

Fier op de Fierensblokken

Een sociaal wooncomplex van de architect Gustave
Fierens te Antwerpen

Liedewij Elsen

Masterproef aangeboden binnen de opleiding Monumenten- en Landschapszorg

Master in de Monumenten- en Landschapszorg

Promotor Marieke Jaenen

Co-promotor Philippe Lemineur

2015-2016

Bibliografie	iii
Lijst met afbeeldingen	vi
Lijst met tabellen	xi
Voorwoord	1
INLEIDING	2
1. EEN HISTORISCH-TYPOLOGISCH ONDERZOEK NAAR DE FIERENSBLOKKEN	5
1.1 De bouwbloktypologie van het Weens hof en de invloed van het <i>Existenzminimum</i>	6
1.1.1 Het politieke en economische klimaat in het naoorlogse Wenen	6
1.1.2 De oorsprong van het Weens hof en de nieuwe invulling van deze typologie binnen het links geïnspireerde huisvestingsprogramma	7
1.1.3 Vrijstaande hoogbouw in het groen als nieuwe woonvorm...	9
1.1.4 ... ingebed in een nieuw stedenbouwkundig model	10
1.1.5 De Weense hoven	11
1.1.6 Enkele pioniervoorbeelden van Weense hoven	17
1.1.7 L'Habitation à Bon Marché in Parijs, De Dageraad in Amsterdam, de gemeentelijke woningdienst in Rotterdam, burgerlijke appartementen in de Verenigde Staten, ...	20
1.2 Verwante fenomenen als uiting van deze invloedssferen in Antwerpen	22
1.2.1 Bepalende contextfactoren	23
1.2.2 Stedenbouwkundige factoren	25
1.2.3 Morfologische factoren	28
1.2.4 Circulatiepatronen in de collectieve ruimtes	29
1.2.5 Esthetiek van de typologie	31
1.2.6 Collectieve voorzieningen	34
1.2.7 De minimumwoning	40
1.2.8 Omschrijving van het typeappartement	42
1.2.9 Licht-Lucht-Hygiëne	51
Besluit	53
2. DE FIERENSBLOKKEN NAAR WAARDE GESCHAT	55
2.1 De huidige toestand van de Fierensblokken	55
2.1.1 De Fierensblokken sinds 1937	55
2.2 Waardebepaling van de Fierensblokken	58
2.2.1 Erfgoedwaarden	58
2.2.2 Erfgoedcriteria	62
2.3 Problematiek van de woonvorm	65
2.3.1 Goede herinneringen	66
2.3.2 Sociale selectie leidde tot een goed samenlevingsmodel	66
2.3.3 Introvert naar de omliggende omgeving, extrovert naar de medebewoners	67
2.3.4 De complexe problematiek van de verhouding tussen publiek, semiprivaat en privaat domein	67
Besluit	68
3. EEN TOEKOMST VOOR DE FIERENSBLOKKEN	69

3.1	Andere voorbeelden van herbestemmingen	69
3.1.1	Amsterdam: Het Schip	69
3.1.2	Rotterdam, Spangen: Justus van Effencomplex	71
3.2	Richtlijnen voor de herbestemming	74
3.2.1	Het toekomstplan voor de Fierensblokken	75
3.2.2	Aanbevelingen betreffende het directe openbare domein en de straatgevels	77
3.2.3	Aanbevelingen betreffende de commerciële plint	79
3.2.4	Aanbevelingen betreffende de binnenpleinen	81
3.2.5	Aanbevelingen betreffende de collectieve voorzieningen	84
3.2.6	Aanbevelingen betreffende de circulatiepatronen	85
3.2.7	Aanbevelingen betreffende de daken	86
3.2.8	Aanbevelingen betreffende de kelders	86
3.2.9	Aanbevelingen betreffende het typeappartement	86
Besluit		91
ALGEMEEN BESLUIT		92
BIJLAGE: BESPREKING VAN DE NEGEN CASESTUDIES TE ANTWERPEN		94
1.	CITÉ STRAUSS 1921	95
2.	KIEL HENNIG 1922-1937	100
3.	KIEL TIEBAUD 1925	107
4.	TWEE NETENSTRAAT 1930	111
5.	STUIVENBERGPLEIN 1929-1931	115
6.	GEELHANDPLAATS 1933-1935	120
7.	HALENSTRAAT 1937	125
8.	FIERENSBLOKKEN 1937-1939	130
9.	CANADABLOK 1938	138

Bibliografie

Bronnen

- Antwerpen, Architectuurarchief Provincie Antwerpen, *Leden K.M.B.A., z.s.: z.n., Dossier lidmaatschap van Gustave Fierens*, (z.d).
- Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).
- Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenkohier voor de elektrische installaties*, (1938).
- Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s.: G. Fierens, Prijsborderel Fierensblokken*, (1938).
- Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Bouwdossier Fierensblokken i.v.m. brandveiligheid*, (1938).
- Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Van Craesbeeckstraat 38, Antwerpen. Onze Woning: Stookcentrale*, (1962).
- Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Geelhandplaats, z.s.: z.n., Renovatieplannen*, (1979).
- Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 25#38311: G. Fierens, *11 electromotoren met liften*, (1938).
- Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 86#30259: z.n., *Nationalestraat 150-160, Antwerpen. Onze Woning: Renoveren van een dak*, (2003).
- Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 1929#35527: Alfons Francken, *Woningcomplex*, (1929).
- Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 1926#24948: Van Hoenacker, Van Beurden, Smolderen, *27 woningen en goten*, (1926).
- Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, z.s.: z.n., *Renovaties*, (1997, 1998, 1999 en 2005).
- Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#25310: G. Fierens, *Geteisterd complex herstellen en herbouwen*, (1948).

Werken

- AG VESPA. *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerp opdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*. Antwerpen: AG VESPA, 2016.
- Attout L. "Les maisons casernes et les parcs publics". *L'Habitation a Bon Marché*, vol. 7, nr. 10 (1927).
- Bakker, C.B. en Bakker-Rabdau, M.K. *Verboden toegang*. Kapellen: De Nederlandse Boekhandel, 1974.
- Blau, Eve. *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*. Cambridge: MIT press, 1998.
- Boehme, O, Lombaarde, P. *Antwerpen in de 20ste eeuw: van Belle Epoque tot Golden Sixties*. Brasschaat: Pandora, 2008.
- Bourgeois, Victor. "Le Deuxième Congrès International d'Architecture Moderne". *L'Habitation à Bon Marché* vol. 10, nr. 1 (1930).
- Bourgeois, Victor. "Tweede Internationaal Kongres voor Moderne Bouwkunst: minimumwoning." *K.M.B.A. jg. 2, nr. 2 en 3* (1931).
- Cels, Jos. *Vijftig jaar De Goede Woning*. Antwerpen: De Goede Woning, 1969.
- Chateou-Brown, Frank. "Maisons à Loyers aux Etats-Unis". *La Cité* vol. 4, nr. 4 (1923).
- Creyf, Silvie. *CHE-rapport Fierensblokken*. Antwerpen: 2008.
- Desmet, Tom. *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*. 2dln, Leuven: KULeuven, Faculteit toegepaste wetenschappen. Departement architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening ASRO, 1999.
- Desombere, Pierre, Herregodts, Kurt, Spitaels, Koen. *Bouwstenen van een sociaal woonbeleid, '45-'95: de VHM bekijkt 50 jaar volkshuisvesting in Vlaanderen*. Brussel: Vlaamse huisvestingsmaatschappij, 1997.
- De Caigny, Sofie. *Bouwen aan een nieuwe thuis: wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*. Leuven: Universitaire pers Leuven: 2010.
- Dumont, Marie-Jeanne. *Le logement social à Paris 1850-1930 : les habitations à bon marché*. Luik : Mardaga, 1991.
- Edward L. Schaub. "Vienna's Socialistic Housing Experiment". *Social Service Review*, jg. 4, nr. 4, (1930).
- Elsen, Liedewij. *De sociale woningbouw in Leuven tijdens het interbellum. Ideologieën en discussies bij betrokken actoren*. Leuven: K.U.Leuven. Faculteit Letteren – Kunstwetenschappen, 2014.

- Ernest May. "La "cuisine-salle commune"." *L' Habitation a Bon Marché*, jg. 6, nr. 9 (1926) : p. 160-161.
- Eyckerman, Tijn. *Gids voor Antwerpen. Moderne architectuur*. Turnhout: Brepols, 1989.
- Franck, Stefan. *Leven en werk van Alfons Francken, architect te Antwerpen 1882-1958*. Leuven: KULeuven Faculteit toegepaste wetenschappen. Departement architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening - ASRO, 1999.
- Heynen, Hilde, Loeckx, André, De Cauter, Lieven en Van Herck, Karina. *Dat is architectuur: sleutelteksten uit de twintigste eeuw*. Rotterdam: 010, 2004.
- Kesteloot, Wouter. *Reinheid, gezondheid en therapie. Baden en zwemmen in Antwerpen (1875-1915)*. Leuven: KULeuven, faculteit Letteren, departement Geschiedenis, 2012.
- Laureyns, Dirk, Aerts, Willem, Migom, Serge, Spitaels, Els, e.a. *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*. Turnhout: Brepols, 2004.
- Lypkens, Glenn. "Tussen straat en huiskamer", *Agora*, nr. 2 (2015).
- Museum Het Schip. *Arbeiderspaleis Het Schip van Michel de Klerk*. Amsterdam: Robstolk, 2012.
- Overy, Paul. *Light, air & openness: modern architecture between the wars*. London: Thames and Hudson, 2007.
- Paulussen, Annelies en Vanooydonck, Reinhilde. *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*. Leuven: KULeuven, Faculteit toegepaste wetenschappen. Departement architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening - ASRO, 2002.
- Sarnitz, August. *Architecture in Vienna*. Wien: Springer, 1998.
- Smets, Marcel. *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, Brussel: Mardaga, 1977.
- Steyaert, Rita, Plomteux, Greet en Malliet, Anne. *Architectuurgids Antwerpen*. Turnhout: Brepols, 1993.
- Teige, Karel. *The minimum dwelling*. Cambridge: MIT press, 2002.
- Toman, Rolf. *Wenen: kunst en architectuur*. Keulen: Könemann, 1999.
- Valkeniers, J.. *Sociale woningen in hoogbouw: een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*. Brussel: Sint-Lukaswerkgemeenschap, 1989.
- Van Herck, Karina en Vandeweghe, Evert, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*. Brussel: Agentschap Onroerend Erfgoed, 2015-2016.
- Van Paesschen, Katrien. *De ontwikkeling van de individuele woning te Antwerpen: onderzoek aan de hand van het tijdschrift De Bouwgids 1909-1933*. Leuven: KUL. Faculteit letteren en wijsbegeerte. Departement archeologie en kunstwetenschap, 1988.
- Van Put, E. *De ideale woning - Arrondissement Antwerpen*. (z.d.).
- Verdun, V.. "Une exploitation d'un groupe d'appartements pourvus du confort moderne". *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 15, nr. 6 (1935).
- Z.n. "Bij het Werk van architect Alfons Francken K.M.B.A.". *K.M.B.A.*, jg. 5, nr. 4 (1934).
- Z.n. *Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948*. Antwerpen, 1948.
- Z.n. "De Nationale maatschappij voor goedkope woningen en de commissies van openbaren onderstand te Antwerpen. Een na te volgen voorbeeld." *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 18, nr. 11 (1938).
- Z.n. "Housing in Vienna: a socialistic experiment". *American Journal of Sociology*, jg. 37, nr. 4, (1932).
- Z.n. *Keuken en huiselijk leven*. Z.d.
- Z.n. "La cuisine standard industrialisée par L.H. de Koninck, architecte". *La Cité* vol. 9, nr. 9 (1939).
- Z.n. "Quelques travaux d'Alf. Francken". *La Cité* vol. 5, nr. 1 (1939).
- Z.n. "Sociale woningbouw en de ring rond Parijs". *Archis : tijdschrift voor architectuur, stedenbouw en beeldende kunst*: p. 48.
- Z.n. *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*. Wien: Gisteldruck, 1987.
- Z.n. "Zonder titel". *K.M.B.A.* vol. 6, nr. 1 (1935).
- Zugman, Gerald, Kähler, Gert, Nussbaum, Andrea en Kriechbaum, Genoveva. *Karl-Marx-Hof, Versailles der Arbeiter. Wien und seine Höfe*. Wenen: Holzhausen Verlag GmbH, 2007.

Internetadressen

- http://www.woonhaven.be/sites/default/files/documents/Nationalestraat_juli%202012.pdf, Nieuwsbrief Woonhaven Nationalestraat, juli 2012, 5 oktober 2015 geraadpleegd.
- <http://www.woonhaven.be/pdf/jaarverslag-2013>, Jaarverslag 2013 Woonhaven, 5 oktober 2015 geraadpleegd.

-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
- [## Mondelinge bronnen](http://www.presscenter.be/nl/page/de-geschiedenis-van-het-r%C3%A9sidence-palace, 24 juli 2016 geraadpleegd.

</div>
<div data-bbox=)

- Interviews oud-bewoners Fierensblokken. (Antwerpen: coStA, 2016).

Lijst met afbeeldingen

- Figuur 1:* Wenen, voorbeeld van *Pawlatschenwoning Zum Auge Gottes* (1780): interieur en exterieur, https://de.wikipedia.org/wiki/-Zum_Auge_Gottes, maart 2016 geraadpleegd. 8
- Figuur 2:* Plan van de rasterstructuur van een Weense wijk met speculatiegebouwen met centraal de ingesloten binnenpleinen; plattegrond van een arbeiderswooncomplex, onderverdeeld in tweekamerappartementen door speculanten, Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met een visie*, p. 29, 32. 8
- Figuur 3:* www.Bing.com/Maps: Het Karl Marx-Hof verspreid over verschillende bouwblokken, maart 2016 geraadpleegd. 11
- Figuur 4:* Het openbare domein doorkruist de woonblokken, Wenen, Jodlhof (1926), Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p. 290; Kinderopvang en wassalon in het Karl-Marx-Hof, Zugman, Kähler, Nussbaum en Kriechbaum, *Karl-Marx-Hof. Versailles der arbeiter. Wien und Seine Höfe*, p. 55, 68. 12
- Figuur 5:* Wenen, ontwerp voor een nieuwe wijk voor 150.000 inwoners, Otto Wagner, Z.n., *Wonen in Wenen, sociale woningbouw met een visie*, p. 12. 14
- Figuur 6:* Wenen, Karl Seitz Hof (1926-1933) van de architect Hubert Gessner, <http://www.ottowagner.com/sonderausstellung/archiv/-2010/wagner-schule-rotes-wien/>, maart 2016 geraadpleegd. 15
- Figuur 7:* Wenen, (afgewezen) plan van Adolf Loos uit 1921 voor een tuinstad als satelietstad; Wenen, woningen door Josef Frank (1920), Blau, *The architecture of red Vienna, 1919-1934*, p. 103 en 116. 16
- Figuur 8:* Wenen, Heimhof met ingesloten binnenplaats, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Heimhof2.JPG>, maart 2016 geraadpleegd. 17
- Figuur 9:* Wenen, Luchtfoto van het Sandleitenhof (1930), Bezirksmuseum Ottakring: <https://www.architektur-aktuell.at/news/-ausstellung-das-rote-wien-am-beispiel-des-sandleitenhofs>, maart 2016 geraadpleegd; Wenen, kindertuin in Sandleitenhof (1924). Z.n., *Wonen in Wenen, sociale woningbouw met een visie*, p. 87. 17
- Figuur 10:* Wenen, collectieve voorzieningen Sandleitenhof (1930), Bezirksmuseum Ottakring: <https://www.architektur-aktuell.at/news/-ausstellung-das-rote-wien-am-beispiel-des-sandleitenhofs>, maart 2016 geraadpleegd. 18
- Figuur 11:* Wenen, kooknis in de woonkeuken uit 1927 in Weens hof, architect Otto Polak-Hellwig, Blau, *The Architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p.186; Woon-slaapkamer in Sandleitenhof (1930), Z.n., *Wonen in Wenen, sociale woningbouw met een visie*, p. 76-77. 18
- Figuur 12:* Wenen, binnenplein van het Karl Marx-Hof, <http://students.washington.edu/ems29/redvienna.html>, maart 2016 geraadpleegd. 19
- Figuur 13:* Wenen, gevel van het Karl Marx-hof, hedendaagse toestand, <https://www.wien.info/en/sightseeing/architecture-design/social-housing>, maart 2016 geraadpleegd; Wenen, typerend grondplan van Karl Marx-Hof, <http://housingplus.wikidot.com/karl-marx-hof>, december 2015 geraadpleegd. 19
- Figuur 14:* Parijs, H.B.M.-woningen aan de Avenue de la Porte d'Aubervilliers; Parijs, wooncomplex met open binnenplein volgens het H.B.M.-type aan de Boulevard Ney, Z.n., *Sociale woningbouw en de ring rond Parijs*, p. 44. 20
- Figuur 15:* Antwerpen, stedenbouwkundig plan voor de Stuivenbergwijk (1950) door Alfons Francken, Desmet, *Problematiek van de hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, V. 2, z.p. 26
- Figuur 16:* Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, FOTO-OF#4549: z.n., *Luchtbal, Lange Blokken met erachter het Canadablock en vervolgens de Torens*, (1967). 27
- Figuur 17:* Antwerpen, circulatieruimtes in de Fierensblokken, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016. 30
- Figuur 18:* Antwerpen, geveldetails Fierensblokken, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016. 32
- Figuur 19:* Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken*, z.s.: G. Fierens, *Plan voor de inrichting van de grote binnenplaats*, (1939). 35
- Figuur 20:* Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, GP#9848: Edward Craeye, *Ontwerpplan voor Kiel Hennig I en II*, (z.d.). 36
- Figuur 21:* Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, FOTO-OF#4462; FOTO-OF#7968, z.n., *Binnenplein van de Halenstraat met plantsoenen en plonsbaden*, (z.d.). 36
- Figuur 22:* Antwerpen, Fierensblokken, droogzolders op het kleine blok, exterieur en interieur (2003), eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016. 37
- Figuur 23:* Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, FOTO-OF#8319, z.n., *Droogzolders Stuivenberplein*, (z.d.). 37
- Figuur 24:* Antwerpen, Fierensblokken, vuilniscirculatiesysteem, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015. 38
- Figuur 25:* Antwerpen, Fierensblokken, originele winkelpui, tegelvloer in de winkels, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016. 39

<i>Figuur 26:</i> Antwerpen, Fierensblokken, winkelpuien grote blok (1948), Z.n., <i>Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948</i> ; z.p.; Antwerpen, Felixarchief, <i>Beeldbank</i> , FOTO-OF#5863, z.n., <i>Winkels Halenstraat</i> , (z.d.).	39
<i>Figuur 27:</i> Efficiëntie en tijdsbesparing wordt aangetoond door de moderne inrichting van de keuken in een minimumwoning, Bourgeois, <i>Le Deuxième Congrès International d'Architecture Moderne</i> , p. 1-6.	41
<i>Figuur 28:</i> Schets van het typeappartement in de Fierensblokken met aanduiding van de functies, eigen schets.	43
<i>Figuur 29:</i> Schets van het typeappartement in de Fierensblokken met aanduiding van de circulatiepatronen, eigen schets.	44
<i>Figuur 30:</i> Antwerpen, Fierensblokken, hal van het typeappartement, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.	44
<i>Figuur 31:</i> Antwerpen, Cité Strauss, woonkeuken met wasgelegenheid en gasvuur, toestand zoals in het oorspronkelijk ontwerp, Cels, <i>Vijftig jaar de Goede Woning</i> , p. 69; Wenen, Sandleitenhof, kooknis in de woonkeuken (1930), Z.n., <i>Wonen in Wenen: sociale woningbouw met een visie</i> , p. 76-77; Wenen, kooknis die als inspiratie diende voor de kooknissen in de Weense hoven (1922), door Margarete Lihotzky, Blau, <i>The Architecture of Red Vienna</i> , p. 184.	45
<i>Figuur 32:</i> Antwerpen, Fierensblokken, woonkamers typeappartement, grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.	46
<i>Figuur 33:</i> Antwerpen, Fierensblokken, keuken met originele keukenkasten, originele gootsteen, afwasplaat en uittrekplank, grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.	47
<i>Figuur 34:</i> Frankfurt, Frankfurter küche, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0b/Frankfurterkueche.jpg , maart 2016 geraadpleegd; Sint-Niklaas, originele Cubex keuken in interbellumwoning, http://www.architectenwoning.be/index.php/tekoop/detail/179/villa-d1 , maart 2016 geraadpleegd; Rotterdam, Bruynzeelkeuken in Huis Sonneveld, eigen fotomateriaal, toestand van januari 2016.	48
<i>Figuur 35:</i> Antwerpen, Fierensblokken, gestandaardiseerde badkamer, grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016; badkamer door Ferdinand Kramer en Karl Gutmann, getoond in <i>Frankfurter Register</i> (late jaren 1920), Overy, <i>Light, air and openness</i> , p. 176.	49
<i>Figuur 36:</i> Antwerpen, Fierensblokken, balkons, binnenplein van het grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.	50
<i>Figuur 37:</i> Antwerpen, Fierensblokken, slaapkamers in het typeappartement, grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.	50
<i>Figuur 38:</i> Antwerpen, Fierensblokken, kelderverdieping, kleine blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.	51
<i>Figuur 39:</i> Antwerpen, Fierensblokken, verluchtingsrooster aan de ingang van een appartement, tuimelramen, betegeling in de keuken en badkamer, grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.	53
<i>Figuur 40:</i> Antwerpen, Fierensblokken, hoek Nationalestraat en Kronenburgstraat, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.	60
<i>Figuur 41:</i> Antwerpen, Fierensblokken, Nationalestraat met links de Fierensblokken en rechts het Tropisch Instituut, https://www.google.be/maps , mei 2016 geraadpleegd.	63
<i>Figuur 42:</i> Amsterdam, Het Schip (driehoek onderaan), http://www.bing.com/maps/ , juli 2016 geraadpleegd.	69
<i>Figuur 43:</i> Amsterdam, Het Schip, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.	70
<i>Figuur 44:</i> Amsterdam, Het Schip, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.	70
<i>Figuur 45:</i> Rotterdam, Justus Van Effencomplex, collectieve voorzieningen, http://www.woonstadrotterdam.nl/Home/Justuskwartier/Het-Verhaal , 15 juli 2016 geraadpleegd.	72
<i>Figuur 46:</i> Rotterdam, Justus Van Effencomplex, links: na de eerste restauratie, www.studioD11.nl , juli 2016 geraadpleegd; rechts: na de tweede restauratie, www.wallcare.nl , juli 2016 geraadpleegd.	72
<i>Figuur 47:</i> Antwerpen, Fierensblokken, kleine blok in de Van Craesbeeckstraat met de plantsoenen op de voorgrond, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.	77
<i>Figuur 48:</i> Antwerpen, Felixarchief, <i>Bouwaanvragen</i> , 18#10381, G. Fierens, Woningcomplexen van 205 woongelegenheden, (1938); huidige toestand, https://www.facebook.com/fierensblokken/?fref=ts , december 2015 geraadpleegd.	78
<i>Figuur 49:</i> Minimaal te realiseren autostal- en autoparkeerplaatsen per functiecategorie, pdf. Bouwcode: http://www.antwerpen.be/-docs/Stad/Stadsvernieuwing/Bestemmingsplannen , juli 2016 geraadpleegd.	79
<i>Figuur 50:</i> Antwerpen, Canadablokken, binnenplein, eigen fotomateriaal, toestand van februari 2016.	82
<i>Figuur 51:</i> Basisminimum- en basismaximumoppervlakte in functie van gezinsgrootte. Normen van sociale woningbouw V.M.S.W., https://www.vmsw.be/Portals/0/objects/Woningbouwrenovatie/C2008/Deel1/7_Oppervlakte_prijnsnormen.pdf , 18 juli 2016 geraadpleegd. * ½ = Woningen met één slaapkamer geschikt voor een gezin met twee personen.	88
<i>Figuur 52:</i> Antwerpen, museumappartement aan het Kiel, Renaat Braem, https://www.flickr.com/photos/cheetah_flicks/5482274603/-in/photostream/ , juli 2016 geraadpleegd.	89
<i>Figuur 53:</i> Cité Strauss, toestand 1886, onbekende kaart en bron.	95
<i>Figuur 54:</i> Cité Strauss, toestand 1907, onbekende kaart en bron.	95
<i>Figuur 55:</i> Cité Strauss, toestand van 2016, http://www.bing.com/maps/ , februari 2016 geraadpleegd.	95

<i>Figuur 56: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1920#10569, H. De Vos, Cité Strauss, doorsnede met zicht op de trappenkoker, (1920).</i>	96
<i>Figuur 57: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1920#10569, H. De Vos, Cité Strauss, gevelopstand van het binnenplein, (1920).</i>	97
<i>Figuur 58: Cité Strauss, afgeronde hoeken van het wooncomplex, met winkels op de gelijkvloers, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	97
<i>Figuur 59: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1920#10569, H. De Vos, Cité Strauss, detail van de gevelopstand van het binnenplein, (1920).</i>	97
<i>Figuur 60: Cité Strauss, typeappartement met drie slaapkamers, eigen schets.</i>	98
<i>Figuur 61: Cité Strauss, woonkeuken met wasgelegenheid en gasvuur met oven, toestand zoals in het ontwerp, Cels, Vijftig jaar de Goede Woning, p. 69.</i>	98
<i>Figuur 62: Cité Strauss, ‘moderne’ keuken en badkamer na de renovatiewerken in 1964, Cels, Vijftig jaar de Goede Woning, p. 69.</i>	99
<i>Figuur 63: Het Kielpark met zicht op Kiel Hennig I, II en III in het zuiden en Kiel Tiebaud in het noordoosten, http://www.bing.com/maps/, februari 2016 geraadpleegd.</i>	100
<i>Figuur 64: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, GP#5263, z.n., Zicht op Kiel Hennig III vooraan in beeld met de omliggende wooncomplexen, (z.d).</i>	100
<i>Figuur 65: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 18#6993, E. Craeye, Liggingsplan van Kiel Hennig I, II, III en Kiel Tiebaud, (1937).</i>	101
<i>Figuur 66: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-ALB#51-62, z.n., Kiel Hennig I of II, informele toegang op een binnenplaats, (z.d.).</i>	102
<i>Figuur 67: Kiel Hennig II, huidige vrije toegang tot het binnenplein; Kiel Hennig III, afgesloten toegang tot privaat binnenplein; formele toegang met trapkoker en pergola, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	102
<i>Figuur 68: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1925#21975, E. Craeye, Kiel Hennig II, doorsnede en gevelopstand met fontein, (1925).</i>	102
<i>Figuur 69: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#5898, z.n., Kiel Hennig I of II, (z.d.).</i>	103
<i>Figuur 70: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 18#6993, E. Craeye, Kiel Hennig III, gevelopstand pleinzijde, (1937); gevelopstand zelfde pleinzijde, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	103
<i>Figuur 71: Kiel Hennig I, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	103
<i>Figuur 72: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, GP#9848, z.n., Ontwerpplan Kiel Hennig I en II, (z.d.).</i>	104
<i>Figuur 73: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#5144 en FOTO-OF#5899, z.n., Kiel Hennig I, II of III, binnenplaats, (z.d.).</i>	104
<i>Figuur 74: Kiel Hennig I en II, binnenplaats, eigen fotomateriaal, toestand van november 2016.</i>	104
<i>Figuur 75: Kiel Hennig I, II en III, typeappartement, eigen schets.</i>	105
<i>Figuur 76: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1923#14951, E. Craeye, Kiel Hennig II, detail van de spoelplaats, v.l.n.r.: de vuilschuif, twee wastafels en een afsluitbare toilet, (1923).</i>	106
<i>Figuur 77: Kiel Tiebaud, http://www.bing.com/maps/, februari 2016 geraadpleegd.</i>	107
<i>Figuur 78: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1926#24948, Smolderen, Van Hoenacker, Van Beurden, Kiel Tiebaud, liggingsplan, (1926).</i>	107
<i>Figuur 79: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#5900, z.n., Kiel Tiebaud, toegangspartij tot een binnenplein, (z.d.); binnenplein en de formele toegangen, fotomateriaal Agentschap Onroerend Erfgoed, selectie hoogbouw, fiche Kiel Tiebaud.</i>	108
<i>Figuur 80: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1926#24948, Van Hoenacker, Van Beurden, Smolderen, Kiel Tiebaud, gevelopstand straatzijde, (1926); gevel aan de Jan Davidlei, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	108
<i>Figuur 81: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1926#24948, Kiel Tiebaud, ontwerpplan voor de inrichting van koer II, (1925); Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO#50759, z.n., binnenkoer Kiel Tiebaud, (z.d.).</i>	109
<i>Figuur 82: Kiel Tiebaud, typeappartement met drie slaapkamers, eigen schets.</i>	110
<i>Figuur 83: Twee Nettenstraat, http://www.bing.com/maps/, februari 2016 geraadpleegd.</i>	111
<i>Figuur 84: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 18#25310, G. Fierens, Twee Nettenstraat, liggingsplan met aanduiding van het in 1944 vernielde deel, (1948).</i>	111
<i>Figuur 85: Z.n. “Zonder titel”. K.M.B.A. jg. 6, nr. 1 (1935): p. 121-125.</i>	112
<i>Figuur 86: Twee Nettenstraat, voorgevel, inrit en binnenplaats, eigen fotomateriaal, toestand november 2015.</i>	112
<i>Figuur 87: Z.n. “Zonder titel”. K.M.B.A. jg. 6, nr. 1 (1935): p. 121-125; eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	113
<i>Figuur 88: Twee Nettenstraat, typeappartement met drie slaapkamers, eigen schets.</i>	113
<i>Figuur 89: Stuivenbergplein, driehoekige wooncomplex als onderdeel van een groenstrook binnen het dichte woonweefsel, http://www.bing.com/maps/, februari 2016 geraadpleegd.</i>	115
<i>Figuur 90: Stuivenbergplein, http://www.bing.com/maps/, februari 2016 geraadpleegd.</i>	115
<i>Figuur 91: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1929#35527, A. Francken, Stuivenbergplein, toestand voor de bouw met aanduiding van het bouwblok met krottenwoningen, (1929).</i>	116

<i>Figuur 92: Z.n., Bij het Werk van architect Alfons Francken K.M.B.A., p. 79-88.</i>	116
<i>Figuur 93: Z.n., Bij het Werk van architect Alfons Francken K.M.B.A., p. 79-88; eigen fotomateriaal, toestand van november 2016.</i>	117
<i>Figuur 94: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#8314, z.n., Stuivenbergplein, binnenkoer met gebundelde balkons, (z.d.).</i>	117
<i>Figuur 95: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1929#35527, A. Francken, Stuivenbergplein, gelijkvloers met ontwerp voor de binnenplaats, (1929).</i>	118
<i>Figuur 96: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#8319, z.n., Stuivenbergplein, binnenplaats en droogzolders, (z.d.).</i>	118
<i>Figuur 97: Z.n., Bij het Werk van architect Alfons Francken K.M.B.A., p. 79-88.</i>	118
<i>Figuur 98: Stuivenbergplein, typeappartement X met drie slaapkamers, eigen schets.</i>	118
<i>Figuur 99: Geelhandplaats, het rechthoekige wooncomplex wringt zich in het vijfhoekige woonblok met restruimte tot gevolg, http://www.bing.com/maps/, februari 2016 geraadpleegd.</i>	120
<i>Figuur 100: Antwerpen, A.P.A., fotoalbum sociale wooncomplexen Onze Woning, z.s., z.n., Geelhandplaats, binnenplein (de 'Geelhandplaats') vanuit de Duinstraat met grote doorgang; verticale trapkoker met balkons, (z.d).</i>	121
<i>Figuur 101: Antwerpen, A.P.A., Fotoalbum sociale wooncomplexen Onze Woning, z.s., z.n., Geelhandplaats, binnenplein, (z.d.); Duinstraat, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	122
<i>Figuur 102: Antwerpen, A.P.A., Fotoalbum sociale Wooncomplexen Onze Woning, z.s., z.n., Geelhandplaats, binnenkoer, (z.d); eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	122
<i>Figuur 103: Antwerpen, Archief Woonhaven, Archiefstukken met betrekking tot de Geelhandplaats, z.s., z.n., Renovatieplannen, (1979).</i>	122
<i>Figuur 104: Geelhandplaats, typeappartementen met twee en drie slaapkamers, eigen schets.</i>	123
<i>Figuur 105: Halenstraat, http://www.bing.com/maps/, februari 2016 geraadpleegd.</i>	125
<i>Figuur 106: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 18#4741, H. Van Kuyck, Bouwcomplex voor 160 woningen, (1936).</i>	125
<i>Figuur 107: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#6614 en FOTO-OF#7974, z.n., Halenstraat, wooncomplex, informele toegangen aan het binnenplein, (z.d); formele ingang langs de Veldstraat, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	126
<i>Figuur 108: Halenstraat, hoek van de Halenstraat en de Velstraat, Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#5863, z.n., (z.d.); Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 18#4741, H. Van Kuyck, (1936); eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	126
<i>Figuur 109: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#4462 en FOTO-OF#7968, z.n., Halenstraat, binnenplein, (z.d.).</i>	127
<i>Figuur 110: Halenstraat, v.l.n.r.: type C met één slaapkamer, type B met twee slaapkamers en gespiegeld typeappartement A met twee slaapkamers, eigen schets.</i>	128
<i>Figuur 111: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 18#4741, H. Van Kuyck, Halenstraat, detail doorsnede met interieurzicht, (1936).</i>	129
<i>Figuur 112: Fierensblokken, v.l.n.r.: Tropisch Instituut, Nationalestraat, het grote blok van de Fierensblokken, Van Craesbeeckstraat, het kleine blok van de Fierensblokken. http://www.bing.com/maps/, februari 2016 geraadpleegd.</i>	130
<i>Figuur 113: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#6667, z.n., Fierensblokken, voormalige gasfabriek en het nog bestaande hoekpand, (z.d.); hoek van de Nationalestraat en de Kronenburgstraat met het hoekpand, eigen beeldmateriaal, toestand van november 2015.</i>	131
<i>Figuur 114: Z.n, Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948, 82 e.v.: Fierensblokken, woning Osystraat, centrum Antwerpen; woning Oostenstraat, buurt Zurenborgwijk Antwerpen; woning P. Reypenslei, centrum Mortsel, Antwerpen; woning Rubensstraat, Mortsel, Antwerpen, Gustave Fierens (begin 20ste eeuw).</i>	131
<i>Figuur 115: Tuinwijk (1937) door G. Fierens, Z.n, Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948, 82 e.v.</i>	132
<i>Figuur 116: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 18#10381, G. Fierens, grondplan Fierensblokken, (1938).</i>	132
<i>Figuur 117: Fierensblokken, rode toegangspoort; formele toegang met verticale trapkoker; trapkoker met lift, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	133
<i>Figuur 118: Fierensblokken, straatgevel langs de Willem Lepelstraat en de Van Craesbeeckstraat; pleingevel grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.</i>	133
<i>Figuur 119: Antwerpen, Archief Woonhaven, Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.n., G. Fierens, Ontwerpplan voor de gevel langs de Kronenburgstraat, (z.d.).</i>	134
<i>Figuur 120: Antwerpen, Archief Woonhaven, Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.n., G. Fierens, Ontwerp voor de gordijnen aan de binnenplaats, (z.d.).</i>	134
<i>Figuur 121: Antwerpen, Archief Woonhaven, Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.n., G. Fierens, Plan voor de inrichting van de grote binnenplaats, (1939).</i>	134

- Figuur 122:* Fierensblokken, voorgevel kleine blok met de in 2003 vernieuwde droogzolders, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015. 134
- Figuur 123:* Fierensblokken, blauwe afsluitklep voor een vuilschuif op het balkon; afsluiting van een vuilnisverzamelpunt, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015. 135
- Figuur 124:* Winkelpuien Fierensblokken, (1948), Z.n, *Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948*; originele winkelpui, eigen fotomateriaal, toestand november 2015. 135
- Figuur 125:* Fierensblokken, typeappartement met gespiegeld twee en drie slaapkamers, eigen schets, inrichting: *L'Habitation à Bon Marché*, 1938, nr. 11. 136
- Figuur 126:* Antwerpen, Felixarchieff, *Bouwaanvragen*, 18#10381, G. Fierens, *Fierensblokken, detail doorsnede met keukeninrichting*, (1938); huidige situatie van de keuken met originele kasten, eigen fotomateriaal, toestand november 2015. 137
- Figuur 127:* Fierensblokken, huidige situatie van de badkamer met originele badkuip, eigen fotomateriaal, situatie november 2015. 137
- Figuur 128:* Antwerpen, Felixarchieff, *Bouwaanvragen*, 18#10633, H. Van Kuyck, *Woningcomplex Canadablok, liggingsplan*, (1938). 138
- Figuur 129:* Antwerpen, Felixarchieff, *Beeldbank*, FOTO-OF#4549, z.n, Canadablok, *Lange Blokken met erachter het Canadablok en vervolgens de Torens*, (1967); Canadablok en omgeving (1952), www.spindus.org, februari 2016 geraadpleegd. 138
- Figuur 130:* Canadablok, <http://www.bing.com/maps/>, februari 2016 geraadpleegd. 139
- Figuur 131:* Antwerpen, Felixarchieff, *Bouwaanvragen*, 18#8104, H. Van Kuyck, *Canadablok, plan van het gelijkvloers met rechts de nieuw aan te leggen Hondurasstraat*, (1937). 139
- Figuur 132:* Canadablok, ingangspartij straatzijde met glazen trapkoker, eigen fotomateriaal, toestand van februari 2016; Antwerpen, Felixarchieff, *Bouwaanvragen*, 18#10633, H. Van Kuyck, *Plan van de straatgevel*, (1938). 140
- Figuur 133:* Antwerpen, Felixarchieff, *Beeldbank*, 656#31, z.n., *Canadablok*, (2000); eigen fotomateriaal, toestand van februari 2016. 140
- Figuur 134:* Antwerpen, Felixarchieff, *Bouwaanvragen*, 18#10633, H. Van Kuyck, *Canadablok, detail van het dakenplan met trapkokers en droogzolders*, (1938); Canadablok (vóór 1953), www.delcampe.net, februari 2016 geraadpleegd. 141
- Figuur 135:* Canadablok, typeappartement A met twee slaapkamers, eigen schets. 142
- Figuur 136:* Antwerpen, Felixarchieff, *Bouwaanvragen*, 18#10633, H. Van Kuyck, *Canadablok, detail plan doorsnede*, (1938). 142

Lijst met tabellen

Tabel 1: Overzicht van de stedenbouwkundige factoren.	25
Tabel 2: Overzicht van de morfologische factoren.	28
Tabel 3: Overzicht circulatiefaciliteiten in de collectieve ruimtes.	30
Tabel 4: Overzicht esthetische kenmerken.	32
Tabel 5: Overzicht van de collectieve voorzieningen.	34
Tabel 6: Overzicht van de oriëntatie en de vertrekken met hun functie binnen het typeappartement.	42
Tabel 7: Overzicht van de aspecten licht, lucht en hygiëne binnen het typeappartement.	52

Voorwoord

Het schrijven van dit huzarenstukje, met als laatste noot het voorwoord, vormde voor mij het afsluiten van een hoofdstuk dat zijn aanvang kende bij de start van deze studie monumentenzorg. Hoewel ik gretig vooruit kijk, blik ik ook met een voldaan gevoel terug op dit voorbije thesisjaar. Dat ik op deze manier kan terugkijken heb ik te danken aan enkele specifieke personen.

In eerste instantie gaat mijn dank uit aan mijn promotor Marieke Jaenen. Door haar toegewijd promotorschap, door de behulpzame begeleiding doorheen het hele proces en door het geven van nieuwe insteken wat betreft de methodiek, kreeg mijn ambitie voor het voeren van onderzoek binnen de monumentenzorg nieuwe impulsen.

Ook mijn co-promotor Philippe Lemineur dient vermeld te worden vanwege zijn sturing bij het laatste hoofdstuk en het aanzetten tot interessante nieuwe inzichten wat betreft het herbestemmingsvoorstel.

In het bijzonder sta ik stil bij Karina Van Herck van het Agentschap Onroerend Erfgoed. Haar wil ik bedanken voor mij te introduceren in de wereld van het Weens hof, voor het her en der aanleveren van interessant bronnenmateriaal en voor de nuttige suggesties betreffende mijn lopend onderzoek.

Tot slot wil ik me met dit dankwoord richten tot de talrijke mensen die me in de verschillende stappen van mijn onderzoek hebben gestuurd door het helpen zoeken, door het geven van voorbeelden, door het aanreiken van bronnen, door het wijzen van de weg (letterlijk), door mee op weg te gaan, door mij tot hun woning toe te laten, door interesse te tonen, kortom, zij die de tijd hebben genomen en mij kansen hebben geboden die ik bijgevolg gulzig heb aangenomen. Het is mede door deze tussenkomsten dat dit onderzoek voor mijzelf een boeiend proces is gebleven tot het schrijven van deze laatste letter. Door hen werd ik steeds opnieuw uitgedaagd nieuwe sporen te onderzoeken en pistes te bewandelen. Zij hebben dan ook een grote hand in dit eindresultaat.

Aan hen allemaal een oprechte danku!

Liedewij Elsen

Inleiding

Het onderwerp van dit onderzoek werd mij aangereikt door het Agentschap Onroerend Erfgoed. In de context van hun grootschalig onderzoek naar sociale woningbouw met erfgoedwaarde kwamen zij in aanraking met een opmerkelijke woontypologie die veelvuldig voorkomt in de stad Antwerpen. Opvallend waren de onderlinge gelijkenissen wat een groter verband deed vermoeden. Eén van de gebouwen die tot de selectie sociale woningbouw behoort en waarbij de kenmerken eigen aan deze typologie zeer uitgesproken zichtbaar zijn, zijn de Fierensblokken van de architect Gustave Fierens uit 1938. Gezien mijn voorgaand onderzoek naar sociale woningbouw uit het interbellum, en de duidelijk sociale inspiratie van deze typologie was de interesse tot dit onderwerp snel gewekt.

Een snelle screening van de bestaande literatuur omtrent deze specifieke woonvorm in het Antwerpse deed beseffen dat, wat betreft het wetenschappelijk onderzoek, deze woontypologie in de literatuur een quasi onontgonnen terrein betrof. Behoorlijk wat onderzoek werd verricht naar hoog- en middelhoogbouw uit het interbellum in Vlaanderen, zowel voor de burgerlijke als voor de sociale variant van deze bouwvorm. Uit de bestaande literatuur blijkt veel aandacht voor het modernisme in Antwerpen dat aan de basis lag van verschillende sociale hoogbouwprojecten in de stad uit het interbellum en de periode na de Tweede Wereldoorlog. Deze zijn verwant met de typologie die het onderwerp van deze masterproef vormt. In *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*¹ werden dan ook enkele van de casestudies waar dit onderzoek zich op zal focussen vermeld. Ook werden ze sporadisch aangehaald in de minder wetenschappelijke publicaties, in veel gevallen met een nostalgische bijklank, opgesteld door de betrokken huisvestingsmaatschappijen.² Over de Fierensblokken werd echter nog niets geschreven. Interessant is dan ook het (niet gepubliceerde) CHE-rapport dat in 2008 over het wooncomplex werd opgesteld.³

Geconcludeerd kan worden dat de in deze masterproef onderzochte gebouwtypologie nooit de focus vormde van de bestaande literatuur, waardoor deze woontypologie nooit eerder grondig werd onderzocht. Bijgevolg is, op het CHE-rapport na, onderzoek naar de Fierensblokken onbestaande. Gezien de toekomstige restauratie- en herbestemmingsplannen is een zeker onderzoek echter essentieel. Vertrekkende vanuit deze lacune kan de volgende onderzoeksvraag opgesteld worden.

Wat zijn de typologische eigenschappen van de Fierensblokken en hun invloeden, en hoe kunnen deze eigenschappen, die waardevolle erfgoedelementen zijn, een kwaliteitsvolle plaats krijgen in de toekomstige herbestemming?

Deze onderzoeksvraag kan opgedeeld worden in nuancerende deelvragen. In eerste instantie wordt de vraag gesteld naar de Fierensblokken als representatief voorbeeld van een specifieke typologie van sociale woningbouw in Antwerpen gedurende het interbellum. Waar zijn de wortels van deze woonvorm terug te vinden en welke invloedsfactoren waren bepalend voor deze Antwerpse wooncomplexen? Welke zijn de verschillende eigenschappen die deze typologie als dusdanig herkenbaar en definieerbaar maken? Hiervoor vormen de Fierensblokken het vertrekpunt.

Vertrekkende vanuit dit historisch-typologisch onderzoek, wordt de vraag gesteld naar de erfgoedwaarden en erfgoedcriteria van de Fierensblokken. Met welke problematieken krijgt deze woonvorm te maken?

Welke aanbevelingen kunnen gegeven worden voor het toekomstige herbestemmingsplan van de Fierensblokken dat werd opgesteld door AG VESPA, vertrekkende vanuit de erfgoedwaarden en ter behoud van de erfgoedelementen? Hoe kan de invulling van deze herbestemming de aangehaalde problematieken trachten op te lossen?

De geografische afbakening van het onderzoek beperkt zich tot de regio van de stad Antwerpen. Deze afbakening werd gekozen vanwege het veelvuldig voorkomen van de typologie in en rond het centrum van de stad. Deze afbakening wil niet uitsluiten dat er buiten deze regio andere voorbeelden van deze typologie terug te vinden zijn.

¹ Tom Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*. 2dln, (Leuven: KULeuven, Faculteit toegepaste wetenschappen. Departement architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening - ASRO, 1999).

² E. Van Put, *De ideale woning - Arrondissement Antwerpen*. (z.d.); Jos Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*. (Antwerpen: De Goede Woning, 1969).

³ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

Antwerpen vormde binnen de mogelijkheden van dit onderzoek een realistische afbakening. De chronologische afbakening van het onderzoek beperkt zich tot het interbellum. Dit is immers de periode waarin de bouw van deze typologie te situeren valt. Bovendien is deze tussenoerlogse periode bepalend voor de tijdsgeest waarin de wooncomplexen tot stand kwamen, wat leesbaar is in de uitwerking van de gebouwen. Deze geografische en chronologische afbakening resulteert in een selectie van negen casestudies. Deze negen wooncomplexen die tot de typologie behoren en die de basis vormen voor het gevoerde onderzoek, kunnen leiden tot een goed begrip van de Fierensblokken vandaag.

Om een antwoord te geven op de vraag naar het ontstaan en de eigenschappen van deze typologie, wordt in het eerste hoofdstuk een antwoord gezocht binnen de internationale invloeden die een rol speelden in de totstandkoming van de typologie. Grote gelijkenissen zijn te trekken met de monumentale sociale wooncomplexen die in Wenen na de Eerste Wereldoorlog massaal werden gebouwd in het centrum van de stad. Anderzijds zijn er opvallende overeenkomsten met het discours over het 'nieuwe wonen' zoals gepredikt door de modernisten tijdens het interbellum. Na het historisch-typologisch onderzoek, zal de focus komen te liggen op de Fierensblokken, een voorbeeld waarbij tot op de dag van vandaag de verschillende eigenschappen van de typologie duidelijk leesbaar zijn. Verschillende criteria die de basis vormen van deze sociale woningbouw worden gedefinieerd. Deze criteria worden bepaald op basis van een diepgaand onderzoek naar negen Weense hoven in het Antwerpse, uitgeschreven in de bijlage. De beschrijving en de materiaalinventarisatie van de Fierensblokken vormt vervolgens het vertrekpunt voor het definiëren van de typologie.

Vertrekkende van het onderzoek gevoerd in het eerste hoofdstuk, tracht het tweede hoofdstuk aan de hand van een waarderingskader de belangrijkste erfgoedwaarden en erfgoedcriteria van de Fierensblokken te bepalen en te motiveren. Deze worden toegekend op basis van de hedendaagse toestand. Deze waardebeoordeling kan besluiten of de Fierensblokken al dan niet van algemeen belang zijn. Met het vooruitzicht op een herbestemming worden enkele specifieke problematieken aangehaald die eigen zijn aan de typologie en dus ook herkenbaar zijn bij de Fierensblokken.

Tot slot worden in het derde en laatste hoofdstuk aanbevelingen gegeven voor het behoud van de erfgoedelementen, vertrekkende vanuit de erfgoedwaarden en erfgoedcriteria opgesteld in het tweede hoofdstuk. Het toekomstperspectief van de Fierensblokken staat hierbij centraal. Deze aanbevelingen richtten zich in eerste instantie op de Fierensblokken, maar kunnen, gezien de grote overeenkomsten tussen de wooncomplexen binnen de typologie in Antwerpen, ook op de andere casestudies van toepassing zijn.

Voor het literatuuronderzoek worden bronnen gezocht over de brede context van de naoorlogse woningnood in België en Antwerpen en het Antwerpse stedelijke beleid als antwoord op deze problematiek⁴, over het modernistisch discours, zowel internationaal als in Antwerpen⁵ alsook over het Weense huisvestingsbeleid tijdens het interbellum.⁶

Het gebrek aan literatuur over deze specifieke gebouwentypologie in Antwerpen kan als een kans gezien worden. Om dit gebrek op te vullen dienen andere bronnen geraadpleegd te worden die resulteren in een beter inzicht. Zo zijn vooral de contemporaine tijdschriften, al dan niet met een focus op Antwerpen, een zeer rijke bron wat betreft het modernistisch discours alsook de toenmalige appreciatie van deze gebouwen.⁷

Ondanks zijn deze bronnen te beperkt om concrete informatie te verkrijgen over de besproken casestudies. Daarvoor worden de bouwaanvragen voor de negen casestudies opgevraagd in het Felixarchief te Antwerpen. Samen met het, overvloedige, historische fotomateriaal uit de Beeldbank, kunnen deze plannen een historisch correct beeld scheppen van het oorspronkelijk ontwerp van deze wooncomplexen. Deze plannen en historisch fotomateriaal worden aangevuld door een bezoek aan het Provinciaal Archief van Antwerpen en het uitgebreide archief van de huisvestingsmaatschappij Woonhaven.

Een bezoek in situ aan de negen casestudies zet de historische plannen om in eigentijds fotomateriaal. Soms botst het verleden met het heden. Het exterieur van alle gebouwen wordt onderzocht en waar mogelijk ook de binnenpleinen. Voor drie gebouwen, waaronder uiteraard de Fierensblokken, is het mogelijk het interieur te bezoeken en een materiaalinventarisatie op te maken.

⁴ O. Boehme en P. Lombaarde, *Antwerpen in de 20ste eeuw: van Belle Epoque tot Golden Sixties*. (Brasschaat: Pandora, 2008).

⁵ Marcel Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, (Brussel: Mardaga, 1977); Paul Overy, *Light, air & openness: modern architecture between the wars*. (London: Thames and Hudson, 2007).

⁶ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*. (Wien: Gisteldruck, 1987); Eve Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*. (Cambridge: MIT press, 1998); Eve Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*. (Cambridge: MIT press, 1998).

⁷ Victor Bourgeois. "Le Deuxième Congrès International d'Architecture Moderne". *L'Habitation à Bon Marché* vol. 10, nr. 1 (1930): p. 1-6.

Voor de waardebeoordeling geeft een waarderingskader opgesteld door het Agentschap Onroerend Erfgoed een aanzet. Nuttige bronnen voor de hedendaagse toestand en ontwikkelingen omtrent de Fierensblokken zijn de talrijke persdocumenten die verschenen naar aanleiding van de recente perikelen over dit wooncomplex. De Antwerpse Bouwcode laat toe de in het derde hoofdstuk opgestelde aanbevelingen een realistische toets te geven.

En zo is de cirkel rond: het verleden krijgt een respectvolle plaats in het heden.

1. Een historisch-typologisch onderzoek naar de Fierensblokken

Wanneer u het einde van de Antwerpse Nationalestraat nadert, kan u aandacht, tussen het étalage-kijken door, getrokken worden door een monumentaal wooncomplex aan u rechterzijde. De Fierensblokken vangen de blik vanwege hun architecturale kwaliteiten, zoals een zekere gevoeligheid door de detaillering, het materiaalgebruik en de fijne afwerking. Samen met het tegenoverliggende Tropisch Instituut, eveneens een monument uit het interbellum, vormen ze de grootse poorten die de volkswijk Sint-Andries afsluiten en het Zuid verwelkomen.

Het is echter niet enkel de esthetiek die de Fierensblokken zo kwaliteitsvol en tot waardevol onroerend erfgoed maken. Wanneer u na het aanschouwen van de gele bakstenen straatgevels voorbij de eenvoudige, maar fijn afgewerkte winkelpuizen kuiert en de onderdoorgangen langs de art-decopoorten neemt...

Wanneer u het ruime rechthoekige binnenplein opwandelt, omhoog kijkt naar de door de vele balkons geritmeerde bakstenen gevels rondom het binnenplein en de door grote glaspartijen verlichte trapkokers naar boven klimt...

Wanneer u hierbij willekeurige appartementen bezoekt, waarbij het steeds terugkeren van de oorspronkelijke ruimte-indeling en materiaalgebruik opvalt....

Wanneer u verder slentert voorbij de achtste verdieping en de collectieve droogzolders betreed of het prachtig uitzicht over de volkswijk Sint-Andries en de bedrijvigheid aan de voet van het gebouw als een beloning in ontvangst neemt..., wordt u ongetwijfeld overvallen door een gevoel van *spirit of place*.

De Fierensblokken zijn niet de enige in hun soort. Zo maken deze woonblokken deel uit van een welbepaalde typologie van sociale woningbouw die gedurende het interbellum erg geliefd was in de stad Antwerpen. Twee initiatiefnemers gaven de tastbare aanzet. De opdrachtgevers waren de door de stad gesteunde sociale woningbouwmaatschappijen die hier rond deze periode sterk vertegenwoordigd waren. De uitvoerders waren de architecten die deze ontwerpen realiseerden. De wortels van deze typologie zijn echter ongeveer 1.100 km ten oosten van Antwerpen te situeren: in de stad Wenen. Hier werd gedurende het interbellum op initiatief van het stadsbestuur in grote getale ingezet op het voorzien van sociale woningbouw. Ondanks dat de Antwerpse wooncomplexen slechts de kleine broertjes van de Weense exemplaren waren, zijn de onderlinge gelijkenissen niet te ontzien.

De kenmerken die de typologie maken tot wat hij is, zijn niet willekeurig, maar ingegeven vanuit een bepaalde ideologie betreffende 'het wonen'. Deze ideologie, die zowel de basis vormde voor de wooncomplexen in Wenen, alsook vervolgens in Antwerpen, werd bepaald door de heersende tijdsgeest. Enkele ontwikkelingen die zich manifesteerden aan het begin van de 20ste eeuw waren bepalend voor deze tijdsgeest. Enerzijds vormde het opkomende socialisme een belangrijke factor, anderzijds was ook de rol van de modernistische architectuurbeweging die zich organiseerde in de C.I.A.M.-beweging erg groot. Om deze Antwerpse woontypologie te begrijpen, worden in eerste instantie de invloeden onderzocht. Hiertoe behoren de historische wortels van de typologie in Wenen en de rol van de modernistische beweging. Beide factoren hadden een onderlinge wisselwerking die bepalend was voor de typologie.

Toch kan deze gebouwentypologie niet enkel herleid worden tot Wenen en Antwerpen. Naarmate dit onderzoek vorderde bleek deze typologie ook elders in Europa en Amerika een terugkerend fenomeen te zijn tijdens het interbellum. De draagwijdte, de onderlinge gelijkenissen en verschillen van deze typologie worden kort aangehaald en in vraag gesteld.

Na het bespreken van deze brede context, komt de focus op de stad Antwerpen te liggen; het onderzoeksterrein van deze thesis. Negen casestudies die tot de typologie behoren, worden elk afzonderlijk besproken in de bijlage. De synthese van dit onderzoek gevoerd in de bijlage, vormt de basis voor het tweede deel van dit eerste hoofdstuk. De typologie wordt in al zijn verscheidenheid onderzocht. De verschillende factoren die bepalend zijn voor de typologie in de Antwerpse context worden diepgaand besproken. Deze factoren worden steeds in het licht geplaatst van de eerder besproken invloeden. Hierbij wordt steeds teruggerepen naar de historische toestand van de wooncomplexen aangezien deze het dichtste aanleunt bij het oorspronkelijk ontwerp en dus ook bij de meest zuivere vorm van de typologie. De Fierensblokken vormen het vertrekpunt voor het onderzoeken van deze verschillende factoren. Dit wooncomplex is gezien zijn grote authenticiteitswaarde hier uitermate geschikt voor. Op deze manier wordt de typologie zowel op micro- als macroniveau geanalyseerd zodat een algemeen geldende definitie van de typologie geformuleerd kan worden.

1.1 De bouwbloktypologie van het Weens hof en de invloed van het *Existenzminimum*

Alvorens op Antwerpen als onderzoeksgebied in te gaan, wordt gezocht naar de oorsprong van de typologie in de stad Wenen. Deze moet immers gekend zijn om de wortels van de Antwerpse wooncomplexen te begrijpen. Hiervoor wordt eerst kort ingegaan op de politieke en de economische toestand van de stad Wenen in de naoorlogse periode. Het is immers dit klimaat dat de aanleiding gaf tot een actief huisvestingsbeleid in de stad, waarbinnen werd geopteerd voor de typologie van het 'Weens hof'.

Deze benaming zal vanaf nu gehanteerd worden voor het aanduiden van de algemene typologie die het onderwerp van dit onderzoek vormt. Gezien de Weense wortels van de typologie en het omsloten binnenplein als voornaamste kenmerk, vormt dit een gepaste benaming voor zowel de wooncomplexen van sociale woningbouw in Wenen als in Antwerpen die tot de typologie behoren.

Het moderne Weens hof onderscheidde zich van de 19de-eeuwse wooncomplexen gebouwd in de stad Wenen, die zich eveneens organiseerden rond een binnenplein. Dit onder andere vanwege de moderne inspiratie en een veranderende tijdsgeest. Dit resulteerde in ingrepen naar een verbeterde hygiëne, verlichting en verluchting van de woningen en bijgevolg gezondere leefomstandigheden. De invloed van de modernisten die de theorie van het *Existenzminimum* ontwikkelden was hierbij erg bepalend. Dit verschil tussen het moderne Weens hof en de 19de-eeuwse bouwtraditie, is belangrijk voor het begrijpen van de typologie en zal bijgevolg in het onderstaande hoofdstuk verder benadrukt worden.

1.1.1 Het politieke en economische klimaat in het naoorlogse Wenen

In Wenen was de toestand van de volkshuisvesting op het eind van de 19de eeuw even problematisch als in de meeste andere West-Europese grootsteden. De stad zelf ondernam geen noemenswaardige pogingen om te verhelpen aan het tekort aan betaalbare woningen of aan de erbarmelijke woonomstandigheden. De grote groep arbeiders die van het platteland naar de stad trokken om werkgelegenheid in de industrie te vinden, concentreerden zich in de zogenaamde huurkazernes.⁸ Ongeveer 73 procent van de Weense bevolking woonde in deze overvolle en te kleine wooncomplexen met volstrekt ontoereikende sanitaire voorzieningen.⁹

De eerste initiatieven om deze slechte woontoestanden aan te pakken, waren het resultaat van filantropen en industriëlen. Deze bezorgdheid kwam in grote mate voort uit de opvatting dat de werkcapaciteit van de arbeiders kon opgedreven worden door het voorzien van betere woonomstandigheden. Dit was eveneens de motivatie van de Keizer Frans-Jozef I-Stichting, opgericht in 1896. Deze organisatie sponsoerde een wedstrijd voor het ontwerp van arbeiderswoningen georganiseerd in woonblokken, die moesten voldoen aan hogere kwaliteitseisen dan de huidige. De woningen, gerealiseerd tussen 1898 en 1901, waren veel groter dan de doorsnee arbeiderswoningen, hadden elk een eigen toilet en waren zodanig geschikt dat elke ruimte, inclusief de keuken, rechtstreekse lichtinval en verluchting had. Ook waren er in de blokken publieke voorzieningen zoals speeltuintjes, wasserijen, douches, baden, een bibliotheek en moestuintjes aanwezig. Hoewel dit project weinig invloed had op de eigentijdse organisatie van de private woonmarkt, zou het later wel model staan voor de grote stedelijke bouwwerken uit het interbellum waar dit onderzoek zich op toespitst.¹⁰ Deze filantropische initiatieven werden stilgelegd bij het uitbreken van de oorlog en niet meer heropgestart.¹¹

Na de Eerste Wereldoorlog kwamen de sociaaldemocraten aan de macht in Wenen, een stad die op dat moment quasi bankroet was. In 1919 kreeg Wenen zijn eerste socialistische burgemeester.¹² Zij stelden de huisvestingsproblematiek als prioriteit voorop; deels onder druk van de groeiende onrusten onder de arbeiders omwille van de slechte levensomstandigheden.¹³ Na de oorlog heerste er crisis waaronder ook Oostenrijk en Wenen in grote mate te lijden hadden. Wenen besloot dat een actieve staatsinterventie de enige manier was om een antwoord te bieden op de huisvestingsproblematiek en de dominantie van de private huizenmarkt.¹⁴ In 1923 werd daarop een nieuwe belastingstructuur ingevoerd ter financiering van de volkswoningbouw.¹⁵ Het ging om een erg progressief taxatiesysteem afgesteld op het financieel vermogen van de verschillende bewoners van de stad. Vervolgens werden ook de grondeigenaars, zowel voor woningen als bedrijven, zwaar belast. Afhankelijk van de al dan niet gunstige ligging en de grootte van het eigendom werden deze taksen bepaald. Tenslotte werden ook taksen geheven op luxeproducten. Reeds in 1917 werd een huishuurwet gestemd die een maximale huur oplegde en die de huurders voor uitzetting beschermde.

⁸ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*. (Wien: Gisteldruck, 1987), p. 61-62.

⁹ Rolf Toman, *Wenen: kunst en architectuur*. (Keulen: Könemann, 1999), p. 279.

¹⁰ Annelies Paulussen en Reinhilde Vanhooydonck, *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*. (Leuven: KULeuven, Faculteit toegepaste wetenschappen. Departement architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening - ASRO, 2002), p. 10.

¹¹ Edward L. Schaub. "Vienna's Socialistic Housing Experiment". *Social Service Review*, jg. 4, nr. 4, (1930): p. 576.

¹² Eve Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*. (Cambridge: MIT press, 1998), p. 5.

¹³ Paulussen en Vanhooydonck, *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*, p. 11.

¹⁴ Z.n., "Housing in Vienna: a socialistic experiment". *American Journal of Sociology*, jg. 37, nr. 4, (1932): p. 564.

¹⁵ Paulussen en Vanhooydonck, *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*, p. 11.

De combinatie van dit taksensysteem en de huishuurwet maakte dat privé-eigendom minder interessant werd. Huisjesmelkers werden beperkt en de stad ontving grote inkomsten bestemd voor woningbouw. Grondeigenaars verkochten hun waardeloos geworden gronden waarop de stad deze opkocht. Zo werd de stad eigenaar van een derde tot een vierde van het grondgebied. Op deze gronden begon de stad zijn huisvestingspolitiek uit te bouwen.¹⁶

In 1921 begon de stad reeds op kleine schaal te experimenteren met de bouw van appartementen en woningen. Het experiment bleek succesvol. In 1923 besloot de stad in te stemmen met de bouw van woonblokken voor 25.000 families binnen vijf jaar. Het programma werd al in vier jaar gerealiseerd en 5.000 extra woningen werden voorzien tegen 1927. Het gehele project werd afgerond in 1934 waarbij de stad 64.000 woningen realiseerde en zo onderdak bood aan 200.000 mensen.¹⁷ 7.000 van deze woningen waren eengezinshuurwoningen in woonwijken, de overige 57.000 waren huurappartementen.¹⁸ De vraag kan gesteld worden hoe de stad Wenen erin sloeg zulk groot aantal woningen te voorzien op zo een korte periode gezien de economisch barslechte tijden. De eerste reden, de inkomsten die de gemeente verkreeg door het innen van de taksen werd gegeven. Anderzijds had de stad zich zo georganiseerd zodat zij eigenaar was van enkele bouwmaterialproducerende bedrijven waardoor ze deels zelfvoorzienend was. Zo werden ook alle appartementen door de stad voorzien van gestandaardiseerde meubels, afkomstig van deze massaproducerende bedrijven. De stad had bovendien haar eigen gasbedrijf. De aanplantingen, bloemenbakken en dergelijke werden aangeplant en onderhouden door de stad zelf. Door in grote mate zelfvoorzienend te zijn, kon de stad kostenverlagend ondernemen, waardoor de huur kon gedrukt worden.¹⁹

1.1.2 De oorsprong van het Weens hof en de nieuwe invulling van deze typologie binnen het links geïnspireerde huisvestingsprogramma

De stedelijke wooncomplexen die gedurende het interbellum in de stad Wenen gerealiseerd werden, bouwden verder op een bepaald type burgerwoning dat reeds bestond in de stad. Er werd geen nieuwe woonvorm gecreëerd, maar er werd vertrokken van een bouwtypologie waar de Weense bevolking reeds generaties mee vertrouwd was.

Zo kende Wenen vanaf de vroege 18de eeuw een woontypologie: het *Hofhaus*. Hierbij werden woningen van drie, vijf tot zes verdiepingen gegroepeerd rond binnentuinen die diep tot in het bouwblok reikten en waarvan de straatfaçade erg plastisch en prestigieus werd vormgegeven. Dit type woning, in vele gevallen ontworpen door Italiaanse architecten, kwam zowel voor in de binnenstad als in de buitenwijken van Wenen.²⁰ In eerste instantie vormde deze vroege voorloper de huisvesting voor de betere burgerij. Echter, omwille van een stedenbouwkundige evolutie die kenmerkend is voor Wenen, kwam ook de arbeidersklasse in contact met deze woonvorm. De uitbreiding van het industriële landschap rond Wenen veroorzaakte een migratiegolf van voormalige boeren en landarbeiders naar de stad. Dit gebeurde in combinatie met het inlijven van de *Vorstädte* in 1850. Samen met deze uitbreiding werd het *Ringstrasse project* gerealiseerd. Hierbij werd op de vrijgekomen gebieden van de afgebroken oude omwalling, het glacis, een monumentale zone van openbare gebouwen en luxueuze appartementsblokken geschapen waar rijke industriëlen hun intrek namen. Ten gevolge van deze inlijving werden de oude agglomeraties gesaneerd. De arbeidersbevolking bezette de bestaande voormalige woningen van de burgerij; de voorlopers van de Weense hoven. Deze voormalige burgerwoningen kunnen onderverdeeld worden in twee typen:

Een eerste type zijn de *Pawlatschen huizen*, een aanpassing van de laat-achttiende en vroeg-negentiende eeuwse Biedermeierwoningen. *Pawlatschenwoningen* waren U-vormige gebouwen van twee tot drie verdiepingen hoog, en gebouwd op smalle en diepe percelen. De centrale binnentuin gaf toegang tot alle ruimtes, bereikbaar via de open galerijen waaraan dit type woning zijn naam dankt. De grotere ruimtes met een haard of stoof werden als keuken gebruikt. Oorspronkelijk hadden de huizen grote binnentuinen om plaats te bieden aan productieactiviteiten die in de openlucht dienden te gebeuren. Hierdoor ontstonden groene zones in het midden van het woonblok. Zodra de arbeiders hun intrek namen in deze burgerwoningen, werden deze door huisjesmelkers onderverdeeld in kamers die dienden als aparte gezinsunits. In de gangen bevonden zich de toiletten en de watervoorzieningen. De wooneenheden waren langs deze gangen geschikt. In het midden van de 19de eeuw ontstonden doelbewust gebouwde varianten met drie verdiepingen, eveneens in U-vorm, om de arbeiders te huisvesten. Op deze manier werd deze bouwtraditie waarbij verschillende bouwlagen zich organiseren rond een binnenplein, zelfs na het wegtrekken door de burgerij, in stand gehouden.

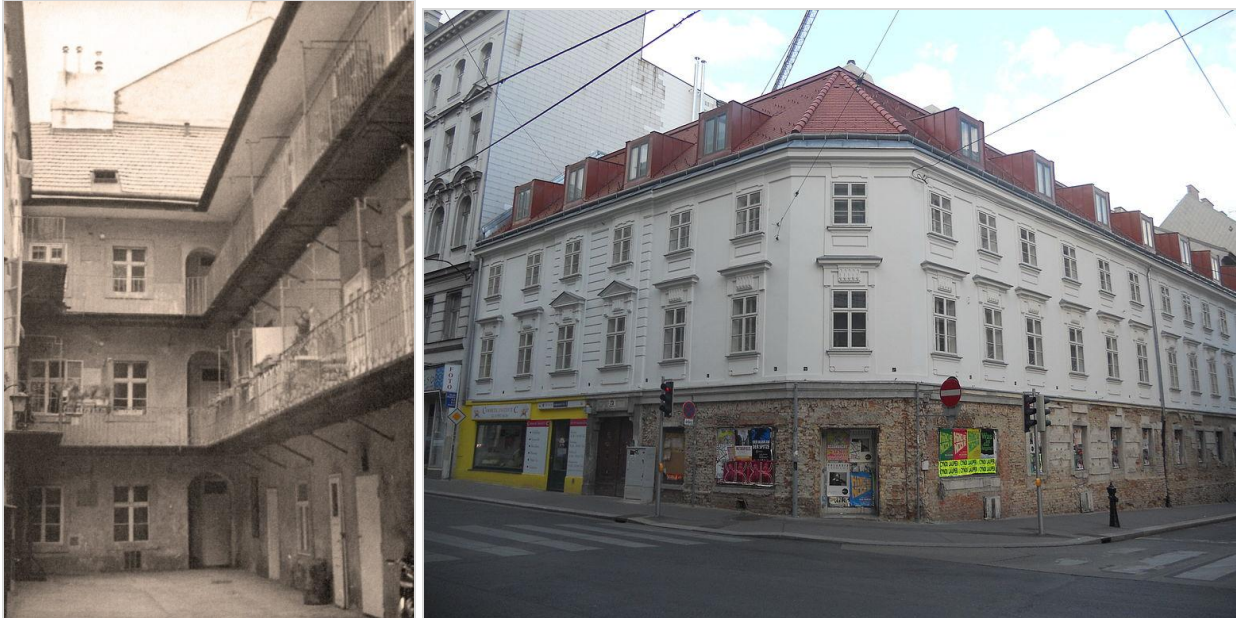
¹⁶ Z.n., *Housing in Vienna: a socialistic experiment*, p. 561.

¹⁷ Schaub, *Vienna's Socialistic Housing Experiment*, p. 580.

¹⁸ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*, p. 4-5.

¹⁹ Z.n., *Housing in Vienna: a socialistic experiment*, p. 564, 565.

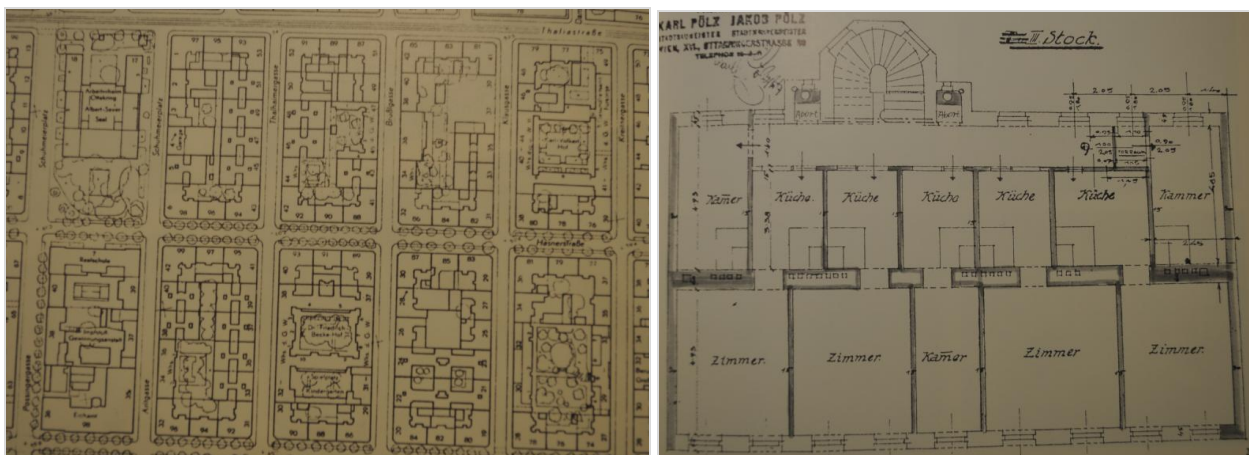
²⁰ Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p. 56.

Figuur 1: Wenen, voorbeeld van Pawlatschenwoning Zum Auge Gottes (1780): interieur en exterieur, https://de.wikipedia.org/wiki/Zum_Auge_Gottes, maart 2016 geraadpleegd.

Een tweede type waren de *Fremdenherbergen* of *Massenherbergen*. Deze oorspronkelijke middenklasse appartementsgebouwen werden omgevormd tot woningen voor alleenstaande arbeiders.

Daarnaast werd door de private woningmarkt ook een nieuw type meergezinswoning gebouwd in de buitenwijken met als doel de grote toestroom van arbeiders op te vangen. Het ging om appartementsblokken van vijf tot zes verdiepingen hoog op een T- of H-vormig grondplan en opgetrokken rond twee kleine binnentuinen. Inwendig werden deze woonblokken exact hetzelfde georganiseerd als de U-vormige woonblokken die in het midden van de 19de eeuw een vervolg vormden op de *Pawlatschen* huizen.²¹

Figuur 2: Plan van de rasterstructuur van een Weense wijk met speculatiegebouwen met centraal de ingesloten binnenpleinen; plattegrond van een arbeiderswooncomplex, onderverdeeld in tweekamerappartementen door speculanten, Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met een visie*, p. 29, 32.

Wat deze gebouwentypes gemeen hadden? De omstandigheden waren miserabel. De binnentuinen waren te smal om voldoende licht en verse lucht binnen te laten in de woonvertrekken en bovendien boden ze geen speelruimte voor kinderen. Door de hoge bevolkingsgraad was er een totaal gebrek aan privacy en een voortdurende sociale controle.²² De plannen van deze huurhuizen hadden steeds dezelfde indeling. De constructies telden drie à vier verdiepingen en hadden een trap die verbinding maakte met een smalle gang die langsheen de muur van de binnenplaats liep en waarin alle appartementen bestaande uit een keuken en één kamer uitmondten. Eén gemeenschappelijk toilet per verdieping werd voorzien. Elektriciteit en gas was er niet. Het leven speelde zich af in de gang en op de binnenplaats. In de woning werd enkel geslapen, gegeten en gewerkt.²³ Kenmerkend was de overvloedige uitwerking van de straatgevels waardoor de

²¹ Paulussen en Vanhooydonck, *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*, p. 8.

²² Paulussen en Vanhooydonck, *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*, p. 7-8.

²³ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*, p. 30-38.

woonblokken een zekere grandeur uitstraalden. Zulke stijleisen werden bepaald door regels opgelegd door de stad, die de vormgeving van het openbare domein in de hand probeerden te houden. Deze uiterlijke schijn contrasteerde fel met de armoedige omstandigheden binnenin.²⁴

Besloten kan worden dat de middelhoogbouw georganiseerd rond één of meerdere binnenpleinen al vanaf de 18de eeuw deel uitmaakte van de Weense bouwtraditie. Reeds voor de bouw van de stedelijke wooncomplexen gedurende het interbellum kwamen alle maatschappelijke klassen met deze typologie in aanraking.

In de literatuur worden deze arbeiderswooncomplexen vaak over dezelfde kam geschoren met de huurkazernes die in de 19de eeuw in tal van Europese steden werden opgericht. Deze tendens is eveneens te situeren in de context van de groeiende industrialisering en bijgevolg de toestroom van arbeiders naar de stad. Wat betreft de leefomstandigheden en uitbuiting door huisjesmelkers waren deze vermoedelijk niet anders. Wenen onderscheidde zich wat betreft de architectuur echter steeds door de traditionele aanwezigheid van het binnenplein.

Zowel op de Europese huurkazernes als op de 19de-eeuwse voorlopers van de Weense hoven kwam veel internationale kritiek aan het einde van de 19de eeuw en ook vooral in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog. Wanneer het Weense stadsbestuur zijn huisvestingsprogramma uitwerkte na de oorlog werden zij ongetwijfeld beïnvloed door deze kritieken van reformistische bewegingen die pleitten voor betere huisvestingsmogelijkheden voor de arbeidersklasse. Er kan gesteld worden dat de Weense hoven gebouwd binnen het stedelijk huisvestingsprogramma, een erg dubbele verhouding hadden met hun vooroorlogse voorlopers. Enerzijds werd vastgehouden aan het bouwprogramma van het binnenplein, de beperkte woonruimte van het appartement en de collectieve voorzieningen, zoals deze reeds bij de wooncomplexen die door de Keizer Jozef I-stichting werden voorzien, aanwezig waren. Anderzijds wilden architecten met overtuiging afstand nemen van het slechte imago die de wooncomplexen hadden op het vlak van hygiëne, gezondheidsomstandigheden en huuruitbuiting.²⁵ Deze ommekeer in het huisvestingsbeleid van de stad werd enerzijds veroorzaakt door de eerder vermelde sociale druk. Anderzijds ontstonden er begin 20ste eeuw verschillende tendensen die streefden naar gezonde en hygiënische woningen binnen iedere klasse van de maatschappij. Het socialistische stadsbestuur stelde dit eveneens als doel voorop. De meest invloedrijke groep in de eerste decennia van de 20ste eeuw waren de modernisten, bestaande uit theoretici en architecten, internationaal verenigd in de C.I.A.M.-beweging. De moderniteit vroeg volgens hen naar een nieuwe woonvorm die een antwoord kon bieden op tal van vraagstukken waar verschillende Europese grootsteden mee worstelden, zoals de overbevolking en de bijhorende woningnood.²⁶ Ook Wenen moet niet ongevoelig geweest zijn voor de concrete theorieën die door de modernisten naar aanleiding van hun congressen werden verspreid. Hoewel een groot aantal wooncomplexen reeds werd gerealiseerd nog voor de verslagen die de besluiten van deze congressen vormden, de wereld werden ingestuurd, zijn er opvallende overeenkomsten tussen de Weense hoven en de visie van de modernisten. Enkele van de meest toonaangevende modernisten waren betrokken bij het Weense huisvestingsprogramma in de eerste jaren. Later namen zij echter afstand van het gevoerde huisvestingsbeleid. Om de concrete invloed van het modernisme te begrijpen worden deze concepten vervolgens genuanceerder besproken.

1.1.3 Vrijstaande hoogbouw in het groen als nieuwe woonvorm...

De oprichting van C.I.A.M en de bijhorende congressen zorgden voor een omwenteling binnen de architectuur en het stedenbouwkundig denken in Europa. Het *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne* werd opgericht in 1928 in het Zwitserse La Sarraz. Na dit stichtingscongres volgden congressen in onder andere Frankfurt (1929), gewijd aan de minimale woonnormen, het *Existenzminimum*, en in Brussel (1930), gewijd aan rationeel grondgebruik. Verklaringen gebonden aan deze congressen werden ondertekend door toonaangevende modernistische architecten als Le Corbusier (1887-1965) en de Belgische architect Victor Bourgeois (1897-1962). In deze verklaringen werden heersende economische en politieke vraagstukken rechtstreeks in verband gebracht met de architectuur ontwikkeld op deze congressen. Moderne technologieën moesten de basis vormen voor de nieuwe architectuur in plaats van esthetische overwegingen. Economische planning en functionaliteit stonden centraal bij het ontwerp van een woning die op zijn beurt onderdeel vormde van een nieuwe stedenbouwkundige ordening.²⁷ Het is onder andere deze nieuwe visie op het wonen en het ruimtelijk ordenen van de moderne stad die de onderzochte typologie van het Weens hof heeft beïnvloed. Omwille van deze reden wordt hier dieper op ingegaan.

De invloed van het derde C.I.A.M.-congres dat in 1930 in Brussel werd gehouden was van doorslaggevend belang voor de verdere ontwikkeling van het moderne stedenbouwkundige denken.²⁸ Een algemene conclusie was deze waarbij werd

²⁴ Paulussen en Vanhooydonck, *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*, p. 8.

²⁵ Paulussen en Vanhooydonck, *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*, p. 10-12.

²⁶ Marcel Smets, *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, (Brussel: Mardaga, 1977), p. 159.

²⁷ Hilde Heynen, Andre Loeckx, Lieven De Cauter en Karina Van Herck, *Dat is architectuur: sleutelteksten uit de twintigste eeuw*, (Rotterdam: 010, 2004), p. 173.

²⁸ Smets, *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, p. 159.

besloten om tot een grotere concentratie van wooneenheden over te gaan. Gestapelde woningen, middelhoogbouw of hoogbouw, moesten de individuele woningen vervangen. Gezien het Europese economische klimaat drong een verregaande rationalisatie zich op. Vanuit dit standpunt werd het alternatief van het *Existenzminimum* ontwikkeld. Door uitsluitend rekening te houden met functionele en hygiënische vereisten werd het grondplan van de woning tot minimale afmetingen herleid. De woning zelf diende enkel voor noodzakelijke activiteiten, terwijl de collectieve voorzieningen alsook ruimte voor recreatie, sport en ontspanning werden gebundeld buiten de woonruimte.²⁹ De modernisten richtten zich op de sociale woningbouw als experiment om hun vooruitstrevende ideeën in de praktijk te brengen. Bij het tuinwijkconcept was dit eveneens het geval geweest. Dit was immers een sector waar een constante vraag was naar nieuwe woningen en waarin zij de steun kregen van het socialisme om hun theorieën ten uitvoer te brengen.³⁰ Door een zo groot mogelijk aantal woningen te voorzien op een zo min mogelijk bebouwde oppervlakte, kon een erg hoge concentratie aan woningen gerealiseerd worden. Dit had als gevolg dat er ruimte en budget overbleef om het overwegend groene karakter zoals bij de tuinwijken te laten overwegen, alsook om een collectief voorzieningenniveau te integreren zoals dat in de tuinwijken nooit verwezenlijkt was.³¹ Hier was eveneens het doel om door middel van het voorzien van kinderopvang, wasplaatsen, en ontspanningsruimtes een gemeenschapscultuur tot stand te brengen. Door de woonblokken voldoende ver uit elkaar te leggen, kon voor iedere woning bovendien een optimale bezonning worden gegarandeerd.³² In de burgerlijke woningbouw was middelhoogbouw geen nieuw fenomeen. Dit was reeds gebleken uit de Weense *Pawlatschenwoningen*, en dit was ook het geval in andere Europese steden. De aanwending van hoogbouw in de volkswoningbouw had echter ook een symbolische betekenis. Door een beter comfort, een functionele inrichting en de collectieve voorzieningen kon de arbeider bevrijd worden uit zijn slechte leefomstandigheden, een missie waarin het tuinwijkmodel destijds niet geslaagd was. Bijgevolg werd de formule van de vrijstaande hoogbouw in het groen door de meeste modernisten als de enige mogelijke oplossing voor het volkshuisvestingsvraagstuk verdedigd.³³ De belangrijkste kenmerken van deze nieuwe woonvorm waren de volgende:

a) Bezonning en oriëntatie

In het begin van de 20ste eeuw resulteerde een groeiende bekommernis omtrent gezondheid, hygiëne, zonlicht en frisse lucht in het stellen van prioriteiten voor de juiste oriëntatie van de gebouwen. Deze beschouwing had tot gevolg dat de stedenbouwkundige aanleg, in vergelijking met de tuinwijken op een totaal andere manier werd benaderd. Alle gebouwen werden nu in een welbepaalde stand ten opzichte van de zon (Oost-West of Noord-Zuid) opgesteld zodat rechtstreekse zonnestrallen iedere woning konden binnendringen.³⁴

b) Collectieve voorzieningen

Naast deze stijgende aandacht voor bezonning was er ook een toenemende trend naar collectievering aan die zijn aanvang kende binnen de tuinwijkgedachte en ook terugkwam bij de burgerlijke appartementsbouw. De privéwoning vormde slechts een fractie van het gezinsleven, dat grotendeels beleefd werd in de collectieve voorzieningen buiten de eigen woning. Privédomein werd steeds meer ingekrompen ten voordele van het gemeenschappelijke.

c) Nieuwe materialen en technieken

De hoogbouw had ook een representatieve betekenis. Vanwege het staal en het beton, als een typeproduct van de nieuwe technologie, werden de hoogbouwprojecten aanzien als reusachtige monumenten van de nieuwe tijd.

d) Omringend groen

Het belang dat aan omringend groen in de nabijheid van de woning werd gesteld, was groot. Het contact met de natuur had een positief effect op de geest van de bewoners. Parken, bossen en tuinen moesten deel uitmaken van het gemeenschappelijke domein waar de arbeiders zich na hun werk collectief konden ontspannen.³⁵

1.1.4 ... ingebed in een nieuw stedenbouwkundig model

De concentratie van wooneenheden liet toe hogere grondprijzen, welke een constante problematiek binnen het huisvestingsvraagstuk vormden, te betalen. Zo konden nieuwe wijken in de onmiddellijke omgeving van de stad gesitueerd worden en de dure en inefficiënte pendel naar de tuinwijken of buitengemeenten vermeden. Parallel met het *Existenzminimum* ontstond op die manier een nieuw stadsconcept. Er werd afgezien van het idee om een nieuwe

²⁹ Pierre Desombere, Kurt Herregodts, Koen Spitaels, *Bouwstenen van een sociaal woonbeleid, '45-'95: de VHM bekijkt 50 jaar volkshuisvesting in Vlaanderen*. (Brussel: Vlaamse huisvestingsmaatschappij, 1997), p. 344.

³⁰ Sofie De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis: wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*. (Leuven: Universitaire pers Leuven: 2010), p. 29.

³¹ Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, p. 154.

³² De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis: wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*, p.27.

³³ Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, p. 148, 154, 157.

³⁴ Paul Overy, *Light, air & openness: modern architecture between the wars*. (London: Thames and Hudson: 2007), p. 119.

³⁵ Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, p. 155-56.

nederzetting naar het model van de tuinwijk, in de natuur te vestigen. In de plaats werd getracht de natuur weer in de stad te brengen: naar het model van hoogbouw in het groen.³⁶

Van belang voor de uitbouw van dit nieuwe stadconcept was het vierde C.I.A.M.-congres dat in 1933 in Athene werd gehouden. Dit congres had de functionele stad als onderwerp. Om de chaos van de historisch gegroeide stad te keren werd voorgesteld de stad op een functionele basis te herstructureren. Er werd een onderverdeling gemaakt tussen vijf hoofdthema's: 'wonen', 'recreatie', 'werk', 'vervoer' en het 'historische deel van de stad'. Met deze zoneringsbeoogden de modernisten het verloop van de stedelijke activiteiten te rationaliseren.³⁷ Het verslag van dit congres was een sociaal manifest waarin een maatschappij werd geschetst die gebaseerd was op gelijkheid, rationalisatie en het collectieve.³⁸ Dit model ter organisatie van de stad, vormde na de Tweede Wereldoorlog gedurende lange tijd een algemeen geaccepteerd stedenbouwkundig model en werd nadien het mikpunt van felle kritiek. Enkele eisen die op dit congres werden gesteld naar het thema 'wonen' waren de eerder aangehaalde gunstige oriëntatie van de woningen alsook de mogelijkheid tot het aanleggen van uitgestrekte parken tussen de verschillende woonblokken. De eisen die naar 'recreatie' werden gesteld waren vooral gericht op het saneren van ongezonde woongebieden en het voorzien van groengebieden in de woonwijken. Deze terreinen konden voorzien worden van kinderspeelplaatsen, sportterreinen, openluchtwembaden alsook musea en vergaderruimtes. Er werd veel belang gehecht aan de organische integratie van deze voorzieningen in het nieuwe woonweefsel. Voor het thema 'werk' was vooral de zo kort mogelijke afstand van de werkplaats naar het woongebied van belang.³⁹ Een belangrijke factor hierbij was het uitgebreide verkeersnetwerk om deze zones zo snel mogelijk onderling en met de omliggende gemeenten en steden te verbinden.⁴⁰

1.1.5 De Weense hoven

Wanneer de Weense hoven gebouwd gedurende het interbellum op initiatief van het stadsbestuur geanalyseerd worden kunnen de onderlinge gelijkenissen met de modernistische theorieën geduid worden.

Door het reeds vermelde systeem van taxatie kon de stad Wenen gronden in het centrum aan erg goedkope tarieven in haar bezit krijgen. Dit was erg uitzonderlijk aangezien één van de grote problemen van de C.I.A.M.-logica, die streefde naar hoogbouw in het centrum van de stad, was dat deze gronden onbetaalbaar waren voor de sociale huisvestingsmaatschappijen. Hierop weken deze vaak uit naar de goedkopere gronden aan de rand van het centrum. De stad Wenen sloeg er echter in gronden in het centrum te verkrijgen, deze te saneren en van nieuwe wooncomplexen te voorzien waarbij ruimte werd voorbehouden voor groengebieden en recreatie. Wat betreft de inplanting van de door de stad gerealiseerde wooncomplexen konden vier typische sitecondities onderscheiden worden met elk met hun eigen bouwtype, afhankelijk van de gronden die de stad had kunnen inlijven:

Ten eerste was er de situatie waarbij gebouwd werd op een volledig bouwblok, met centraal een binnenplein, aan alle kanten door straten omgeven en dus volledig vrijstaand. Een tweede mogelijkheid was een bouwblok met reeds enkele gebouwen bebouwd. In dat geval werd het bouwblok vervolledigd en werden de bestaande gebouwen opgenomen in het concept met een binnentuin. Ten derde was er het geval waarbij de stad beschikte over meerdere bouwblokken naast elkaar. Op een dergelijke site werden de straten die tussen de bouwblokken liepen, behouden en afgesloten voor het verkeer, en werd over het gehele terrein een woonlaag gebouwd, met insluiting van binnentuinen. Ten slotte kon er ook gebouwd worden in de periferie van de stad, waar de ontwerper de vrije hand werd gelaten.⁴¹

Figuur 3: www.Bing.com/Maps: Het Karl Marx-Hof verspreid over verschillende bouwblokken, maart 2016 geraadpleegd.

³⁶ Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, p. 151.

³⁷ Heynen, Loecx, De Cauter en Van Herck, *Dat is architectuur: sleutelteksten uit de twintigste eeuw*, p. 221.

³⁸ Desombere, Herregodts, Spitaels, *Bouwstenen van een sociaal woonbeleid, '45-'95: de VHM bekijkt 50 jaar volkshuisvesting in Vlaanderen*, p. 157.

³⁹ Heynen, Loecx, De Cauter en Van Herck, *Dat is architectuur: sleutelteksten uit de twintigste eeuw*, p. 221, 223-224.

⁴⁰ Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, p. 153-54.

⁴¹ Paulussen en Vanhooydonck, *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*, p. 13.

Ondanks deze vier verschillende types werden de Weense hoven door dezelfde algemene karakteristieken bepaald. De wooncomplexen bestonden steeds uit uitgestrekte woongelegenheden met randbebouwing bestaande uit meerdere verdiepingen rondom ruime, met groen begroeide binnenplaatsen die dienden als recreatiezones en deel uitmaakten van het woongebied. Ingesloten straten werden vaak overbrugd door bouwlagen of pergola's over de trottoirs. De binnenplaatsen waren algemeen toegankelijk voor bewoners en niet-bewoners.⁴² Zo werden de gebieden die zich normaliter buiten de woonblokken bevonden, op het openbare domein, naar de binnenzijde van het woonblok verplaatst.⁴³

Figuur 4: Het openbare domein doorkruist de woonblokken, Wenen, Jodlhof (1926), Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p. 290; Kinderopvang en wassalon in het Karl-Marx-Hof, Zugman, Kähler, Nussbaum en Kriechbaum, *Karl-Marx-Hof. Versailles der arbeiter. Wien und Seine Höfe*, p. 55, 68.

Hiermee werd aansluiting gevonden bij de economische planning zoals later geopperd door de modernisten. Door de concentratie of stapeling van wooneenheden kon de open ruimte in de directe nabijheid van de woningen ingericht worden voor collectieve voorzieningen en als ruimte voor sport, ontspanning en recreatie. Enkele eisen werden opgesteld voor de wooncomplexen gebouwd binnen het stedelijke bouwprogramma. De gebouwen mochten niet meer dan de helft van de site innemen; dit was best minder, waardoor voldoende ruimte als gemeenschappelijk terrein beschikbaar bleef. Ook mochten de gebouwen niet hoger zijn dan vijf verdiepingen. Zo hoefden geen liften voorzien worden, wat de kosten kon drukken. De appartementen werden bediend door middel van talrijke trapkokers die per verdieping maximum vier appartementen bedienden en enkel bereikt konden worden via de binnenplaats.⁴⁴

De binnenplaatsen werden uitgewerkt met talrijke collectieve voorzieningen voor de ontplooiing van de bewoners van het wooncomplex. Zulke voorzieningen die zich steeds hernamen waren speelpleinen met zitgelegenheden, ondiepe plonsbaden voor kinderen, wasserijen met een stomerij en elektrische wasmachines, droogkamers, badhuizen met douches en baden met warm en koud water, bibliotheken, medische voorzieningen, cinema's, gymnasiums,... Moeders die overdag uit werken gingen konden hun kinderen onder toezicht laten van getraind personeel. De gelijkvloerse verdieping van deze wooncomplexen werd voorzien van winkelpanden, waarbij de uitbaters bewoners van het wooncomplex waren.⁴⁵ Afhankelijk van de grootte van het wooncomplex waren de collectieve voorzieningen erg uitgebreid of eerder beperkt.⁴⁶ Enkel cafés waren niet toegelaten, om de bewoners te beschermen tegen het negatieve effect van alcohol.⁴⁷ De ingesloten groene ruimtes werden versierd met bomen, bloemen en plantenbakken. Deze ruimtes waren bedoeld als ontmoetingsplaatsen voor de bewoners en als speelruimte voor de kinderen.⁴⁸ Door de groene inrichting van de binnenpleinen en de nabije omgeving van het wooncomplex werd getracht de natuur in de stad te brengen, in de nabijheid van de woning en zo van de arbeider. De balkons, loggia's en terrassen hadden niet enkel een architectonisch doel, maar poogden ook het woongebied uit te breiden naar de met groen ingerichte binnenpleinen. Eén van de doelen van de binnenplaatsen, de balkons en de collectieve voorzieningen was het smeedden van een band onder de bewoners en het bevorderen het gemeenschapsleven. Zoals de modernisten waren ook het Weense stadsbestuur en de uitvoerende architecten overtuigd van de positieve effecten van de natuur en van het sociaal contact op de bewoners.⁴⁹

⁴² Toman, *Wenen: kunst en architectuur*, p. 279.

⁴³ Gerald Zugman, Gert Kähler, Andrea Nussbaum en Genoveva Kriechbaum, *Karl-Marx-Hof, Versailles der arbeiter. Wien und seine Höfe*. (Wenen: Holzhausen Verlag GmbH, 2007), p. 18.

⁴⁴ Z.n., *Housing in Vienna: a socialistic experiment*, p. 565.

⁴⁵ Z.n., *Housing in Vienna: a socialistic experiment*, p. 566.

⁴⁶ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*, p. 73.

⁴⁷ Zugman, Kähler, Nussbaum en Kriechbaum, *Karl-Marx-Hof, Versailles der arbeiter. Wien und seine Höfe*, p. 18.

⁴⁸ Paulussen en Vanhooydonck, *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*, p. 12.

⁴⁹ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*, p. 81.

Door de vaak erg uitgebreide voorzieningen in de wooncomplexen kon de beperkte ruimte die het appartement bood gecompenseerd worden. Enkel de familiale en meest noodzakelijke activiteiten speelden zich af in het appartement. Voor de overige behoeften moesten de bewoners gebruik maken van de collectieve voorzieningen waarbij contact met de andere bewoners onvermijdelijk was en waardoor dit steeds in zekere mate een sociale aangelegenheid was. Door het grondplan van de woning tot een minimum te herleiden en de functionele en hygiënische vereisten voorop te stellen vonden de Weense hoven nauwe aansluiting bij het *Existenzminimum* zoals dat door de modernisten tijdens de C.I.A.M.-congressen werd getheoretiseerd.

Een typisch appartement in de Weense hoven moest bestaan uit minimaal een kleine inkomhal die toegang verschaftte tot een keuken; de grootste ruimte in het appartement, een kleinere kamer en een toilet. Luxevoorzieningen voor de arbeiders in tegenstelling tot hun vorige woonst waren een individueel toilet, stromend water, elektrische verlichting, een gasfornuis, en een kleine metalen stoof op cokes voor de verwarming van de woning, allemaal in de eigen woning.⁵⁰ De woonkeuken was verdeeld in een kooknis en een woonruimte met eetgelegenheid. Deze kon zo nodig met een gordijn of glazen deur afgesloten worden. In of naast de kooknis bevond zich eveneens wasgelegenheid. De oppervlakte van dit typeappartement bedroeg ongeveer 33m² tot 45m². Minimumafmetingen werden opgelegd, zo mocht de keuken niet kleiner zijn dan 8m² en de kamer die als woonkamer diende niet kleiner dan 20m². Voor de grootste eenheden werd 56m² voorzien. De helft van de gebouwde appartementen binnen het bouwprogramma werden gebouwd volgens dit type. Al naar gelang de grootte van de woning, bevatte ze nog een kamer en één of meerdere zijkamertjes.⁵¹ Badkamers en centrale verwarming werden niet voorzien om de huur betaalbaar te houden. Er was steeds een collectief badhuis.⁵² Een appartement van dit type kostte een arbeider ongeveer één euro per maand, de huizentaks die iedereen in de stad moest betalen inbegrepen, wat een klein percentage vormde van een toenmalig arbeidersloon.⁵³

Doordat de Weense hoven ruime binnentuinen hadden, had het gebouw niet langer een voorkant en een achterkant, maar twee volwaardige voorgevels.⁵⁴ Dit had als gevolg dat alle vertrekken in de woning konden voorzien worden van een raam en zoals de eisen dit stelden van rechtstreekse lichtinval en verluchting. Zo kon ook ieder appartement een balkon hebben gericht naar het binnenplein waardoor moeders hun spelende kinderen gade konden slaan. Dit bevorderde het sociaal contact tussen de bewoners. Hiermee vonden de Weense hoven aansluiting bij de eisen die door verschillende reformistische bewegingen alsook door de modernisten gesteld werden aan bezonning, lucht, licht en de positieve gevolgen hiervan voor de gezonde en de hygiënische leefomstandigheden. De vele gescheiden toegangen en trapkokers die een minimum aan appartementen bedienden, probeerden aan de actuele vraag naar de snelle verspreiding van epidemieën tegemoet te komen. Dit was ook het doel van het stromend water en de individuele toiletten in de woningen.⁵⁵

Hoe de bewoners hun appartementen met meubilair inrichtten, was hun eigen verantwoordelijkheid. Dit werd bewust zo beslist om de bewoners ook iets van zichzelf in de woning te kunnen brengen. Echter heerste hier in het Wenen van de jaren 1920 een grote discussie over. Verschillende tentoonstellingen werden georganiseerd waar verschillende modernistische architecten aan deelnamen. De tentoongestelde meubelontwerpen werden voornamelijk ingegeven vanuit de betaalbaarheid, het eenvoudige onderhoud en zo ook de goede hygiëne. In 1929 werd in het Weens hof Karl Marx-Hof een permanente tentoonstelling van modern meubilair georganiseerd. Hierdoor kwamen de bewoners rechtstreeks in contact met dit meubilair waardoor zij dit mogelijk zouden adapteren; het opvoedende aspect was hierbij uiteraard van groot belang.⁵⁶

Van bij het begin had de gemeente veel aandacht voor het realiseren van brandveilige constructies door het gebruik van betonnen vloeren, bedekt met eikenhouten vloerbedekkingen, keukenvloeren met tegelbekleding en ook bastenen werden gebruikt in de constructie. Naast de brandveiligheid was ook de aandacht voor hygiëne een reden voor het gebruik van bepaalde materialen. Zo werd waterafwerend plaaster gebruikt in de keukens en de badkamers.⁵⁷ Vooruitgang bestond ook in de grotere privacy die de gezinnen hadden vanwege de grotere woning die ze voor de familie ter beschikking hadden en vanwege de beter geïsoleerde tussenmuren en vloeren. Het grote verschil met de vroegere wooncomplexen lag in het groter respect voor de individuele, persoonlijke levenssfeer en in de gezinsvriendelijkheid. Hieruit blijkt dat er aandacht was bij de bouw van de Weense hoven voor nieuwe materialen en technieken. Dit gebeurde echter vanuit veiligheids- en privacyredenen en veel minder vanuit esthetische overwegingen tot de realisatie van een nieuwe moderne stijl zoals de modernisten dit graag zagen.

⁵⁰ Z.n., *Housing in Vienna: a socialistic experiment*, p. 565.

⁵¹ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*, p. 61-62, 76-78.

⁵² Paulussen en Vanhooydonck, *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*, p. 12.

⁵³ Z.n., *Housing in Vienna: a socialistic experiment*, p. 565.

⁵⁴ Paulussen en Vanhooydonck, *Wonen in Wenen: recente projecten met grote dichtheid*, p. 12.

⁵⁵ Z.n., *Housing in Vienna: a socialistic experiment*, p. 567.

⁵⁶ Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p. 191-193.

⁵⁷ Z.n., *Housing in Vienna: a socialistic experiment*, p. 565.

Toch was er een tendens naar een moderne en functionele vormentaal, ingebed in de klassieke Weense paleisbouwtraditie. Een belangrijke figuur die aan de basis lag van de verdere stilistische ontwikkeling van de bouwtypologie van het Weens hof en die vervolgens ook de stedelijke Weense hoven in grote mate mee bepaald heeft, was Otto Wagner (1841-1918). Hij was één van de spilfiguren in de Weense architectuurwereld aan het begin van de 20ste eeuw. Het moderne en baanbrekende van Wagners bijdrage schuilt in zijn pleidooi om het architectonische verleden de rug toe te keren. De nieuwe constructiemethoden die dankzij ontwikkelingen op het gebied van materialen en technieken mogelijk werden, vroegen volgens hem om moderne, formele oplossingen en konden zich onmogelijk op de bestaande stilistische traditie baseren.⁵⁸ Wagners huizen onderscheidden zich door de stilistisch gelijkwaardige uitwerking van de verdiepingen, in tegenstelling tot het toenmalige gebruik waarbij het verschil in verdiepingen ook een klassenverschil moest aanduiden met als toppunt de bel-etage.⁵⁹ Dit vormde een reactie op de overvloedige, representatieve interieurs en de zogenaamde ‘pluche’ gevels die tot dan toe de norm vormden voor de bourgeoisie. Deze vormde ook de regel voor de al dan niet nieuw gebouwde wooncomplexen waarin de arbeiders hun intrek namen na de afbraak van het glacié en vóór het stedelijke huisvestingsbeleid.⁶⁰

Figuur 5: Wenen, ontwerp voor een nieuwe wijk voor 150.000 inwoners, Otto Wagner, Z.n., *Wonen in Wenen, sociale woningbouw met een visie*, p. 12.

Wagners bepalende architectuuropvatting zou als inspiratie dienen voor de vormgeving van de stedelijke wooncomplexen uit het interbellum. De architecten die deze Weense hoven realiseerden, stamden bijna allen uit de klas van Wagner en waren opgeleid voor de Eerste Wereldoorlog aan de Academie voor Schone Kunsten van Wenen. Het waren onder meer Schmid en Aichinger (1885-1962), Rudolf Perco (1884-1942), Robert Oerley (1876-1945), Hubert Gessner (1871-1943) en Karl Ehn (1884-1957). Waarom er voor Wagner en zijn leerlingen werd gekozen als architecten voor de vertaling van het woonprogramma is niet heel duidelijk. De Wagnerschool had een erg goed en progressief imago voor de oorlog. Aangezien zij niet aangesloten waren bij de socialistische partij kwam de motivatie voor deze aanstelling vermoedelijk vanuit een architecturale bekommernis. De vormgeving van de Weense hoven werden bepaald door de socialistische idealen van de sociaaldemocratische partij. Wooncomplexen als het Karl Marx-Hof streefden naar doelmatigheid, een sobere vormgeving en een democratische standaardisering van de woningen.⁶¹ Deze eenheidsarchitectuur had ongetwijfeld het doel een zekere eensgezindheid te bewerkstelligen onder de bevolking, welke dan weer een uitdrukking vormde van de sociaal-economische gelijkheid van de bewoners van het Weens hof. Door dit grote eenheidsgevoel dat de woonblokken uitstraalden, onderscheidden ze zich van de directe omgeving, waardoor de bewoners zich meer als een ‘afgezonderde’ gemeenschap beschouwden.⁶² Dit kwam de samenhang van de socialistische kiezers ongetwijfeld ten goede. Ondanks de progressieve ideeën die aan de grondslag lagen van de wooncomplexen, leidden de uiteindelijk realisaties zelden tot een moderne bouwstijl. Ze leken omwille van hun traditionele opbouw en het vasthouden aan de gebruikelijke gevelvormen, eerder een abstrahering te zijn van de voormalige paleizen; als proletarische monumenten. Stilistisch vertoonden ze elementen van barokke burchtenbouw: een sterke monumentaliteit, symmetrie, een hiërarchische structuur met binnenhoven en sterke geslotenheid naar buiten.⁶³

⁵⁸ Heynen, Loecx, De Cauter en Van Herck, *Dat is architectuur: sleutelteksten uit de twintigste eeuw*, p. 51.

⁵⁹ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*, p. 12-13.

⁶⁰ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*, p. 30-38.

⁶¹ Toman, *Wenen: kunst en architectuur*, p. 279.

⁶² Glenn Lyppens. “Tussen straat en huiskamer”, *Agora*, nr. 2 (2015): p. 3.

⁶³ Toman, *Wenen: kunst en architectuur*, p. 279.

Figuur 6: Wenen, Karl Seitz Hof (1926-1933) van de architect Hubert Gessner, <http://www.ottowagner.com/sonderausstellung/archiv/2010/wagner-schule-rotis-wien/>, maart 2016 geraadpleegd.

Op het moment dat Wenen begon te experimenteren met de Weense hoven in 1921, en zelfs wanneer het huisvestingsprogramma zich ten volle ontplooidde rond het midden van de jaren twintig, werd door de modernisten die zich in de stad Wenen bevonden staalhard vastgehouden aan het tuinwijkconcept. Op het moment dat Wenen architecten als Wagner en zijn leerlingen de opdracht gaf tot het realiseren van de Weense hoven, volgde hier grote kritiek op vanuit de Weense modernisten die zich later in C.I.A.M. verenigden. Dit was opvallend aangezien zij ook tot de sympathisanten van de sociaal-democratische partij behoorden. De middelhoogbouw was een duidelijke beslissing tegen het type woning dat werd voorgesteld door de Weense modernisten als Adolf Loos (1870-1933) en Josef Frank (1885-1967), de centrale figuur van de Weense Werkbund, Franz Schuster (1892-1972) en Margarete Lihotzky (1897-2000). Opvallend is dat Adolf Loos, Josef Frank, Margarete Lihotzky en ook Peter Behrens (1868-1940) in de beginjaren betrokken waren bij het huisvestingsprogramma en hiervoor ook ontwerpen leverden. Zij hadden net als het socialistische stadsbestuur grootse plannen en werden aangetrokken door de mogelijkheden dat dit programma bood voor het realiseren van hun modernistische ideeën. Op dat moment ontstond er een discrepantie in de visie over hoe het huisvestingsprogramma vorm moest krijgen. De modernisten waren voorstander van het tuinwijkconcept als oplossing voor het huisvestingsprobleem. Bovendien vonden ze dat de Weense hoven gebouwd door de stad geen gebruik maakten van de nieuwe bouwtechnologieën zoals standaardisatie. Dat de stad geen gebruik maakte van deze methode van standaardisatie (afgezien voor ramen, deuren en trappen), wat zou resulteren in identieke woontorens, kwam onder meer omdat zij zo konden voorzien in broodnodige werkgelegenheid binnen de stad.⁶⁴

Josef Frank die enkele jaren later betrokken was bij de C.I.A.M.-congressen en ook de verklaringen als uitkomst van deze congressen ondertekende, uitte hevige kritiek op de stedelijke wooncomplexen in Wenen. Hij beschouwde de wooncomplexen als een symptoom van een verlangen naar representatie.⁶⁵ Een mening die ook door de beeldende kunstenaar en architectuurtheoreticus Karel Teige (1900-1951) werd gedeeld. De wooncomplexen vormden een afgeleide van de 19de-eeuwse bourgeoisewoningen, maar boden ondanks wel een betere hygiëne.⁶⁶ Ook Adolf Loos, die van 1920 tot 1922 hoofd van de huisvestingsdienst was en pleitte voor de oplossing door rijwoningen met tuin ingebed in een tuinwijk, trok zich gedesillusioneerd terug.⁶⁷

⁶⁴ Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p. 6, 7.

⁶⁵ Toman, *Wenen: kunst en architectuur*, p. 279.

⁶⁶ Karel Teige, *The minimum dwelling*, (Cambridge: MIT press, 2002), p. 95.

⁶⁷ Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p. 8.

Figuur 7: Wenen, (afgevozen) plan van Adolf Loos uit 1921 voor een tuinstad als satelietstad; Wenen, woningen door Josef Frank (1920), Blau, *The architecture of red Vienna, 1919-1934*, p. 103 en 116.

In 1923, op het moment dat concrete doelen werden gesteld voor het huisvestingsprogramma, verkoos de stad Wenen middelhoogbouw definitief boven laagbouw. Bijgevolg namen deze modernisten steeds meer afstand van het huisvestingsproject. Ondanks hun afwijzende houding tegenover het huisvestingsbeleid van de stad Wenen, realiseerden Peter Behrens, Josef Hoffmann (1970-1956) en ook Josef Frank verschillende wooncomplexen binnen het bouwprogramma van de stad, zelfs tot 1931!⁶⁸

In 1926 werd het 'Congres of the International Federation for the Building of Towns and Garden Cities', onder leiding van Ebenezer Howard (1850-1928) en Raymond Unwin (1863-1940) in Wenen gehouden. Hier werd eveneens kritiek gegeven op het huisvestingsbeleid van de stad; zij zagen decentralisatie van de stad alsook de eigen familiewoning in het groen als de ideale oplossing.⁶⁹ Het was pas aan het begin van de jaren dertig met de realisatie van de Weense Werkbundsiedlung dat de Weense modernisten hun woonidealen konden realiseren.⁷⁰ Programmatisch nam de in 1930-1932 gebouwde Werkbundsiedlung stelling voor het nieuwe bouwen. Dit is volledig te situeren in de context van de gelijktijdige C.I.A.M.-congressen en de uitwerking van het *Existenzminimum*. Oostenrijkse en internationale architecten sloegen de handen ineen: onder meer Josef Frank, Gerrit Rietveld (1888-1964), Josef Hoffmann, Adolf Loos, Hugo Häring (1882-1958) en André Lurcat (1894-1970) waren hierbij betrokken. Zij verwezenlijkten in een modelsite in Hietzing hun ideeën over wonen in kleine behuizingen: minimumwoningen. In deze modelwijk opteerden deze modernisten voor rijhuizen en vrijstaande woningen naar het tuinwijkmodel. Welbewust wilden de modernisten een 'menselijk' alternatief bieden tegenover de Weense hoven van de stad.⁷¹

Een auteur van het Amerikaanse tijdschrift *Social Service Review* schreef in 1932 in zijn artikel over het Weense woningbouwprogramma hoe internationale bezoekers reageerden op de gebouwde wooncomplexen, afhankelijk van hun verwachtingen. Bezoekers uit Amerika en Engeland bleken teleurgesteld te zijn vanwege hun voorliefde voor het tuinwijkconcept. Ondanks heerste er toch grote bewondering voor de stad gezien de condities waaronder deze zulk woningprogramma wist te realiseren. Er werd ook ingezien dat tuinwijkprojecten op grote schaal uit den boze waren. Satelietsteden die zich ontwikkelden in de buitenstad rond nieuwe industriële ontwikkelingen konden niet gerealiseerd worden aangezien de stad al werd voorzien van industrie en hier geen extra vraag naar was. Bovendien bezat de stad geen voldoende groot gebied, geen transportmogelijkheden en geen budget om zo een woonvorm te realiseren.⁷²

Toch voorzag de stad binnen het huisvestingsprogramma ook in een reeks woningen in laagbouw, rijwoningen of halfvrijstaande woningen, voorzien van bloemen- en groentetuintjes. Hiermee trachtten zij vermoedelijk tegemoet te komen aan het blijkbaar sterk heersende verlangen naar vrijstaande sociale woningbouw. Ook deze werden gebouwd door stadsarchitecten en door middel van stadsfondsen, vermoedelijk nog voor definitief werd afgestapt van het tuinwijkconcept.⁷³

Vanwege de toenmalige negatieve perceptie van het bouwprogramma en de golf van kritieken die volgden, werden in de daaropvolgende decennia de Weense hoven uit de geschiedenis van moderne architectuur geschreven. Zo negeerde Siegfried Giedion (1888-1968) de wooncomplexen in zijn historisch overzicht geboden in zijn *Space, Time and Architecture* (1941). In de jaren 1950 kregen deze complexen hun waardering vanwege de politieke en de sociologische context - het systeem van taxatie en de sociale voorzieningen -, eerder dan omwille van de architecturale kwaliteiten. In de jaren 1970,

⁶⁸ Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p. 159.

⁶⁹ Teige, *The minimum dwelling*, p. 93.

⁷⁰ August Sarnitz, *Architecture in Vienna*. (Wien: Springer, 1998), p. 29-30.

⁷¹ Toman, *Wenen: kunst en architectuur*, p. 279.

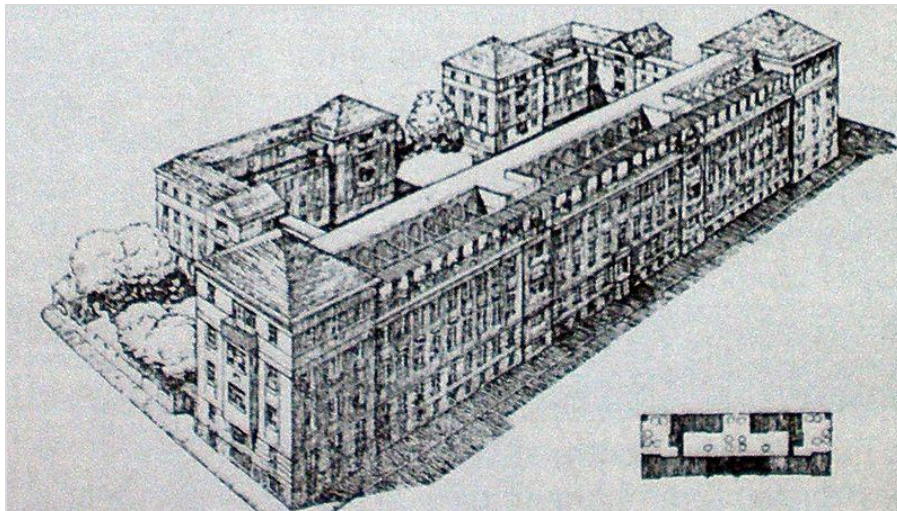
⁷² Schaub, *Vienna's Socialistic Housing Experiment*, p. 580.

⁷³ Schaub, *Vienna's Socialistic Housing Experiment*, p. 582.

wanneer onderzoek naar de school van Wagner ingang vond, groeide ook de appreciatie voor architectuur van de Weense hoven.⁷⁴ De dag van vandaag zijn verschillende van de Weense hoven nog steeds actief bewoond. Toch is het gemeenschapsleven niet meer wat het vroeger geweest was. Eén reden die wordt aangehaald is het stilvallen en verdwijnen van de collectieve voorzieningen.⁷⁵ Deze verplichtten de bewoners buiten te komen en het contact met elkaar aan te gaan. Deze verandering bevestigt het grote belang van de collectieve voorziening als katalysator van het gemeenschapsleven in het Weens hof.

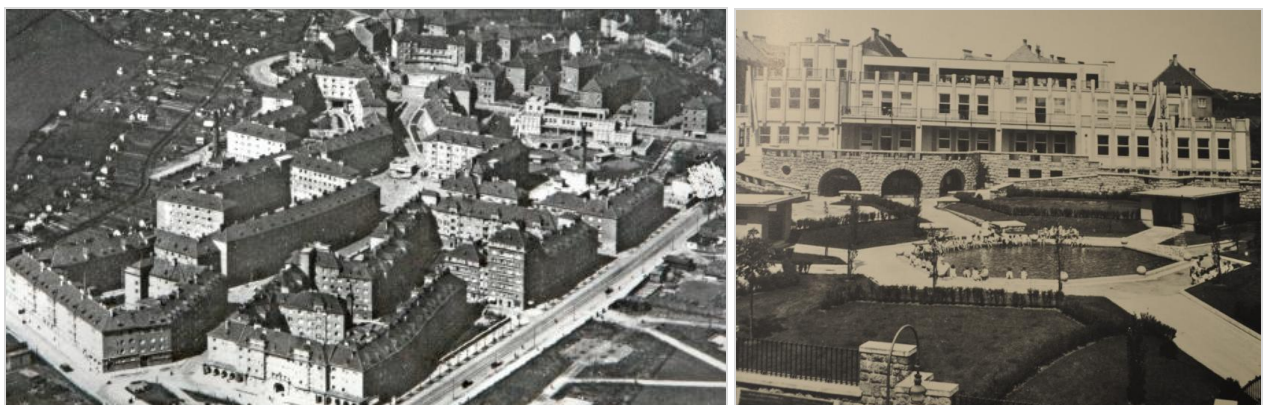
1.1.6 Enkele pioniervoorbeelden van Weense hoven

Het Heimhof werd gebouwd in 1922 en is één van de vroegere wooncomplexen binnen het huisvestingsprogramma. Het Heimhof is een betrekkelijk klein wooncomplex. In de 352 woningen die bestonden uit een kamer met een kooknis, een voorhal en een toilet, woonden vooral kinderloze echtparen. Het Heimhof beschikte over collectieve voorzieningen zoals een centrale wasserij en een gemeenschappelijke eetzaal.⁷⁶

Figuur 8: Wenen, Heimhof met ingesloten binnenplaats, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Heimhof2.JPG>, maart 2016 geraadpleegd.

Een wooncomplex waar de ambivalente uitwerking erg zichtbaar is, is het complex Sandleitenhof. Enerzijds werd er gestreefd naar een democratische woonvorm van gelijke gestapelde woonunits en collectieve voorzieningen, waarbij anderzijds de stilistische uitwerking nog een duidelijke afgeleide vormde van de 19de-eeuwse paleisarchitectuur. Dit hof werd gebouwd tussen 1924 en 1928 door onder andere Emil Hoppen (1876-1957). Het is een wooncomplex van 1.576 woningen dat onderdak bood aan meer dan 6.000 mensen op een oppervlakte van 96.502 km² en dat zo het karakter kreeg van een kleine op zichzelf staande stad in de grootstad Wenen.

Figuur 9: Wenen, Luchtfoto van het Sandleitenhof (1930), Bezirksmuseum Ottakring: <https://www.architektur-aktuell.at/news/-ausstellung-das-rote-wien-am-beispiel-des-sandleitenhofs>, maart 2016 geraadpleegd; Wenen, kindertuin in Sandleitenhof (1924). Z.n., *Wonen in Wenen, sociale woningbouw met een visie*, p. 87.

⁷⁴ Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p. 10.

⁷⁵ Zugman, Kähler, Nussbaum en Kriechbaum, *Karl-Marx-Hof, Versailles der arbeiter. Wien und seine Höfe*, p. 143.

⁷⁶ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*, p. 96.

Het complex voorzag in meerdere ruime binnentuinen, 103 trapkokers die de appartementen toegankelijk maakten, drie stoomwasserijen, drie publieke baden met douches en badkuipen, 75 handelszaken (een dokter, een apotheek, een postkantoor en andere kantoren), drie dagverblijven voor kinderen, één grote kindertuin, een cinema/theater met 600 plaatsen, een bibliotheek, een ontmoetingsruimte, een feestzaal, twee grote speelplaatsen en een plonsbad voor kinderen. Een nabijgelegen park omvatte speeltuigen, een openluchtbad voor kinderen en een zwembad voor volwassenen.⁷⁷ Anders dan bij het hierna besproken Karl Marx-Hof ging het niet om een compacte en stedelijk Weens hof, maar om een open en landelijk aandoende wijk.⁷⁸ Dit was vermoedelijk te wijten aan de ligging; het Sandleitenhof lag meer aan de rand van de stad.

Figuur 10: Wenen, collectieve voorzieningen Sandleitenhof (1930), Bezirksmuseum Ottakring: <https://www.architektur-aktuell.at/news/-ausstellung-das-rote-wien-am-beispiel-des-sandleitenhofs>, maart 2016 geraadpleegd.

Figuur 11: Wenen, kooknis in de woonkeuken uit 1927 in Weens hof, architect Otto Polak-Hellwig, Blau, *The Architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p.186; Woon-slaapkamer in Sandleitenhof (1930), Z.n., *Wonen in Wenen, sociale woningbouw met een visie*, p. 76-77.

Het Karl Marx-Hof van Karl Ehn, een leerling van Otto Wagner, werd gebouwd tussen 1927 en 1930 en wordt traditioneel gezien als één van de hoogtepunten van het stedelijke huisvestingsprogramma.⁷⁹ De 'arbeidersburcht', zoals het vestingachtige complex al gauw werd genoemd, omvatte woonblokken met vier verdiepingen, die een ruim één km lang terrein van 156.000m² besloeg en waarvan slechts 18,5procent bebouwd was.

⁷⁷ Z.n., *Housing in Vienna: a socialistic experiment*, p. 566.

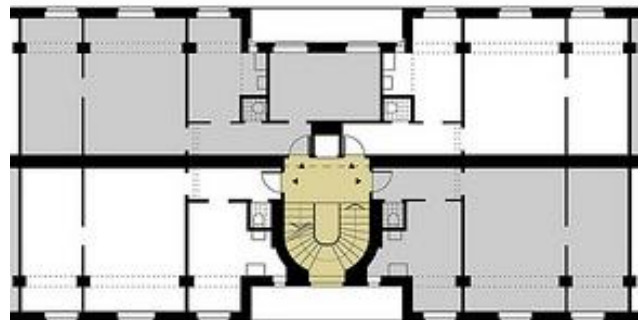
⁷⁸ Toman, *Wenen: kunst en architectuur*, p. 322.

⁷⁹ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*, p. 24-32.

Figuur 12: Wenen, binnenplein van het Karl Marx-Hof, <http://students.washington.edu/ems29/redvienna.html>, maart 2016 geraadpleegd.

De voorkant werd gekenmerkt door brede poortbogen die de binnenpleinen toegankelijk maakten. Tot elementaire vormen teruggebrachte, met stucco bedekte gevels en torens accentueerden het burchachtige imago van het wooncomplex. Het Karl Marx-Hof telde 1.325 woningen van 30m² tot 60m² voor zo'n 5.000 mensen. De woningen bestonden uit één tot drie kamers en waarbij ieder vertrek uitkeek op de straat of een binnenplein. Kleuterscholen, kantoren, winkels, plantsoenen en een bibliotheek vormden de collectieve voorzieningen.⁸⁰

Figuur 13: Wenen, gevel van het Karl Marx-hof, hedendaagse toestand, <https://www.wien.info/en/sightseeing/architecture-design/social-housing>, maart 2016 geraadpleegd; Wenen, typerend grondplan van Karl Marx-Hof, <http://housingplus.wikidot.com/karl-marx-hof>, december 2015 geraadpleegd.

Andere voorbeelden van Weense hoven zijn het Bebelhof, gebouwd in 1925, het Karl Seitz-Hof dat een jaar later gerealiseerd werd door de architect Hubertus Gessner, en het Metzleinstalerhof uit 1923 van dezelfde architect.

De Weense hoven werden gebouwd in een tijd dat de politieke tegenstellingen steeds verder toegespitst werden. De vroegere adel en conservatieven kantten zich steeds meer tegen het socialistische stadsbestuur.⁸¹ Nationaal-socialisme en oorlog brachten de stedelijke woningbouw tot stilstand. In de Tweede Wereldoorlog werd een groot deel van dit gebouwenpatrimonium zwaar beschadigd. De wederopbouw kwam door economische moeilijkheden traag op gang. In de jaren vijftig werd een kwantitatief evenwaardige stedelijk woningbouwprogramma opgestart. Architecturaal kon dit niet met de prestaties van het verleden wedijveren, ondanks dat dezelfde architecten als tijdens het interbellum hiervoor werden aangesteld. De open binnenpleinen en collectieve voorzieningen werden achterwege gelaten.⁸²

⁸⁰ Toman, *Wenen: kunst en architectuur*, p. 322.

⁸¹ Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p. 6.

⁸² Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*, p. 4-5, 126-128.

1.1.7 L'Habitation à Bon Marché in Parijs, De Dageraad in Amsterdam, de gemeentelijke woningdienst in Rotterdam, burgerlijke appartementen in de Verenigde Staten, ...

Parijs was een stad die kampte met dezelfde stedelijke problematieken als Wenen in de periode na de Eerste Wereldoorlog. Ook deze stad moest een antwoord bieden op de overbevolking en het bijhorende huisvestingsprobleem. Er zijn gelijkenissen te treffen tussen de Weense hoven en de wooncomplexen die de stad Parijs oprichtte. In het begin van de 20ste eeuw werd in Parijs door verlichte geesten *La Fondation Rothschild* (1904) opgericht. Hierbij werd aandacht besteed aan de hygiëne, de bezonning en de verluchting van de woningen. De wooncomplexen waren georganiseerd rond binnenplaatsen en namen een heel bouwblok in beslag. Het typerend grondplan van deze wooncomplexen bestond uit woonkeuken, toilet, en één tot twee bijkomende kamers waardoor zij een totale oppervlakte hadden tussen de 35m² en de 70m². De gemeenschappelijke voorzieningen werden op de begane grond gesitueerd; per overloop werden slechts twee tot drie appartementen ontsloten; de woningen hadden een dubbele oriëntatie; de woonkamer als middelpunt van de woning bleef een constante. Het verschil in de uitwerking van de historiserende, representatieve voorgevel en de functionele achtergevel die uitdrukking gaf aan de functies van de ruimtes die het herbergde was typerend.⁸³ Een nieuwe typologie werd gevormd die aansloeg en de basis vormde voor de wooncomplexen, opgericht tijdens het interbellum. In 1914 werd door de stad Parijs een belangrijk openbaar orgaan werd opgericht: *L'Office Public d'Habitations à Bon Marché de la Ville de Paris*.⁸⁴ Het is dit orgaan dat tussen 1920 en 1935 wooncomplexen (H.B.M.-woningen) oprichtte, geïnspireerd door de eerdere realisaties van de Rothschild-stichting.⁸⁵ Net zoals dit het geval was geweest bij Wenen was het ook in Parijs het afbreken van de stadsomwallingen die de aanleiding gaven tot een revolutie in de sociale woningbouw.⁸⁶

Figuur 14: Parijs, H.B.M.-woningen aan de Avenue de la Porte d'Aubervilliers; Parijs, wooncomplex met open binnenplein volgens het H.B.M.-type aan de Boulevard Ney, Z.n., *Sociale woningbouw en de ring rond Parijs*, p. 44.

De woonblokken telden zeven tot negen bouwlagen waardoor de behoorlijk kleine binnenpleinen soms te klein waren om alle woningen van voldoende lichtinval te voorzien. Beperkte aandacht werd getoond voor de inrichting van de binnenpleinen waardoor dit werd beperkt tot enkele plantsoenen.⁸⁷ Collectieve wasserijen en droogplaatsen werden eveneens voorzien in het H.B.M.-wooncomplex.⁸⁸ De noord-zuid-oriëntatie van de woonblokken werd gebruikt om een optimale licht- en zoninval te verkrijgen. Voor de gevelbehandeling werd de historiserende klassieke, horizontale gevelindeling gebruikt. Het H.B.M.-type hield vast aan een klassenverschil binnen de woningen in de wooncomplexen. Dit principe druiste regelrecht in tegen enerzijds het gelijkheidsbeginsel dat gold voor de Weense hoven, alsook voor de nieuwe woonvorm die ontwikkeld werd door de modernisten tijdens de C.I.A.M.-congressen. Zo ontwikkelde de dienst vier woninggroepen verschillend in het aantal kamers en het voorziene comfort. Afgezien hiervan werd getracht om een gezondere woonomgeving en een beter comfort te realiseren voor alle woningen.⁸⁹ Uit het voorgaande hoofdstuk was reeds gebleken dat gelijkheid binnen het woonblok tussen de verschillende bewoners een principe was dat doordrong in de volledige vormtaal van de typologie. Het klassenverschil in de Parijse wooncomplexen ondermijnde dit standpunt volledig. Een ander groot verschil tussen Wenen en Parijs is dat in Wenen de woonvorm zijn wortels had in historische woonvormen, terwijl in Parijs de typologie werd ingevoerd als een nieuwe woonvorm.

Waar Parijs de bal mis sloeg bij de gedachte van het democratisch wonen, is deze overeenkomst zeker wel te vinden in Nederland. Treffende gelijkenissen zijn te trekken tussen Wenen, Antwerpen, Amsterdam en Rotterdam. Een voorbeeld

⁸³ Z.n., "Sociale woningbouw en de ring rond Parijs". *Archis : tijdschrift voor architectuur, stedenbouw en beeldende kunst*: p. 48.

⁸⁴ Marie-Jeanne Dumont, *Le logement social à Paris 1850-1930 : les habitations à bon marché*. (Luik : Mardaga, 1991), p. 115-122.

⁸⁵ Dumont, *Le logement social à Paris 1850-1930 : les habitations à bon marché*, p. 113.

⁸⁶ Z.n., *Sociale woningbouw en de ring rond Parijs*, p. 44.

⁸⁷ Z.n., *Sociale woningbouw en de ring rond Parijs*, p. 50-51.

⁸⁸ Dumont, *Le logement social à Paris 1850-1930 : les habitations à bon marché*, p. 38.

⁸⁹ Z.n., *Sociale woningbouw en de ring rond Parijs*, p. 50-52.

dat dit kan illustreren is het Justus Van Effencomplex (1922) in de vroegere arbeiderswijk Spangen te Rotterdam. De opdracht tot de bouw van het woningblok kwam van de gemeentelijke woningdienst.⁹⁰ Dit wooncomplex met een beperkt aantal bouwlagen en plat dak is opnieuw georganiseerd rond een gemeenschappelijk en publiek binnenplein dat de arbeiders een groene, gezonde leefomgeving en speelruimte voor de kinderen bood. Net als bij de Weense hoven trachtte de architect zo een hechte samenleving tot stand te brengen. Deze morfologische opbouw in combinatie met collectieve voorzieningen als een wasserij, droogruimte en baden, doen erg denken aan de typologie van het Weens hof. Het grootste verschil schuilt in de circulatiepatronen en de opbouw van het appartement. Waar deze in Wenen intern werden georganiseerd, gebeurde dit in het Justus Van Effencomplex door middel van een externe galerij, een model dat later bijna een constante zou worden in de Nederlandse architectuur.⁹¹ De woningen bestonden uit één etagewoningen op de begane grond en op de eerste verdieping. Op de derde en vierde woonlaag bevinden zich een nieuwe reeks woningen, met een ingang op de galerij.⁹² Een ander voorbeeld in Nederland is het wooncomplex Het Schip (1920) te Amsterdam. De opdracht tot dit wooncomplex met binnenplein werd gegeven door de arbeidersbeweging De Dageraad. Het ontwerp bestaat uit een driehoekig wooncomplex met een groen binnenplein en een beperkt aantal collectieve voorzieningen (postkantoor, geïntegreerde school en vergaderhuisje met bibliotheek). Net als in Rotterdam werd getracht een democratische en gezonde woonvorm te realiseren die de arbeider kon verheffen. Het Schip werd beschouwd als een echt arbeiderspaleis en kan als een symbool van deze arbeidersemancipatie gezien worden.⁹³ Beide Nederlandse voorbeelden getuigen opnieuw van een internationale tendens waarbij werd getracht gezonde arbeiderswoningen te voorzien in middelhoogbouw. Overeenkomsten zijn steeds het grote binnenplein en de collectieve voorzieningen die voor sociaal contact en ontspanning dienden te zorgen. Naast de morfologische verschillen - de circulatie en de opbouw van het appartement - is er bovendien niet meteen een opvallende concentratie van deze typologie in beide steden terug te vinden. Hierdoor kan niet overtuigend van een grootschalige toepassing van het Weens hof in dit land gesproken worden. Verder onderzoek naar de reikwijdte van de typologie in Nederland en de internationale verbanden kan interessant zijn.

Ten slotte zijn ook kenmerken van het Weens hof terug te vinden in de burgerlijke appartementsbouw in de Verenigde Staten. Een artikel in *La Cité* uit 1923 bespreekt deze Amerikaanse middelhoogbouw.⁹⁴ De rijke burgerij trok naar de steden waar ze kleiner en praktisch wilden wonen met minder huispersoneel. Hier werd eveneens een binnenplaats geïntegreerd voor licht en lucht. Deze appartementen verschillen dan ook van de sociale appartementen zoals deze in Wenen, Antwerpen, Parijs, Rotterdam en Amsterdam werden gebouwd, door het grote comfort en het ruimtegebruik. Ook in België werd tijdens het interbellum burgerlijke appartementsbouw gebouwd waar eveneens collectieve voorzieningen en gemeenschappelijke binnenruimtes werden geïntegreerd (cf. *Résidence Palace* uit 1923 te Brussel door de architect Michel Polak (1885-1948))⁹⁵. Deze woontypologie keert zo met grote verwantschappen terug de V.S. en andere grootsteden in Europa. Zoals ook de Weense hoven ontstonden als een afgeleide van de burgerlijke woningbouw, zijn hier zeker verbanden te leggen. Het fundamentele verschil waarmee de typologie van het Weens hof zich echter onderscheidt van deze burgerlijke appartementsbouw is het linkse beleid waarin de Weense hoven werd toegepast. Dit resulteerde in een democratische woonvorm waarin een economisch ruimtegebruik en gezonde leefomstandigheden centraal stonden. De vaak monumentale vormtaal van de Weense hoven doet deze arbeiderspaleizen conform hun middelen wedijveren met de burgerlijke appartementsbouw. Op deze manier werd vorm gegeven aan de trots van de arbeiders en hun partij over hun verworven rechten in de stad.⁹⁶ Aangezien Wenen veruit het meest uitgesproken voorbeeld is van deze appartementsbouw voor de arbeidersklasse, aangezien Wenen een traditie heeft binnen deze woontypologie en aangezien de gelijkenissen tussen Wenen en Antwerpen het grootste zijn, vormen deze twee steden de afbakening van dit onderzoek.

⁹⁰ <http://www.nieuws.top010.nl/justus-van-effencomplex>, 24 juli 2016 geraadpleegd.

⁹¹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Justus_van_Effencomplex, 15 juli 2016 geraadpleegd.

⁹² <http://www.nieuws.top010.nl/justus-van-effencomplex>, 15 juli 2016 geraadpleegd.

⁹³ Museum Het Schip, *Arbeiderspaleis Het Schip van Michel de Klerk*. (Amsterdam: Robstolk, 2012), p. 94.

⁹⁴ Frank Chateou-Brown, "Maisons à Loyers aux Etats-Unis". *La Cité* jg. 4, nr. 4 (1923) : p. 59-69.

⁹⁵ <http://www.presscenter.be/nl/page/de-geschiedenis-van-het-r%C3%A9sidence-palace>, 24 juli 2016 geraadpleegd.

⁹⁶ Zugman, Kähler, Nussbaum en Kriechbaum, *Karl-Marx-Hof, Versailles der Arbeiter. Wien und seine Höfe*, p. 18.

1.2 Verwante fenomenen als uiting van deze invloedssferen in Antwerpen

Dit onderzoek vond aanvang bij het wooncomplex van de Fierensblokken. Het bleek om een bijzondere typologie te gaan waarbij overeenkomsten met de wooncomplexen in Wenen te maken waren. De Fierensblokken bleken als snel niet het enige wooncomplex in de stad Antwerpen te zijn dat tot deze typologie behoorde. Gezien het relatief groot aantal wooncomplexen met een duidelijke verwantschap, kon besloten worden dat de Fierensblokken niet een eenmalig experiment binnen de sociale woningbouw vormden, maar dat er sprake was van een woontypologie die op een bepaald moment in de stad als ideaal naar voren werd geschoven. Vermoed door pragmatische renovaties uit de jaren negentig bevinden zich verspreid over de stad negen wooncomplexen die rond dezelfde periode gebouwd werden en die, wanneer beter onderzocht, overduidelijk werden geïnspireerd door hetzelfde model. Gezien de hoge concentratie van deze wooncomplexen in en rond het centrum van Antwerpen en een duidelijke piek in het bouwen ervan gedurende het interbellum vormde dit dan ook de afbakening van het onderzoek naar de typologie in Antwerpen. Dit resulteerde in de selectie van de volgende negen Weense hoven:

De **Fierensblokken** naar een ontwerp van de architect Gustave Fierens werden als hoofdcasus gekozen. Dit Weens hof werd gebouwd in 1937-1939 in de Sint-Andrieswijk.

De **Cité Strauss**, naar een ontwerp van de architecten Hippoliet en Jules De Vos, werd gebouwd in 1921 en was hiermee het eerste Weens hof in de stad Antwerpen, gesitueerd aan het Zuid.

De drie wooncomplexen **Kiel Hennig I, II en III** werden gebouwd door de architect Edward Craeye tussen 1922 en 1937 en zijn naast elkaar gesitueerd op het Kiel.

Eveneens op het Kiel werd in 1925 **Kiel Tiebaud** gebouwd door de architecten Jos Smolderen, Jan Van Hoenacker, Paul Storme en John Van Beurden.

Ten noorden van het centrum in de wijk Dam, werd in 1930 een **Weens hof aan de Twee Netenstraat** opgetrokken door de architecten Hippoliet en Jules De Vos. Een deel van het wooncomplex werd na de oorlog wederopgebouwd door Gustave Fierens.

Aan het Stuivenbergplein in de Seefhoek, werd tussen 1929 en 1930 het **Stuivenbergcomplex** opgericht door de architect Alfons Francken.

In dezelfde wijk werd aan de **Geelhandplaats**, tussen 1933 en 1935 een Weens hof gebouwd, eveneens door Alfons Francken.

Ook het **Weens hof in de Halenstraat**, in 1937 door de architect Hugo Van Kuyck gebouwd, bevindt zich in de Stuivenbergwijk.

Ten slotte werden verder naar het noorden, in de wijk Luchtbal, in 1938 de **Canadablokken** opgetrokken, eveneens naar het ontwerp van Hugo Van Kuyck.

Om de onderlinge gelijkenissen tussen deze negen wooncomplexen te achterhalen en zo de typologie in Antwerpen te kunnen afbakenen moest een bouwhistorisch onderzoek gevoerd worden naar de oorspronkelijke toestand van deze gebouwen. Veel van hen kenden gedurende de tweede helft van de 20ste eeuw verschillende ingrijpende renovaties die tegemoet wilden komen aan het verbeterde wooncomfort en de moderne eisen naar isolatie en verwarming. Deze nieuwe 'lagen' maakten dat de oorspronkelijke toestand steeds minder leesbaar werd. Aan de hand van literatuur, historisch fotomateriaal en bouwaanvragen met bouwplannen kon een beeld geschept worden van het oorspronkelijk ontwerp voor ieder van deze wooncomplexen. Het resultaat van dit onderzoek werd uitgeschreven in de bijlage. De Fierensblokken onderscheiden zich echter van deze acht andere gebouwen gezien de oorspronkelijke toestand waarin het gebouw zich ook vandaag nog bevindt. Dit heeft als voordeel dat de Fierensblokken, quasi bevroren in de tijd, als representatief voorbeeld kunnen dienen van de typologie in het Antwerpse. Zoals de Fierensblokken de start van het onderzoek vormde, zal dit wooncomplex ook het startpunt zijn voor het afbakenen van de typologie. De typologie wordt onderverdeeld in enkele factoren of criteria, die typerend zijn voor het Weens hof in Antwerpen. Vertrekkende vanuit de Fierensblokken en vervolgens vanuit het gevoerde onderzoek naar de overige acht casestudies, kunnen de afzonderlijke criteria gedefinieerd worden. De som van deze criteria beschrijft de gehele typologie. Gezien de niet te negeren overeenkomsten met de Weense hoven in Wenen en de invloed hierbij van het modernisme, verenigd in de C.I.A.M.-beweging, zal voor ieder van de besproken criteria op de gelijkenissen gewezen worden.

Vanwege goede toestand van de Fierensblokken kan dit wooncomplex als ideaal voorbeeld dienen om het oorspronkelijke materiaalgebruik na te gaan. De gebruikte materialen voor de vormgeving van de collectieve ruimtes als voor de appartementen en hun inrichting kunnen veel vertellen over het oorspronkelijk ontwerp van de Fierensblokken, maar evengoed over de gehele typologie in het Antwerpse. Om deze reden wordt per criteria kort ingegaan op het materiaalgebruik van de Fierensblokken.

1.2.1 Bepalende contextfactoren

De maatschappelijke factoren die aanzet gaven tot de bouw van de Weense hoven in Antwerpen worden eerst aangehaald. Zo was de toenmalig heersende politiek bepalend voor het sociale huisvestingsbeleid dat in de stad werd gevoerd en zo voor de oprichting van de sociale huisvestingsmaatschappijen die de opdracht gaven tot de bouw van deze wooncomplexen. Ook wordt kort ingegaan op het discours dat destijds werd gevoerd binnen enkele toonaangevende vaktijdschriften omtrent de middelhoogbouw in de stad Antwerpen en het nieuwe wonen dat door de modernisten als ideaal naar voren werd geschoven. Zo kan de perceptie van deze nieuwe woonvorm in gecontextualiseerd worden.

a. De stedelijke politiek van de stad Antwerpen voor en tijdens het interbellum

In de literatuur wordt doorgaans beschreven hoe het hoogbouwconcept, door de modernisten theoretisch uitgebouwd, nauwelijks in de volkswoningbouw doordrong. Een erg conservatieve houding van de Belgische overheid na de Eerste en Tweede Wereldoorlog leidde inderdaad tot over het algemeen weinig modernistische hoogbouw in het groen tot de jaren vijftig van de vorige eeuw. Uitzonderingen vormden die steden waar socialistische partijen een grotere inspraak hadden, zoals Gent en Antwerpen. Het politieke klimaat te Antwerpen, gedurende het interbellum kan zo gezien worden als mede een bepalende factor voor de uitbouw van specifieke modernistische ideeën en realisaties in de stad. Omwille van die reden wordt kort de politieke situatie aangehaald in de stad Antwerpen naar aanleiding van de realisatie van de eerste Weense hoven.

De invoering van het algemeen meervoudig stemrecht in 1894 voor de parlementsverkiezingen en in 1895 voor de gemeenteraadsverkiezingen gaf een sterke impuls aan het socialisme. Na de Eerste Wereldoorlog konden de socialisten zelfstandig naar de verkiezingen trekken en vormden ze een volwaardige politieke kracht. De socialistische doorbraak die plaatsvond over het hele land was het grootst in Antwerpen en omgeving. Daarop vond in 1921 een omwenteling plaats binnen de politieke situatie van de stad Antwerpen. De christendemocraten en de socialisten wonnen de gemeenteraadsverkiezingen waarop ze een coalitie vormden.⁹⁷ Eén van de belangrijkste maatregelen die de linkse partij kon nemen was het voorzien van sociale woningbouw. In 1919 werd, in de context van de naoorlogse woningnood, door België een wet aangenomen met betrekking tot de oprichting van woningmaatschappijen. De wet implementeerde een directe staatstussenkomst in de volkshuisvesting. De Nationale Maatschappij voor de bouw van Goedkope Woningen en Woonvertrekken (N.M.G.W.W.) kreeg een coördinerende functie waarbij zij leningen aan lage rente verstrekten aan lokale of regionale woningmaatschappijen zodat zij sociale woningen konden bouwen, kopen, renoveren, verkopen en verhuren.⁹⁸ In Antwerpen werden, vanwege de grote socialistische impuls in de stad, drie erg actieve huisvestingsmaatschappijen opgericht naar aanleiding van deze wet. Deze initiatieven zorgden ervoor dat het aandeel van de sociale woningen in het totale woningbestand opgedreven werd tot 11procent, het dubbele van het Vlaamse gemiddelde. In 1932 had Antwerpen een socialistische burgemeester. Ook in 1936 en 1939 werd de Belgische Werklieden Partij de grootste partij in het Antwerpse. In 1946 kwam de C.V.P. als grootste partij van het kanton Antwerpen uit de gemeenteraadsverkiezingen.⁹⁹ Hieruit kan besloten worden dat in Antwerpen, in tegenstelling tot in andere Vlaamse steden, gedurende het interbellum een erg gunstig klimaat heerste voor de realisatie van sociale woningbouw.

Aangezien de modernisten die zich verenigden in C.I.A.M. eveneens socialistisch geïnspireerd waren en zich ook in hoofdzaak op de sociale woningbouw richtten voor het ten uitvoer brengen van hun ideeën, werd er vermoedelijk wel enige dialoog gevoerd met het socialistische stadsbestuur van Antwerpen. De internationale ideeënwedstrijd voor de inrichting van Linkeroever door I.M.A.L.S.O. (Intercommunale Maatschappij Antwerpen Linker Schelde Oever) waarvoor onder andere Le Corbusier en Huib Hoste (1891-1957) een plan indienden, geïnspireerd op de krachtlijnen als resultaat van de C.I.A.M.-congressen, is hier een bewijs van. Echter, al de ingediende plannen van tal van modernisten werden weerhouden en Linkeroever werd weinig ingenieus verkaveld in de jaren vijftig en zestig.¹⁰⁰ Ondanks dat de stad zulke modernistische programma's niet zag zitten, blijken latere projecten van een zekere gewilligheid naar het modernisme toe, zoals ook de onderzochte Weense hoven.

b. Stedelijke huisvestingsmaatschappijen

In Antwerpen werden naar aanleiding van de wet van 1919 verschillende woningmaatschappijen opgericht met als doel het bouwen en vervolgens verhuren van sociale woningen. De drie belangrijkste waren 'De Goede Woning', reeds in 1919 opgericht als 'De Antwerpse Maatschappij voor Goedkope Woningen', 'Huisvesting', in 1921 opgericht als 'Antwerpse Maatschappij voor Goedkope Huisvesting' en 'Onze Woning', even later in 1929 opgericht door de Commissie voor Openbare Onderstand.¹⁰¹ Vandaag zijn deze verschillende huisvestingsmaatschappijen gefuseerd tot de

⁹⁷ Boehme en Lombaarde, *Antwerpen in de 20ste eeuw: van Belle Epoque tot Golden Sixties*, p. 88-114.

⁹⁸ Liedewij Elsen, *De sociale woningbouw in Leuven tijdens het interbellum. Ideologieën en discussies bij betrokken actoren*. (Leuven: K.U.Leuven. Faculteit Letteren – Kunstwetenschappen, 2014), p. 44.

⁹⁹ Boehme en Lombaarde, *Antwerpen in de 20ste eeuw: van Belle Epoque tot Golden Sixties*, p. 88-114.

¹⁰⁰ <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/215657>, 16 maart 2016 geraadpleegd.

¹⁰¹ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p.26.

huisvestingsmaatschappij Woonhaven. Het merendeel van de Weense hoven van de oorspronkelijke huisvestingsmaatschappijen zijn ook nu nog in het bezit van Woonhaven.

Gedurende de jaren 1920 zagen de Belgische woningbouwmaatschappijen zich door de combinatie van een strikte beperking van hun budget (de wet Moyersoën), de grote woningnood en een scherpe economische crisis verplicht grote aandacht te besteden aan zowel het financiële als het productieve aspect van de woningbouw. De nieuwe woonvorm aangeboden door de modernisten had een veel hoger ruimtelijk rendement dan de uitgestreken tuinwijken buiten de stad. De conclusie die door de modernisten getrokken werd, waarbij het tuinwijkmodel niet haalbaar bleek en waarbij middelhoogbouw ingebed in een nieuw stedelijk model aan de orde was, bleek een gedachte die gedeeltelijk en enigszins voorzichtig werd gevolgd door de Antwerpse huisvestingsmaatschappijen. Met het argument dat de densiteit diende opgedreven te worden met als doel zoveel mogelijk burgers te kunnen huisvesten op het eigen grondgebied kon in Antwerpen, ook de katholieke zijde in de beheerraden van de bouwmaatschappijen overtuigd worden van de noodzaak van middelhoog- en hoogbouw. Toch diende daarbij vaak een compromis gesloten te worden en werden in sociale woonwijken op het Kiel en de Luchtbal ter compensatie, ook eengezinswoningen gerealiseerd.¹⁰²

Tijdens de tweede conferentie van de N.M.G.W.W. werden de eisen van de goedkope en gezonde woning bepaald: Voldoende sanitair, slaapkamers, kook- en badgelegenheid werden als onontbeerlijk beschouwd voor een moderne arbeiderswoning. Tijdens dit congres werden ook de voordelen van woninggroeperingen aangehaald, zoals de collectivering van verschillende diensten waardoor de arbeider een groter comfort ter beschikking had binnen zijn budget.¹⁰³ Zo bleek ook de Nationale Huisvestingsmaatschappij de voordelen in te zien van de gestapelde woningen met beperkte woonoppervlakte in combinatie met collectieve voorzieningen. Ondanks werd in de meeste steden vastgehouden aan de individuele woningbouw.

Er kan besloten worden dat de stad Antwerpen vanwege de progressief ingestelde gemeenteraad, mede vertegenwoordigd in de lokale huisvestingsmaatschappijen, sneller dan andere steden opteerde voor sociale woningen in middel- en hoogbouw.

- c. Architectuurtijdschriften met een focus op Antwerpen die de toenmalige reactie weerspiegelen op de voorstellen tot middelhoog- en hoogbouw.

De visie van de modernisten op het nieuwe wonen, was niet een alom vertegenwoordigde visie in België. Het feit dat veel van hun concepten hier ook bij bleven, bevestigt dit. Een korte blik op de visie die de verschillende contemporaine architectuurtijdschriften hadden op deze prille periode van de middelhoogbouw schetst een goed beeld van hoe deze modernistische concepten ontvangen werden binnen de Belgische en Antwerpse architectuurwereld. Enkele van deze tijdschriften bespraken ook de Weense hoven in Antwerpen. Het is dan ook belangrijk te weten hoe deze tijdschriften tegenover de evoluties binnen de architectuur en stedenbouw stonden die tijdens het interbellum plaatsvonden en die hun invloed hadden op de Weense hoven.

L'Habitation à Bon Marché vormde de spreekbuis voor de modernisten voor het presenteren van de verslagen van de C.I.A.M.-congressen. *L'Habitation à Bon Marché* werd uitgegeven tussen 1921 en 1940 en richtte zich tot alle betrokkenen bij het grote project van de sociale woningbouw tijdens het interbellum. Huisvestingsprojecten, congressen en debatten in het binnen- en buitenland werden beschreven en geïllustreerd.¹⁰⁴ In 1927 besloot de redactie van het tijdschrift dat woningen van acht verdiepingen in de grote steden geen uitzondering meer vormden. Deze middelhoogbouw werd op dat moment enigszins kritisch geëvalueerd. De kost van de oppervlakte kon gedeeld worden door het hoog aantal bewoners, bepaalde voorzieningen werden gemeenschappelijk en ook de kosten van het onderhoud werden gedeeld wat voordeliger was. Door de hoogte ontvingen de woningen veel licht en lucht, ook in de minder 'gezonde' gebieden van de stad. Door het ontbreken van een individuele tuin was er nood aan omliggende parken, tuinen en speelruimtes voor kinderen. Problemen werden gezien in de sociale controle in deze openbare ruimtes en het contact tussen de kinderen in de wooncomplexen dat snel epidemieën zou kunnen veroorzaken; een argument ingegeven vanuit de toenmalige hygiënische bekommernissen. De redactie haalde hier een problematiek aan die later eveneens als nefast voor het *Existenzminimum* zou blijken. De hoge concentratie van woningen zou volgens hen zorgen voor conflicten tussen de bewoners en bijgevolg voor mentale problemen. Dit stond haaks op de overtuiging van de modernisten dat deze woonvorm juist sociale contacten zou aanmoedigen wat de woongemeenschap ten goede zou komen. Kortom, hygiënische en gezondheidsredenen, een hot topic op dat moment, werden aangehaald om te besluiten dat de complexen bestaande uit meerdere verdiepingen niet de ideale manier waren om het woninggebrek te bestrijden.¹⁰⁵ Dat de redactie van *L'Habitation à Bon Marché* erg ambigu stond tegenover middel- en hoogbouw blijkt uit de overtuiging

¹⁰² Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p.26.

¹⁰³ Katrien Van Paesschen, *De ontwikkeling van de individuele woning te Antwerpen: onderzoek aan de hand van het tijdschrift De Bouwgids 1909-1933*. (Leuven: KUL. Faculteit letteren en wijsbegeerte. Departement archeologie en kunstwetenschap, 1988), p. 42.

¹⁰⁴ <http://www.cvaa.be/nl/artikel/lhabitation-a-bon-marche>, 11 maart 2016 geraadpleegd.

¹⁰⁵ L. Attout. "Les maisons casernes et les parcs publics". *L'Habitation a Bon Marché*, jg. 7, nr. 10 (1927): p. 177-182.

waarmee enkele jaren later de verslagen van Victor Bourgeois als resultaat van de C.I.A.M.-congressen in het tijdschrift werden gepubliceerd. Hiermee leek het tijdschrift zich ten volle achter deze woonvorm te scharen...

K.M.B.A. is het vaktijdschrift van de Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen dat de verenigde Antwerpse bouwmeesters vertegenwoordigde. Verschillende van de Weense hoven in Antwerpen werden hier meermaals in besproken, het tijdschrift vormt dan ook een interessante bron voor dit onderzoek. Over het algemeen kan gezegd worden dat het tijdschrift overtuigend modernistisch geïnspireerd was, met een internationale focus op onder andere Duitsland, Amerika en Nederland. Ook de verslagen van Bourgeois als uitkomst van de C.I.A.M.-congressen werden gepubliceerd. De K.M.B.A. was erg lovend over de hoogbouw die zich ook in de stad ontwikkelde. Hoogbouw werd als de toekomst gezien. De plannen voor de aanleg van Linkeroever (I.M.A.L.S.O.) werden er dan ook in de verschillende edities nauwgezet opgevolgd en geëvalueerd. Volgende kritische noot uit het tijdschrift verduidelijkt hun standpunt: *“Buiten eenige verachterde hygiënisten en economisten, menschen met ouwepeekensmentaliteit en die steeds in alle tijden komen achternahinken, is alleman akkoord te verklaren dat deze nieuwe gebouwen woningen van goede hoedanigheid zijn. Zij zijn gezonder dan onze oude woningen; zelfs in Europa geeft men het toe. [...] Daarbij worden de bewoners van wolkenkrabbers van een groot deel van minder aangename verplichtingen ontslagen: de centrale diensten zorgen voor allerlei en maken hen alzoo het bestaan vrijer en onafhankelijker. De appartementen bieden, dankzij de toepassing in alles van de enorme standardseries, tegen een betrekkelijk lage prijs en comfort, ja, een luxe, die de gegoede burgers hier bij ons veelal moeten missen: liften gezondheidsinstellingen, baden, verluchting en verwarming, kookgelegenheid, vuilnis-afvoer, alles is er aanwezig en opperbest verzorgd. Eén argument had wel zijn waarde, namelijk dat de hoogte der torens, aan eerder smalle straten, er grotendeels het licht benam.”*¹⁰⁶

De modernisten vonden ook in **La Cité** de ideale spreekbuis om hun pleidooi voor een nieuwe wooncultuur te communiceren.¹⁰⁷ Zo werd het Weens hof aan het Stuivenbergplein van Alfons Francken reeds tijdens de bouw ervan positief becommentarieerd.¹⁰⁸ Verder werd ook de compacte en functionele Cubex keuken naar ontwerp van Louis-Herman De Koninck (1896-1984), die mogelijk ter inspiratie diende voor de keukens in de Weense hoven, uitgebreid besproken en geïllustreerd.¹⁰⁹

1.2.2 Stedenbouwkundige factoren

	Stedenbouwkundige factoren	Stadsuitbreidingsgebied 19de eeuw	Stadsuitbreidingsgebied 20ste eeuw	Stadscentrum	Groen en recreatie	Vrijstaand	Inbreiding
Jaar	Wooncomplex						
1921	Cité Strauss	●					●
1922-1937	Kiel Hennig I, II en III		●		●	●	
1925	Kiel Tiebaud		●		●	●	
1930	Twee Netenstraat	●					●
1929-1931	Stuivenbergplein	●			●	●	
1933-1935	Geelhandplaats	●					●
1937	Halenstraat	●			●	●	
1937-1939	Fierensblokken			●		●	
1938	Canadablok		●		●	●	

Tabel 1: Overzicht van de stedenbouwkundige factoren.

¹⁰⁶ Z.n. “Zonder titel”. *K.M.B.A.* jg. 6, nr. 1 (1935): p. 19.

¹⁰⁷ De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis: wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*, p. 29.

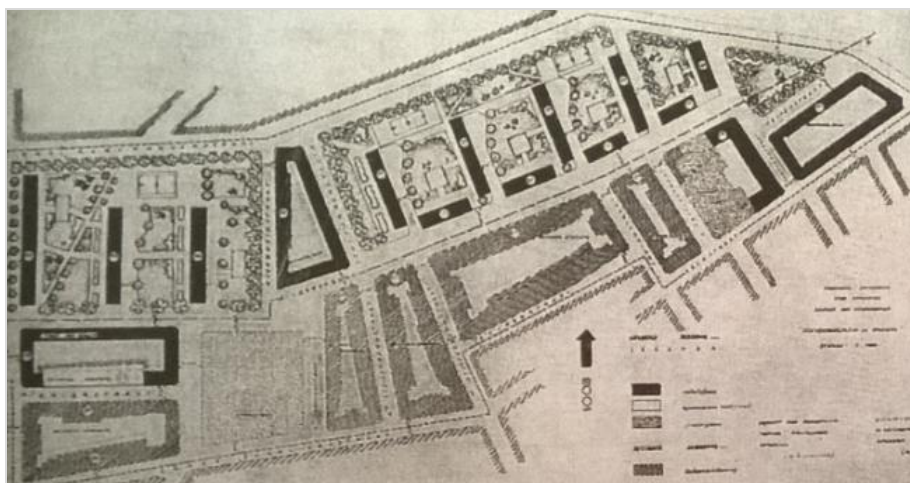
¹⁰⁸ Z.n. “Quelques travaux d’Alf. Francken”. *La Cité* vol. 5, nr. 1 (1939): p. 5.

¹⁰⁹ Z.n. “La cuisine standard industrialisée par L.H. de Koninck, architecte”. *La Cité* vol. 9, nr. 9 (1939): z.p.

De stedenbouwkundige factor is enorm bepalend geweest voor de totstandkoming van de typologie van het Weens hof. Het is als gevolg van bepaalde stedenbouwkundige evoluties in de stad Antwerpen dat er letterlijk en figuurlijk ruimte werd geschapen voor sociale woningbouw en dat de typologie van het Weens hof zich hier heeft kunnen ontwikkelen.

De Fierensblokken bevinden zich in het centrum van de stad Antwerpen en bestaan uit enerzijds een hoofdblok omgrenst door de Nationalestraat, Kronenburgstraat, Van Craesbeeckstraat en Willem Lepelstraat, en anderzijds een achterliggend lager blok aan de Van Craesbeeckstraat. Het deel van de Nationalestraat waarin de Fierensblokken zich vandaag bevinden, is ontstaan bij de derde stadsuitbreiding tussen 1295-1314. Op deze wijze ging het deel uitmaken van de oorspronkelijke kern van het Sint-Andrieskwartier. Met de sloop van de Spaanse omwallingen in 1864 werd het startsein gegeven voor de verdere uitbreiding van de volkswijk. Het Sint-Andrieskwartier was één van de eerste wijken binnen de omwallingen waar de tabula rasa van meer dan honderd krotwoningen mogelijkheden schepte voor stadsinrichting volgens nieuwe heersende normen binnen de openbare gezondheid.¹¹⁰

Graag zagen de modernisten de binnenstad gesaneerd en vervangen door het eerder besproken stedenbouwkundig model van hoogbouw in het groen. Zowel in Wenen als Antwerpen was dat geen evidentie gezien het telkens om belangrijk historische steden ging. Zowel Wenen als Antwerpen werd gekenmerkt door een stedenbouwkundige omwenteling die enigszins mogelijkheden schepte voor het ten uitvoer brengen van grote sociale wooncomplexen: de afbraak van de vestingen was een fenomeen dat een grote dynamiek in de stad veroorzaakte. De steden traden uit hun voegen; bij het afbreken van de omwallingen werden tal van nieuwe mogelijkheden geschapen door de vrijgekomen ruimte. Afhankelijk van wat de stad en zijn bestuur als primaire doelstellingen in zijn beleid voorop stelde, werd het vrijgekomen gebied als een opportuniteit gezien voor de grootschalige realisatie van de sociale woningbouw. Met het vrijkomen van de *Ringstrasse* in Wenen kon de binnenstad eindelijk opgelucht adem halen en kon het centrum gesaneerd worden. Tijdens de laatste helft van de 19de eeuw kende ook Antwerpen zo'n explosieve bevolkingsaan groei dat de stad al snel uit haar voegen dreigde te barsten. Deze groei was vooral te wijten aan de immigratie van arbeiders en handelaars die aangetrokken werden door de florerende havenactiviteit. Zij legden een grote druk op de volkswijken die, ingesloten door de oude stadsomwalling, overbevolkt geraakten. In 1856 zag de stad zich genoodzaakt de Spaanse omwallingen te slopen. Daarop volgde in 1864 de afbraak van de oude verdedigingsgordel, de huidige leien, en de constructie van een nieuwe ruimere gordel, de Brialmontversterkingen.¹¹¹ In dit **stadsuitbreidingsgebied uit de 19de eeuw** organiseerden zich in de buurt van de havendokken nieuwe volkswijken zoals Dam en de Seefhoek. Het zijn deze stadsuitbreidingen die tijdens het interbellum het doel werden van grootschalige saneringsacties. Gesaneerde bouwblokken werden stuk per stuk aangekocht door de sociale huisvestingsmaatschappijen die er wooncomplexen oprichtten gebaseerd op het model van het Weens hof. Uit bovenstaande tabel blijkt dat dit het geval was voor de wooncomplexen aan de Haantjeslei (Cité Strauss), de Twee Netenstraat, het Stuivenbergplein, de Geelhandplaats en de Halenstraat. Aangezien er reeds een stedelijk weefsel bestond en het steeds ging om afzonderlijke bouwblokken waar de architecten wooncomplexen dienden in te passen, moesten zij rekening houden met de bestaande stratenaanleg en de bestaande vorm van het bouwblok, wat hun vrijheden enigszins beperkte. Zo werden de Weense hoven aan de Geelhandplaats en de Twee Netenstraat half ingesloten door reeds bestaande woonweefsel en was er sprake van een **inbreiding**. Hier valt een vergelijking te maken met de stedelijke wooncomplexen in Wenen aangezien het daar ook ging om wooncomplexen gebouwd op gesaneerde woonblokken. In het geval van de wooncomplexen in de 19de-eeuwse stadsuitbreidingen ging het dus om een eerder versnipperde stedenbouwkundige visie. Hoewel Alfons Franken in 1930 met het Stuivenbergplein mogelijks met een stedenbouwkundig plan met een ruimere visie voor de Stuivenbergwijk in het achterhoofd bouwde.

Figuur 15: Antwerpen, stedenbouwkundig plan voor de Stuivenbergwijk (1950) door Alfons Francken, Desmet, Problematiek van de hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw, V. 2, z.p.

¹¹⁰ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

¹¹¹ Boehme en Lombaarde, *Antwerpen in de 20ste eeuw: van Belle Epoque tot Golden Sixties*, p. 209.

Dit plan ontwierp hij pas in 1950 in opdracht van Onze Woning. Het voorzag in het doorbreken van het dense wijkweefsel door een groenstrook (het huidige Stuivenbergplein) en implementeerde naast het Stuivenbergcomplex ook het wooncomplex aan de Halenstraat van Hugo Van Kuyck.¹¹²

Een tweede bepalende factor in Antwerpen was het wettelijk kader dat vanaf 1906 werd geschapen om de Brialmontomwalling te ontmantelen, waardoor opnieuw heel wat terrein aan de rand van de stad vrijkwam. Dit is het **stadsuitbreidinggebied in de 20ste eeuw**. Waar de vrijgekomen gronden na de afbraak van de Spaanse Omwallingen weinig gestructureerd werden ingenomen door arbeiderswijken, werd getracht deze tweede stadsvergroting op een meer harmonische wijze te realiseren. De aanleg van grote verkeerswegen, een ringweg rondom de stad, de aanleg van parken en nieuwe industrieterreinen en het realiseren van grootschalige woningbouwprogramma's vonden plaats gedurende het interbellum.¹¹³ Vanwege de lage kostprijs van deze gronden die op enige afstand van het centrum lagen, waren zij erg interessant voor de sociale huisvestingsmaatschappijen. Bovendien bevonden deze gebieden zich dicht bij de nieuwe industrie waardoor arbeiders zich in de buurt van hun werkplaats konden vestigen. Dit was het geval voor gebieden als Luchtbal en Kiel in Antwerpen. Hier werd, onder meer met het oog op de talrijke arbeiders, een belangrijk percentage aan sociale huisvesting ontwikkeld. De Luchtbalwijk zou zelfs volledig uit sociale woningbouw bestaan. Gezien het hier om praktisch volledig onaangesneden gebieden ging hadden architecten en stedenbouwers vrij spel. Daar waar de architecten voor de bouw van de wooncomplexen gelegen in de 19de-eeuwse stadsuitbreiding zich moesten aanpassen aan het bestaande stedelijke weefsel van straten en bouwblokken, boden de gronden aan het Kiel en Luchtbal veel meer mogelijkheden wat steeds resulteerde in **vrijstaande** middelhoogbouw **in het groen met ruimte voor recreatie**. Het is dan ook deze gronden die kansen boden voor de modernistisch geïnspireerde architecten tot het uitwerken van grote stedenbouwkundige programma's waarvan sociale woningbouw een groot deel uitmaakte. Het inrichtingsplan dat Hugo Van Kuyck voor Luchtbal maakte is hier een mooi voorbeeld van. Drie grote, vrijstaande, opeenvolgende woonkernen domineerden het landschap. Van noord naar zuid vormden nog steeds de Torens, het Canadablok en de Lange Blokken een as door het domein. Hierlangs situeerden zich tuinwijken. Rond de gebouwen werden naast collectieve voorzieningen, overvloedig open ruimtes voor recreatie voorzien.¹¹⁴

Figuur 16: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#4549: z.n., Luchtbal, Lange Blokken met erachter het Canadablok en vervolgens de Torens, (1967).

De vrijstaande middelhoogbouw was op deze manier bepalend voor de stratenaanleg en voor de situering van groenzones en recreatie. Bovenstaande tabel bevestigt dat wooncomplexen die zich in stadsuitbreidinggebied van de 20ste eeuw bevonden parken en sportdomeinen in de nabije omgeving hadden. Kenmerkend voor Luchtbal, maar vooral voor het Kiel is hoe deze gebieden zich deels onafhankelijk van de stad tot dorpskernen hebben gevormd.

Naast enerzijds de Weense hoven in stadsuitbreidinggebied uit de 19de- eeuw die vaak gepaard ging met inbreidingen in het bestaande weefsel en kleinere woonblokken, en anderzijds de stadsuitbreidingen uit de 20ste eeuw waarbij vrijstaande Weense hoven in combinatie met ruimte voor groen en recreatie typerend was, werd ook één Weens hof in het stadscentrum gebouwd. De Fierensblokken onderscheidden zich van de overige wooncomplexen aangezien het complex werd gebouwd op gronden die steeds binnen de omwallingen hadden gelegen en dus **deel uitmaakten van de stadskern**. In die zin zijn de Fierensblokken het enige wooncomplex in Antwerpen dat tegemoet kwam aan het modernistisch verlangen om middel- of hoogbouw op te richten in een gesaneerde stadskern.

¹¹² Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p.37-43.

¹¹³ Boehme en Lombaarde, *Antwerpen in de 20ste eeuw: van Belle Epoque tot Golden Sixties*, p.209.

¹¹⁴ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p.25, 53-55.

1.2.3 Morfologische factoren

De Fierensblokken kunnen opgedeeld worden in enerzijds het grote woonblok en anderzijds het kleine woonblok. Het grote blok omvat een heel woonblok en is dus volledig vrijstaand en omringd door straten die synchroon met de bouw van het complex werden aangelegd. Voor de bouw van de Fierensblokken was het perceel steeds bebouwd door grote panden met eenzelfde functie. Bij de aankoop van het perceel door Onze Woning en de afbraak van de gasfabriek kwam het perceel dan ook in één geheel vrij. Dit verklaart waarom het grote blok in zulk dens woonweefsel volledig vrijstaand is. Het kleine blok maakt deel uit van een ander woonblok van onder andere rijwoningen op de Nationalestraat en een recenter woonblok in de Willem Lepelstraat, en is dus niet vrijstaand. Het grote blok vormt een rechthoek waarbij vier vleugels de rechthoekige binnenplaats omsluiten. Drie vleugels tellen acht bouwlagen onder een plat dak; de gevel aan de Nationalestraat is echter één verdieping lager. Het kleine blok vormt een L-vorm van vijf bouwlagen en grenst aan een rechthoekig plein dat ingesloten ligt omwille van de omliggende bebouwing. Beide blokken samen tellen 205 woonegelegenheden waarvan 194 woningen en 11 winkels met woonfunctie.¹¹⁵

Uit deze beschrijving van de Fierensblokken kunnen de voornaamste morfologische kenmerken van het Antwerpse Weens hof afgeleid worden. Het grote binnenplein dat in oppervlakte kan concurreren met de bebouwde oppervlakte, de vorm van het binnenplein dat ofwel afhankelijk is van de historische genese van het woonblok of bepaald wordt door de architect indien het om een 20ste-eeuwse stadsuitbreiding gaat, het beperkt aantal woonlagen onder een plat dak, en een gemiddelde van zo'n 200 woningen per Weens hof.

	Morfologische factoren	Totale oppervlakte plein + bebouwing	Vierkant / rechthoekig grondplan	Grondplan in willekeurige vorm	Aantal woonlagen	Aantal woningen	Plat dak
Jaar	Wooncomplex						
1921	Cité Strauss	ca. 10.000m ²		●	5	216	●
1922-1937	Kiel Hennig I, II en III	III: 7.559m ²		●	5 tot 7	703	●
1925	Kiel Tiebaud			●	5	347	●
1930	Twee Netenstraat		●		8	192	●
1929-1931	Stuivenbergplein	4.186m ²		●	5	174	●
1933-1935	Geelhandplaats		●		5	178	●
1937	Halenstraat		●		5	160	●
1937-1939	Fierensblokken	3.283m²	●		5 tot 8	205	●
1938	Canadablok	14.406m ²	●		5	384	●

Tabel 2: Overzicht van de morfologische factoren.

Het grootste gemeenschappelijke kenmerk van het Weens hof is ook datgene wat deze vorm van sociale woningbouw zo typerend maakt: de organisatie van een beperkt aantal woonlagen rond een binnenplein. Zonder dit kenmerk valt een wooncomplex buiten de afbakening van deze typologie. Het binnenplein is niet alleen vormelijk zo typerend, het is vooral de achterliggende visie die van belang is voor het begrijpen van de typologie. In volle crisistijd werd een stuk grond opgeofferd ten gunste van het gemeenschapsleven van de bewoners van het wooncomplex. Hiermee lijken de opdrachtgevers een statement te willen maken tegen de speculatieve tendensen van de 19de eeuw die gericht waren op een maximaal grondgebruik. Aan de grootte van het binnenplein werd veel belang gehecht. Dit blijkt uit de Weense voorbeelden waarbij de bebouwde oppervlakte maximum de helft van de site mocht innemen. Hierdoor bleef het binnenplein voldoende groot zodat het optimaal benut kon worden. Daarnaast konden zo ook de onderste woonlagen

¹¹⁵ Z.n. "De Nationale maatschappij voor goedkope woningen en de commissies van openbaren onderstand te Antwerpen. Een na te volgen voorbeeld." *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 18, nr. 11 (1938): p. 248.

genoeg verlucht en verlicht worden. In Antwerpen werden geen regels opgemaakt voor de verhouding tussen de bebouwde oppervlakte en de pleinoppervlakte. In sommige gevallen leek dit helft-helft-verhouding te zijn, in andere gevallen benam de bebouwde oppervlakte een groter aandeel.

De vorm van het binnenplein was afhankelijk van de vorm van het perceel waarop het wooncomplex gebouwd werd aangezien de bebouwing steeds de randen van het perceel benam. De vorm van het perceel werd dan weer bepaald door de stedenbouwkundige inbedding. Indien het perceel vrijkwam door de sanering van gronden (19de eeuw) was de vorm reeds bepaald door de vorm van het bouwblok. Uit bovenstaande tabel blijkt dat de bouwblokken in dit geval vaak een vierkant of rechthoekig grondplan hadden. Indien het ging om de inbedding van het complex in een ruimer stedenbouwkundig plan (20ste eeuw) kon deze vorm doorgaans vrij bepaald worden door de architect en stedenbouwkundige. Dit resulteerde niet vanzelfsprekend in regelmatige bouwblokken. Bij Luchtbal was dit zeker wel het geval, bij het Kiel daarentegen hebben de bouwblokken een willekeurige vorm. Dit kan te wijten zijn aan een andere factor die bepalend was voor de plaatsing van de complexen in het landschap: de oriëntatie. Voor de C.I.A.M.-beweging vormde de noord-zuidgerichte oriëntatie een bepalend aspect voor de structurering van het gebied en de vorm van de wooncomplexen.

Wanneer de Antwerpse wooncomplexen naast de Weense voorbeelden worden geplaatst kan zonder twijfel besloten worden dat de Antwerpse projecten slechts de kleine broertjes waren. Grootschalige Weense wooncomplexen zoals het Karl Marx-Hof vormden bijna een stad op zich, onderverdeeld door straten. Ook bij het Canadablok worden de twee binnenpleinen van elkaar gescheiden door een straat. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de wooncomplexen de schaal van de stad volgden. Wenen was zowel op geografisch als demografisch vlak veel omvangrijker dan Antwerpen.

Zowel in Wenen als in Antwerpen werd gedurende het hele interbellum bij het bouwen van de Weense hoven geopteerd voor middelhoogbouw. Middelhoogbouw wordt hier gedefinieerd als tussen de vijf en acht woonlagen. De eerste aanzetten tot de typologie werden in Wenen gevormd vóór en tijdens de C.I.A.M.-congressen. Toch werd binnen deze typologie nooit overgeschakeld op hoogbouw. Hiervoor kunnen verschillende verklaringen gezien worden. Zo heeft het binnenplein dat een essentieel deel uitmaakt van de typologie geen zin als er meer dan acht bouwlagen worden voorzien; de onderste woonlagen krijgen geen zonlicht. Tenzij het binnenplein verhoudingsgewijs vergroot zou worden, kon dit opgelost worden. Daar was echter niet altijd ruimte voor in het bestaande stedelijke weefsel. Een andere verklaring kan zijn dat zowel de steden met hun bewoners en hun bestuur, al dan niet vertegenwoordigd in sociale huisvestingsmaatschappijen, en de architecten niet klaar waren voor hoogbouw op het moment dat C.I.A.M. dit in zijn congresverslagen naar voren schoof als nieuw ideaal. Het ideaal van de vrijstaande gezinswoning in het groen was nog maar net verlaten; hoogbouw betekende vermoedelijk een te grote sprong. Middelhoogbouw kon een aanvaardbare overgang bieden naar de hoogbouw. Een derde argument voor de optie middelhoogbouw is deze dat vanaf acht verdiepingen of meer ook liften voor de bewoners moesten voorzien worden. Dit is het geval bij de Fierensblokken en het complex aan de Twee Nettenstraat. De overige complexen hadden geen lift, waardoor een hoge kost uitgespaard werd.¹¹⁶

Tot slot was het plat dak een constante in de Weense en Antwerpse sociale woningbouw. Dit kan gezien worden als een stilistische vernieuwing. Anderzijds bood een plat dak ook de mogelijkheid tot het plaatsen van collectieve voorzieningen zoals de droogzolders.

1.2.4 Circulatiepatronen in de collectieve ruimtes

Twee grote onderdoorgangen vanuit de Craesbeekstraat maakten het binnenplein van het grote Fierensblok toegankelijk. Aangezien zij vandaag nog worden afgesloten door de originele poorten was het binnenplein hoogstwaarschijnlijk privaat. Hetzelfde systeem was van toepassing bij het kleine blok. Deze poorten bestonden uit stevige ijzeren rode poorten van ongeveer drie meter hoogte. Ze zaten ingewerkt in een omlijsting en twee schampalen in blauwe hardsteen afkomstig uit Ecausines, Soignies of Feluy.¹¹⁷ Niet-bewoners moesten bij beide woonblokken gebruik maken van de formele toegangen langs de straatzijde. Deze werden benadrukt door de hardstenen omlijsting met ingewerkte bronzen brievenbussen. De deuren uit rode grein hadden een deurrooster met gesmeed ijzerwerk in art-decostijl.¹¹⁸ Via de belknoppen met verlichte bronzen belplaten en de deurluidspreker konden niet-bewoners toegang verkrijgen tot het wooncomplex. Elk van deze toegangen kwam uit op een trapkoker die van de kelder tot op het dak liep. De trapkoker werd langs de buitenzijde benadrukt door de doorlopende ramen met fijne roedeverdeling waardoor deze collectieve ruimte steeds natuurlijk verlicht werd.¹¹⁹ Tegen het plafond in elke trapzaal werd een elektrisch bediend opentuinmelend raam voorzien. De bordessen, trappen en traphallen zelf werden uitgewerkt in granito tot op 1 meter hoogte en werden voorzien van drie rijen ijzeren buizen als trapleuningen. De binnenmuren werden afgewerkt met een lichte kleur verf. Iedere traphal bediende twee woningen per verdieping. Deze traphallen en doorritten werden verlicht

¹¹⁶ E. Van Put, *De ideale woning - Arrondissement Antwerpen*. (z.d.), p. 46.

¹¹⁷ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

¹¹⁸ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

¹¹⁹ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

door gesloten bollen op bruine bakelieten houders en majolica-armaturen. Schakelaars en stopcontacten werden eveneens in bakeliet geplaatst. Voor de veiligheid was er een voortdurende en verminderde nachtelijke verlichting van de ingangdeuren aan de straat.¹²⁰ Reeds van bij de bouw werden in het grote blok elf liften in het verlengde geplaatst van de elf trapkokers. Zij hadden plooibare liftdeuren en waren ingewerkt in een glazen cabine met eveneens groene roedeverdeling.¹²¹ Gezien het kleiner aantal verdiepen bij de kleine blok voorzag Fierens hier geen liften.¹²² De bewoners konden de trapkokers en zo hun woning ook bereiken vanaf het binnenplein; deze vormden de informele toegangen.

Figuur 17: Antwerpen, circulatieruimtes in de Fierensblokken, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

		Onderdoorgangen tot binnenplein	Formele toegangen langs straatzijde	Formele toegangen pleinzijde	Informele toegangen langs pleinzijde	Verticale trapkoker	Lift	Hal op de verdieping
Jaar	Wooncomplex							
1921	Cité Strauss			●		●		●
1922-1937	Kiel Hennig I, II en III	●	●		●	●		●
1925	Kiel Tiebaud	●	●		●	●		●
1930	Twee Netenstraat	●	●	●	●	●	●	●
1929-1931	Stuivenbergplein	●	●		●	●		●
1933-1935	Geelhandplaats	●		●		●		●
1937	Halenstraat	●	●		●	●		●
1937-1939	Fierensblokken	●	●		●	●	●	●
1938	Canadablok	●	●		●	●		●

Tabel 3: Overzicht circulatiefaciliteiten in de collectieve ruimtes.

¹²⁰ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek voor de elektrische installaties*, (1938).

¹²¹ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

¹²² Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen, 25#38311: G. Fierens, 11 electromotoren met liften*, (1938).

De Fierensblokken vormen een schoolvoorbeeld van de circulatiepatronen in de collectieve ruimtes bij de typologie van het Weens hof in Antwerpen.

Zeer kenmerkend voor zowel de Antwerpse als de Weense hoven waren de doorgangen die de openbare weg verbonden met het ingesloten binnenplein. Het ging meestal om grote doorgangen, waardoor ook brandweer en andere voertuigen het binnenplein konden betreden. In Wenen werden deze doorgangen vaak bepaald door de reeds aanwezige straten die de wooncomplexen doormidden sneden. Dit fenomeen, waarbij een openbare weg doorheen het wooncomplex gaat, was ook het geval bij de Cité Strauss, de Twee Netenstraat en het Canadablok. Doordat het openbare domein in het wooncomplex werd betrokken, kreeg de binnenplaats een erg publieke status. Deze status had gevolgen voor de circulatiesystemen van de wooncomplexen. Over het algemeen kan de conclusie getrokken worden dat als het binnenplein afgesloten was door poorten en dus enkel voorbehouden voor de bewoners, formele toegangen zich aan de straatzijde bevonden en informele toegangen voorzien werden langs het binnenplein. Dit is het geval voor het leeuwendeel van de Antwerpse Weense hoven. Opvallend is dat indien een wooncomplex ingebouwd werd in het stedelijke weefsel, de formele toegangen zich steeds aan het binnenplein bevonden en dat het plein bovendien publiek werd gemaakt door middel van een door het plein lopende straat. Dit was het geval voor Cité Strauss en de Twee Netenstraat. De Geelhandplaats was een publiek plein, toegankelijk voor de hele buurt. Om privacy en veiligheid te bieden aan de bewoners van het complex werden de toegangen langs de pleinzijde formeel gemaakt. Hiermee kwamen deze overeen met de Weense wooncomplexen die, hoewel ze vrijstaand waren, enkel toegankelijk waren langs de publieke binnenpleinen. De overige Antwerpse complexen die ook informele toegangen hadden langs de binnenpleinzijde, creëerden bijgevolg een heel andere sfeer. Hier werd het contact tussen de bewoners van het complex meer gestimuleerd. Deze ingangen kwamen in vele gevallen recht uit in het gelijkvloerse appartement en/of liepen tot de kelders vanwaar ze de verticale trapkoker konden bereiken. Hierdoor werd een dubbele ontsluiting op de trapkokers verkregen.

Wat de twee steden gemeenschappelijk hadden is de voorkeur voor een erg groot aantal trapkokers die steeds van de kelder, indien deze er was, tot op de zolder- of dakverdieping liepen. Kenmerkend is dat deze trapkokers steeds een beperkt aantal appartementen bedienden per verdieping. De reden voor dit grote aantal trapkokers kunnen de volgende zijn. Dit had tot gevolg dat er geen gang moest voorzien worden en dat de trap meteen uitkwam aan de voordeur van de appartementen wat ruimtebesparend was. Een andere reden die in Wenen werd aangehaald was dat door het spreiden van de bewoners door het grote aantal trapkokers minder epidemieën tot in de woning zouden kunnen worden gebracht. Een argument dat in vraag kan gesteld worden door de aanwezigheid van tal van collectieve voorzieningen waar de bewoners toch met elkaar in contact kwamen... Een derde argument zou kunnen zijn dat de privacy van de bewoners zo beter gerespecteerd werd. Zoals reeds aangehaald was de aanwezigheid van een lift zeker geen standaard. Enkel de Fierensblokken en de Twee Netenstraat waren voorzien van een lift gezien het hoger aantal woonlagen. Dit moet destijds ongetwijfeld een zeer groot comfort geboden hebben.

1.2.5 Esthetiek van de typologie

De façade aan de straatzijde van de beide Fierensblokken werd opgetrokken in een gele, platte gevelsteen Cerabric van 20x9x4cm, met een kenmerkend diepliggend voegwerk.¹²³ Die gevels waar zich winkelpuien bevonden werden voorzien van een twee verdiepingen hoge plint in bruinrode geglazuurde terracottagevelsteen, boven een lage hardstenen plint.¹²⁴ De erg sobere gevels langs de straatzijde werden onderbroken door licht vooruitspringende geveldelen. De straatgevel van het kleine blok werd gekenmerkt door afwisselend glazen trapkokers en vooruitspringende gekoppelde balkons. Ondanks de grote eenvoud is geen enkele gevel identiek. Voor de vormgeving van de gevels koos Gustave Fierens steevast voor een zakelijke baksteenarchitectuur. Deze zakelijkheid werd extra versterkt door de gelijk met de gevel lopende horizontale bandenramen, omlijst door uitstekende en doorlopende raamdorpels. Deze dorpels zorgden in combinatie met de smalle, vlakke baksteen voor een erg horizontaliserend effect. De kleine hardstenen plint werd onderbroken door de deuren van de vuilniskokers, gesmede voetkrabbers.¹²⁵

De façaden aan de binnenpleinen werden eenvoudiger uitgewerkt. Fierens koos hier voor een bruinrode baksteen met een kleine, ondiepe voeg voor de gevels en een betonafwerking voor de beeldbepalende balkons. Deze balkons, steeds gekoppeld en met rechte hoeken, wisselden af met de glazen trapkokers en zorgden voor een verticaliserend effect. Zo waren ze tegengesteld aan de voorgevels van het grote blok, maar gelijkend op de voorgevels van het kleine blok.

Het schrijnwerk van zowel de straat- als de pleingevels bestond uit wit geschilderd hout met een eenvoudig hang- en sluitwerk. Op de begane grond werden houten schuiframen geplaatst. De ramen in het grote woonblok hadden oprollende luiken, en de ramen aan de keuken bestonden uit tuimelramen.¹²⁶ Dat Fierens veel belang hechtte aan het

¹²³ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

¹²⁴ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

¹²⁵ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

¹²⁶ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

bewaren van de stijleenheid wanneer de bewoners hun intrek zouden nemen in de appartementen, blijkt uit het ontwerp dat hij maakte voor de gordijnen zowel langs de straatkant als langs de kant van het binnenplein. De Fierensblokken vormen zo een mooi voorbeeld van Nieuwe Zakelijkheid in het Antwerpse, een stijl die modernistisch geïnspireerd was. Of deze stijl al dan niet typerend was voor de Weense hoven wordt onderzocht.

Figuur 18: Antwerpen, geveldetails Fierensblokken, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

		Straatgevel							Pleingevel						
		Bakstenen facade	Andere afwerking façade	Plint	Balkons	Horizontaliserend	Verticaliserend	Decoratief aspect	Bakstenen façade	Andere afwerking façade	Plint	Balkons	Horizontaliserend	Verticaliserend	Decoratief aspect
Jaar	Wooncomplex														
1921	Cité Strauss	●			●					●	●				●
1922-1937	Kiel Hennig I, II en III		●					●		●		●			
1925	Kiel Tiebaud	●	●					●	●	●		●			●
1930	Twee Nettenstraat	●	●				●	●	●	●		●		●	
1929-1931	Stuivenbergplein	●		●		●						●		●	
1933-1935	Geelhandplaats	●		●		●			●			●		●	
1937	Halenstraat	●		●	●	●			●			●		●	
1937-1939	Fierensblokken	●		●	●	●			●			●		●	
1938	Canadablok	●		●	●	●			●			●		●	

Tabel 4: Overzicht esthetische kenmerken.

Zoals reeds vermeld was de sociale woningbouw steeds een vorm van architectuur geweest waarin ruimte werd gegeven aan het modernisme. Zij gebruikten deze kans om de hoogbouw in zijn eerste vormen te realiseren. In de naoorlogse sociale woningbouw waren bijgevolg hoofdzakelijk modernistische architecten actief, zo ook in het Antwerpse.¹²⁷ De vraag kan nu gesteld worden of de Weense hoven in Antwerpen ook door de esthetiek van het modernisme geïnspireerd werden. Wanneer de resultaten van het onderzoek naar de afzonderlijke casestudies, samengebracht in de bovenstaande tabel, bekeken worden, kan er een zekere stijlevolutie waargenomen worden tussen de vroege Weense hoven gedurende de jaren twintig, waarna er vanaf 1930 andere stijlcriteria kunnen toegeschreven worden.

Zo werden Cité Strauss, de drie wooncomplexen aan het Kiel en ook het woonblok in de Twee Nettenstraat gekenmerkt door de combinatie van baksteen met witte gecementeerde afwerking of een iets rijkere variant met witte natuursteen. Verder was ook het decoratieve aspect een belangrijk deel van het ontwerp; de wooncomplexen werden zowel langs de straatzijden als langs de pleinzijden decoratief uitgewerkt met motieven die tot de art deco behoorden. Zulke motieven waren de decoratief uitgewerkte toegangspartijen, de metalen balustrades voor de ramen, de benadrukte kroonlijst, het gebruik van pergola's, art-decofontein en verzorgde tuinen op de binnenpleinen. Deze rijkelijke vormgeving is vooral opvallend voor de wooncomplexen aan het Kiel, grotendeels ontworpen door de architect Edward Craeye (1879-1958). Zijn doel bij dit ontwerp was vermoedelijk zich te distantiëren van de klassieke huurkazernes en dan vooral van de negatieve bijklank die hiermee verbonden werd. Binnen de grenzen die verbonden waren aan sociale huisvesting pogde hij een zo hoog mogelijk wooncomfort te combineren met een aanzienlijke dichtheid en een zekere uitstraling van het geheel. Hij verwerkte elementen die niet meteen geassocieerd werden met sociale huisvesting in de vormgeving van de wooncomplexen.¹²⁸ De vermelding van het hoge wooncomfort is van belang om te voorkomen dat een gelijkenis zou gemaakt worden met de vooroorlogse huurkazernes in Wenen die pracht en praal uitstraalden langs buiten om de armoedige woonomstandigheden binnenin te verbloemen.

Vanaf de jaren 1930 trad er een overduidelijke verstrakking op in de vormtaal van de Antwerpse Weense hoven. De façaden bestonden voor het overgrote deel uit het gebruik van een geel-beige baksteen, meestal de belvédère baksteen. Zeer kenmerkend voor deze wooncomplexen van de tweede stijlgeneratie was de aanwezigheid van een opvallende plint aan de straatzijde die de half boven het straatniveau uitstekende kelder verdieping trachtte te accentueren. Deze plint had net zoals andere structurerende gevelelementen tot doel de horizontaliteit in de straatgevel te benadrukken. Dit stond in contrast met de gevel van het binnenplein waar de balkons, al dan niet in combinatie met de trapkokers, juist de verticaliteit in de verf trachtten te zetten. Deze stijlkenmerken vormden een vast stramien voor de wooncomplexen aan het Stuivenbergplein, de Geelhandplaats, de Halenstraat, de Fierensblokken en het Canadablok. Deze kenmerken kunnen toegeschreven worden aan de modernistische stijl van de Nieuwe Zakelijkheid die Antwerpen vanuit Nederland rond deze periode bereikte. De Nederlandse architectuur kon op grote belangstelling rekenen in Vlaanderen. Dit was zeker het geval in de Antwerpse architectenmiddens doordat verschillende architecten sinds hun verblijf in Nederland gedurende de oorlogsjaren contacten onderhielden met hun buitenlandse collega's. Anderzijds is ook de inbreng van Nederlandse architecten die na de oorlog in Vlaanderen een praktijk uitbouwden niet te onderschatten. Op het vlak van materiaalgebruik en bouwtechniek was de Nederlandse invloed groot. Het gebruik van de Nederlandse baksteen, in het bijzonder de Belvédèrebaksteen, is hier een voorbeeld van. Dit is het geval voor de eerder opgesomde Weense hoven. Het metselwerkverband dat de nadruk legde op de horizontale voegen en het blokraam of het kozijnraam, dat toeliet de gevel als een vlakke compositie uit te werken, stamden eveneens uit Nederland.¹²⁹

Verder informeerden Nederlandse tijdschriften de Vlaamse ontwerpers over de evoluties van de architectuur. Ook de K.M.B.A. pleitte via hun deels Nederlands geïnspireerde tijdschrift, in 1935 voor een doorgedreven vereenvoudiging van de vorm en een rationele esthetiek van de gebouwen. Zij wilden geen nutteloze ornamenten, geen valse esthetiek, maar alleen een organische en functionele schoonheid.¹³⁰ Het vermoeden dat deze Antwerpse vereniging, waarvan Gustave Fierens lid was, en die ook tal van de Antwerpse Weense hoven publiceerde in hun tijdschrift, een grote rol speelde in de bevestiging van deze modernistische vormtaal is groot. In een jubileumpublicatie van de K.M.B.A. van oktober 1948 werd 100 jaar Antwerpse architectuur besproken, met de nadruk op de stilistische evolutie. Naast Le Corbusier en Huib Hoste werd ook Alfons Francken met zijn Weens Hof aan het Stuivenbergplein aangehaald als "*de beste en mooiste realisatie op dit gebied te Antwerpen*".¹³¹ Met de realisatie van dit wooncomplex profileerde Francken zich als een pionier van de appartementsbouw en een specialist van de volkswoningbouw in Antwerpen.¹³² In hetzelfde jubileumtijdschrift werden de Fierensblokken, met zijn eenvoudige vormgeving, eerder als somber ervaren, vooral door het ontbreken van de zo nodige groenomlijsting.¹³³

¹²⁷ Dirk Laureyns, Willem Aerts, Serge Migom, Els Spitaels, e.a., *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*. (Turnhout: Brepols, 2004), p. 108.

¹²⁸ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p.71.

¹²⁹ Laureyns, Aerts, Migom, Spitaels, e.a., *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, p. 86-87.

¹³⁰ Z.n., "Zonder titel". *K.M.B.A.* vol. 6, nr. 1 (1935): p. 18.

¹³¹ Z.n., *Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948*. (Antwerpen, 1948), p. 11-12.

¹³² Rita Steyaert, Greet Plomteux en Anne Malliet, *Architectuurgids Antwerpen*. (Turnhout: Brepols, 1993), p. 208.

¹³³ Z.n., *Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948*, p. 14.

Omstreeks 1930 kwam ook de erkenning van het modernisme door de overheid stilaan op gang. Openbare besturen vertrouwden al eens een opdracht toe aan een modernistische architect. Ook Onze Woning gaf de architecten van de Antwerpse Weense hoven de ruimte om deze wooncomplexen uit te werken volgens de moderne stijl van de Nieuwe Zakelijkheid.¹³⁴

Er is dus sprake van een stijlevolutie van art deco naar Nieuwe Zakelijkheid. Deze stijlevolutie deed zich niet alleen voor in de sociale woningbouw, maar was een algemene evolutie in de Belgische architectuur en daarbuiten. Er kan niet geconcludeerd worden dat de art deco of het sobere modernisme typerend waren voor de typologie van het Weens hof, maar dat de typologie eerder het kader vormde voor de architecten om de toenmalige stijlevoluties toe te passen. Stijl kan dus niet als een kenmerkende factor voor het definiëren van de typologie gezien worden. Stijl vormde een tijdsgebonden jasje dat de architecten aan de wooncomplexen toekenden. Op het vlak van de vormgeving van de typologie van het Weens hof valt dus ook geen lijn te trekken tussen de Weense hoven in Wenen en deze in Antwerpen aangezien stijl niet tot de typologie behoort. Waar deze in Antwerpen in de latere periode sterk beïnvloed werden door de Nederlandse stijlvoorbeelden, hielden de Weense wooncomplexen eerder vast aan hun eigen stijltraditie van de historische Weense hoven. Toch viel ook hier een versobering op te merken die vooral werd ingegeven door Otto Wagner en zijn school.

1.2.6 Collectieve voorzieningen

De collectieve voorzieningen vormden in hun geheel, naast de specifieke morfologie van het Weens hof, vermoedelijke het meest typerende kenmerk van de typologie. Het principe van de collectieve voorzieningen gaat steeds terug ging op het besparende effect ervan. Wanneer een bepaalde functie geconcentreerd werd en voor een grote groep mensen beschikbaar werd gesteld nam deze functie minder ruimte in dan dat iedere persoon deze functie voor zichzelf zou bezitten. Ervan uitgaande dat niet iedereen op hetzelfde moment gebruik maakte van deze functie moesten er veel minder eenheden voorzien worden. Omwille hiervan en omwille van een beperkter grondgebruik kon er bespaard worden. Dit coöperatieve aspect gaat vermoedelijk al eeuwen mee.

	Collectieve voorzieningen	Binnenplein								Droog-zolders		Winkels								
		Aantal	Publiek	Semi-publiek	Privaat	Groenvoorzieningen	Watervoorzieningen	Meubilair	Zandbak	Verharde ondergrond	Op dak	Elders	Aantal	Straatzijde	Betrokkenheid op wooncomplex	Vuilinscirculatie	Fietsenberging	Radio-antenne	Douches	Wasserij
Jaar	Wooncomplex																			
1921	Cité Strauss	1	●						●	●		9	●	●					●	
1922-1937	Kiel Hennig I, II en III	11		●	●	●	●	●	●						●		●			
1925	Kiel Tiebaud	4		●	●	●	●	●	●											
1930	Twee Netenstraat	1		●		●			●						●					
1929-1931	Stuivenbergplein	1		●		●			●	●		5	●	●	●					
1933-1935	Geelhandplaats	1	●			●		●	●		●	6	●	●	●		●			
1937	Halenstraat	1		●		●	●	●	●	●		3	●	●	●					
1937-1939	Fierensblokken	2	●			●	●	●	●	●		11	●	●	●	●				
1938	Canadablok	2		●		●	●	●	●	●		7	●	●	●	●				●

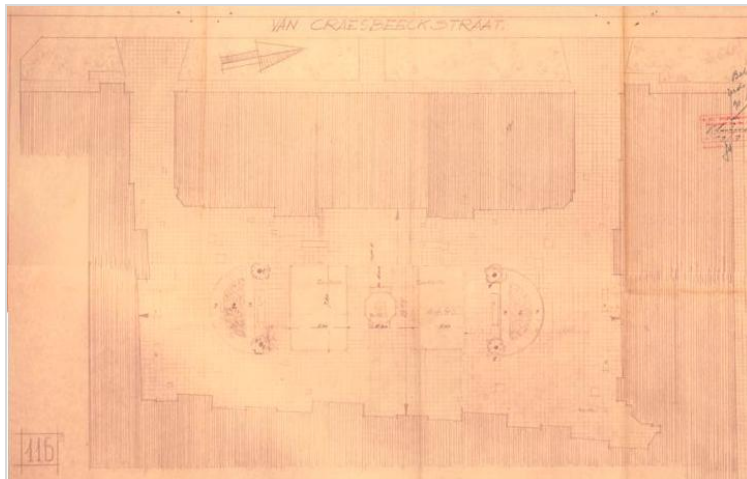
Tabel 5: Overzicht van de collectieve voorzieningen.

¹³⁴ Laureyns, Aerts, Migom, Spitaels, e.a., *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, p. 92.

In Wenen werden collectieve voorzieningen reeds toegepast op het moment dat de burgerij hun woningen in het stadscentrum verliet en de arbeiders er hun intrek namen. Sanitair en andere voorzieningen werden collectief gemaakt door de speculatieve eigenaars. Het voorzien van collectieve voorzieningen en hierbij het drukken van de kosten, vertrekkende vanuit het idee van het democratische wonen, kwam bij de modernisten voor het eerst tot uiting bij de tuinwijkgedachte. Omdat deze formule in de praktijk niet zo democratisch bleek te zijn vonden zij een nieuw alternatief in de hoogbouw. Deze twee invalshoeken, verschillend in tijd en plaats, en tegenstrijdig in doelstelling (huisjesmelkerij versus gelijkwaardig wonen), steunden elk op dezelfde logica: door het concentreren van functies konden de kosten gedrukt worden, wat ten bate was van de huurder of verhuurder. Deze rationele doelstelling werd vaak verbonden met een idealistische en enigszins paternalistische visie. Zo zou het contact dat werd verkregen door het minimaal tijd doorbrengen in de woning en maximaal in de buitenlucht in contact met de andere bewoners, de arbeiders ten goede komen. Zowel hun sociale contacten, vanuit een opvoedend standpunt, als hun gezondheid zou na het harde werken in de ongezonde fabrieksomgeving erop vooruit gaan. Zowel de economische als de visionaire aspecten spraken klaarblijkelijk ook de Antwerpse sociale huisvestingsmaatschappijen en hun architecten aan, wat resulteerde in volgende voorzieningen in de Weense hoven.

a) Binnenpleinen

Zoals reeds eerder aangehaald waren beide pleinen van de Fierensblokken privaat. Dit had invloed op de inrichting van het plein. Het grote rechthoekige plein werd ingericht als een tuin voor de ouderen en een speelplaats voor de kinderen. De grond werd geplaveid met cementdallen van 30x30cm, symmetrisch aangelegd met twee halfcirkelvormige plantsoenen en twee zandbakken in gewapend beton bezet met cementmortel. In 1940 werd centraal op het plein een bronzen fontein voorzien die tevens diende als klein plonsbad voor de kinderen. De fontein werd op een betonnen bloembak geplaatst, geflankeerd door twee zitbanken. De fontein, gesigineerd door G. Pierre, stelde vermoedelijk Triton voor die op een spiraalvormige schelp blaast om de zee te bedaren, samen met Neptunus en Amfritite.

Figuur 19: Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken*, z.s.: G. Fierens, *Plan voor de inrichting van de grote binnenplaats*, (1939).

De binnenplaats van de kleine blok werd voorzien van een zandbak voor kinderen, banken en groenperken langs de randen van het plein. De koer met erg hoge schoorsteen, werd geplaveid met dezelfde cementdallen als op het grote plein en voorzag in een afdak voor fietsen.¹³⁵ Deze binnenplaats was erg smal en ingesloten tussen de omliggende bebouwing waardoor de binnenplaats alsook de woningen weinig licht kregen. Aan de straatzijde werden, om enigszins afstand tot de straat te bewaren, voorhofjes aangelegd. Deze werden afgepaald door lage muurtjes in gewapend beton met ertussen een dubbele rij buisleuningingen als horizontale afsluiting. De padjes ertussen werden aangelegd met cementdallen.¹³⁶ Deze beschrijving van de pleininrichting van de Fierensblokken bevat alle elementen die terugkeerden op de binnenpleinen van de andere Weense hoven.

De binnenpleinen stonden in contrast met het streven van de middelhoogbouw naar een maximaal grondgebruik. Het belang van het binnenplein en de mogelijkheden dat dit schepte naar de bewoner toe en naar de plaatsing van collectieve voorzieningen woog vermoedelijk zwaarder door. Bovendien konden de Antwerpse huisvestingsmaatschappijen voor de bouw van deze wooncomplexen vaak goedkope gronden aan het Kiel of Luchtbal in handen krijgen waardoor een binnenplein wel veroorloofd was.

“ [...]Men haalde 1 frank of minder per week op en daar werden feesten mee georganiseerd, kermissen, en plezierige Sinterklaasfeesten voor de kinderen. De koer werd met vlaggetjes versierd, er traden groepen op, er kwamen

¹³⁵ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

¹³⁶ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken*, z.s., z.n., *Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

*turnverenigingen, men kon dansen op de koer, de poort werd een café. [...] Op de koer stonden vroeger nog bomen, populieren, er was een bloemenkoer en er waren fonteinen waar de kinderen in konden spelen.*¹³⁷

Uit deze getuigenis blijkt al snel welke rol het binnenplein speelde in het dagelijkse leven van de bewoners. Gezien de beperkte woonoppervlakte van de appartementen trokken de bewoners naar buiten en maakten ze gebruik van het open binnenplein voor te spelen en een praatje met de buren. Om het binnenplein zo uitnodigend mogelijk te maken, hechtten de Antwerpse architecten een groot belang aan de uitwerking van het binnenplein. Dit blijkt uit de zorgvuldige plannen van de binnenplaatsen van de Antwerpse Weense hoven.

Figuur 20: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, GP#9848: Edward Craeye, Ontwerpplan voor Kiel Hennig I en II, (z.d.).

Over de binnenpleinen van de Antwerpse Weense hoven kan gezegd worden dat er over het algemeen veel aandacht was voor groen door de aanwezigheid van bomen, plantsoenen, struiken, ..., afgewisseld met een verharde ondergrond. Dit kan in verband gebracht worden met het destijds geopperde idee dat de natuur in de woning gebracht moest worden vanwege het positieve effect ervan op de bewoners. Net als in Wenen was het ook hier de bedoeling van de natuur in de leefomgeving van de arbeiders te brengen. Naast groen speelde ook de aanwezigheid van water een belangrijke rol. Verschillende van de Antwerpse wooncomplexen waren voorzien van een fontein of soms meerdere plonsbaden in het midden van het binnenplein. Vermoedelijk was een verbeterde hygiëne en ontspanning voor kinderen hier de motivatie. Opnieuw is de link met Wenen aanwezig, waar de openluchtbaden een belangrijk onderdeel vormden van de inrichting van het binnenplein. Andere elementen op het binnenplein waren banken voor de ouderen en speeltuigen of zandbakken voor de kinderen.

Figuur 21: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#4462; FOTO-OF#7968, z.n., Binnenplein van de Halenstraat met plantsoenen en plonsbaden, (z.d.).

Wat destijds - en ook vandaag nog - een grote invloed had op de beleving van het binnenplein was de al dan niet private status. De Weense binnenpleinen waren vrij toegankelijk en dus in principe publiek. Bij de Antwerpse Weense hoven is het niet altijd te achterhalen of de wooncomplexen publiek of privaat waren. Kiel Hennig III is een voorbeeld van een wooncomplex waarbij de architect met beide statussen speelde; twee pleinen werden afgesloten door poorten waardoor deze enkel voor bewoners werden voorgehouden. Twee andere pleinen waren in principe vrij toegankelijk, maar de

¹³⁷ Van Put, *De ideale woning - Arrondissement Antwerpen*, p. 38.

aanwezigheid van pergola's en de omliggende bebouwing kondigde toch eerder een semiprivate sfeer aan. Dit moet ook het geval geweest zijn bij de overige wooncomplexen. Deze pleinen waren in principe publiek, maar gaven vanwege de inrichting en vanwege de woningen die erop uitkeken aan dat deze ruimte verschilde van het openbare domein. Er zijn grote onderlinge verschillen tussen de Antwerpse Weense hoven. Vermoedelijk werd het gemeenschappelijk gebruik van het binnenplein in deze verschillende complexen bijgevolg heel anders beleefd.

Er kan dus geconcludeerd worden dat de binnenplaats diende te functioneren als het centrum van het wooncomplex. Vandaag is geweten dat deze opzet op een bepaald moment begon te falen en dat het binnenplein eerder een averechts effect had op de bewoners. Over de gevolgen van de alomtegenwoordige sociale controle wordt in een volgend hoofdstuk dieper ingegaan.

b) Dakterrassen en droogzolders

Beide Fierensblokken werden voorzien van droogzolders op het platte dak. Deze zolders boden een overdekte ruimte waar de was aan lijnen kon worden opgehangen. Uniek is dat waar deze bij de andere Weense hoven reeds lange tijd verdwenen zijn, Woonhaven niet lang geleden de droogzolders op de kleine blok besloot te behouden en zelfs te vernieuwen.¹³⁸ In de droogzolders werden koperen dienstkranen voorzien met eronder bakken in onbevriesbare grès waarin kleren eventueel konden herwassen worden.¹³⁹

Figuur 22: Antwerpen, Fierensblokken, droogzolders op het kleine blok, exterieur en interieur (2003), eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat meer dan de helft van de wooncomplexen werd voorzien van droogzolders. Het is pas vanaf 1930 dat deze collectieve voorziening deel uitmaakte van het Weens hof. De droogzolders vormden doorgaans een soort overdekte ruimte, bestaande uit een afdak, steunend op zuilen of volledig afgesloten. De keuze voor het dak was niet onlogisch. Het plaatsen van de droogruimtes op de zolder had als voordeel dat de wind er doorheen kon blazen waardoor de was snel droogde. Droogzolders waren belangrijk gezien het drogen binnenshuis praktisch erg moeilijk was door de beperkte ruimte. Ook zou dit een erg vochtig en bijgevolg ongezond klimaat in de woning tot stand brengen.¹⁴⁰ Daarnaast vormden deze droogruimtes een ontmoetingsplaats en functioneerden ze als een uitgestrekt dakterras met een uitzicht over de hele stad. Ook in Wenen werden droogplaatsen voorzien, maar niet zozeer op de dakverdieping.

Figuur 23: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#8319, z.n., Droogzolders Stuijvenberplein, (z.d.).

¹³⁸ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

¹³⁹ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

¹⁴⁰ Victor Bourgeois, *Le Deuxième Congrès International d'Architecture Moderne*, p. 1-6.

c) Vuilniscirculatie

Iedere woning in de Fierensblokken had een vuilschuif, ingewerkt in de gemeenschappelijke muur van de gebundelde balkons. Deze vuilschuif werd afgesloten door een metalen klep met handvat. Het vuilnis kwam via een glad afgewerkte afvoerkoker van zo'n 36cm doorsnede terecht in een vuilnisbak van zwaar gegalvaniseerd plaatijzer op de begane grond. Het bestek vermeldt twee speciale wagentjes voor het vervoer van de vuilnisbakken.¹⁴¹ Het vuil werd verzameld en op regelmatige basis geleegd door de conciërge.

Dit principe van vuilschuiven zoals het bij de Fierensblokken nog steeds bestaat, werd in al de Antwerpse Weense hoven toegepast. Afgezien van Cité Strauss waar geen vuilniscirculatiesysteem werd voorzien en ook in Kiel Tiebaud waarvan de aanwezigheid twijfelachtig is, hadden alle andere wooncomplexen dit comfort wel. Het voorzien van vuilschuiven moet gekaderd worden binnen de zorgen die heersten omtrent de hygiënische toestanden in de arbeiderswoningen gedurende het interbellum. Ook de modernisten raadden deze methode aan voor de verwerking van het afval. Zo kon het afval meteen uit de woning verwijderd worden wat hygiënischer was. Bovendien werden bacteriën vermeden wat gezonder was voor de bewoners.¹⁴² Bij de Weense wooncomplexen werd geen vermelding gemaakt van dit vindingrijke systeem.

Figuur 24: Antwerpen, Fierensblokken, vuilniscirculatiesysteem, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

d) Badvoorzieningen

Aangezien enkel Cité Strauss in Antwerpen collectieve badvoorzieningen had, wordt er op deze functie dieper ingegaan onder het volgende hoofdstuk 'Typeappartement'.

e) Wasserijen

In de Fierensblokken werden geen collectieve wasserijen voorzien. Wanneer gedurende het interbellum over de Weense hoven werd geschreven, was dit steeds met grote bewondering voor het uitgebreid aanbod aan collectieve voorzieningen. Uit twee artikels in Amerikaanse tijdschriften uit 1930 en 1932 werd met respect gesproken over de collectieve wasserijen en de eraan verbonden droogplaatsen in de Weense hoven te Wenen. Bewondering ging uit naar de moderne apparatuur waarmee de Weense huisvrouwen hun huishoudelijk werk konden verlichten.¹⁴³ In Antwerpen was deze voorziening veel minder vertegenwoordigd binnen de typologie. Het laatste Weense hof dat in 1938 in Antwerpen werd gebouwd, de Canadablokken, werden wel voorzien van collectieve wasserijen. Meer is hierover niet geweten.

f) Winkels

Gustave Fierens voorzag in het grote blok vier winkels langs de Nationalestraat en zeven winkels langs de Kronenburgstraat. Deze winkels waren betrokken op de Fierensblokken in die zin dat zij er waren voor de bewoners van de Fierensblokken, maar ook omdat zij uitgebaat werden door de bewoners zelf. De winkels waren onderdeel van een woning op de gelijkvloers en op een tussenverdieping. De gelijkvloers omvatte de winkelpui met een toilet, een afgesloten woonkamer die uitkeek op het binnenplein, een *lavatory*, wat een kleine wasplaats was, en een kookplaats die uitkwam op het plein. Het tussenverdiep was op zijn beurt voorzien van een hal die toegang verschafte tot drie slaapkamers, een badkamer met toilet, en een ruime bergplaats die ook uitkwam op een balkon. De binnenafwerking van de winkels en de bijhorende woning was dezelfde als deze van de andere appartementen. De winkelpui en winkeldeuren bestonden uit

¹⁴¹ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

¹⁴² Victor Bourgeois, *Le Deuxième Congrès International d'Architecture Moderne*, p. 1-6.

¹⁴³ Z.n., *Housing in Vienna: a socialistic experiment* en Schaub, *Vienna's Socialistic Housing Experiment*.

schrijnwerk van rode grein. De winkeldeur werd voorzien van een opvallende deurtrekker en de winkelpui van rolluiken.¹⁴⁴

Figuur 25: Antwerpen, Fierensblokken, originele winkelpui, tegelvloer in de winkels, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

Kenmerkend voor de Weense hoven was de gelijkvloerse verdieping die gewijd was aan commerciële functies. Het ging om winkels, collectieve voorzieningen en kantoren, die in functie stonden van de bewoners en hun dagelijkse noden. Net als in Antwerpen werden in Wenen de winkels steeds uitgebaat door bewoners van het wooncomplex zelf waardoor het winkelpand deel uit maakte van een appartement. Afgezien van de wooncomplexen aan het Kiel en dit in de Twee Netenstraat was elk complex in Antwerpen voorzien van enkele winkels. Dit ging echter nooit om de volledige verdieping. De winkels waren steeds naar de straatzijde gericht en niet naar de pleinzijde. Hierdoor werd ervoor gekozen een breder clientèle dan enkel de bewoners aan te spreken. Opnieuw vormen de Fierensblokken een schoolvoorbeeld van hoe deze winkelappartementen georganiseerd waren.

Figuur 26: Antwerpen, Fierensblokken, winkelpuien grote blok (1948), Z.n., *Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948*; z.p.; Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, FOTO-OF#5863, z.n., *Winkels Halenstraat*, (z.d.).

g) Andere

Extra voorzieningen in de Fierensblokken waren de collectieve fietsenbergingen in de kelderverdieping, een systeem voor het ophalen van meubels op het dak en twee gemeenschappelijke radioantennes: één voor het grote blok, en één voor het kleine blok.¹⁴⁵ Dezelfde voorzieningen kwamen met regelmaat voor bij de andere Weense hoven in Antwerpen.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

¹⁴⁵ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

¹⁴⁶ Z.n., *De Nationale maatschappij voor goedkope woningen en de commissies van openbaren onderstand te Antwerpen. Een na te volgen voorbeeld*, p. 254.

1.2.7 De minimumwoning

Na het bespreken van het Weens hof met inbegrip van de collectieve voorzieningen, wordt vervolgens ingegaan op het appartement zelf. De appartementen op zich zijn even typerend voor de typologie van het Weens hof als het grote geheel waarin zij ingebed zijn. Afgeleid van de overkoepelende term *Existenzminimum* die het totaalconcept dat de modernisten vertegenwoordigden aanduidde, werd de enkele woning omschreven als de 'minimumwoning'. Om te achterhalen in welke mate de modernisten een invloed hadden op het appartement in het Weens hof wordt een gedetailleerde beschrijving gegeven van deze minimumwoning.

Victor Bourgeois zette in 1929 in Frankfurt, tijdens het tweede C.I.A.M.-congres zijn visie op de minimumwoning uiteen. Overtuigd van de mogelijkheden van het principe van het *Existenzminimum*, bracht hij hierover verschillende malen verslag uit in *L'Habitation à Bon Marché*.¹⁴⁷ In het model dat Bourgeois voorstelde, kon door een uitgekende planindeling, aan alle functionele en comforteisen worden voldaan op een bewoonbare oppervlakte van 27,5m² voor twee personen en 47m² voor vier personen. De keuze voor comfort en hygiëne ten nadele van bewoonbare oppervlakte was illustratief voor het doel van de ontvoogding dat aan de basis van het minimum-concept lag: de 'moderne' mens waarvoor de minimum-woning ontworpen werd, mocht niet langer slaaf zijn van de huisarbeid. De rol van de vrouw was hierbij van groot belang. Door een grotere efficiëntie in het huishouden moest de vrouw eveneens in de mogelijkheid gesteld worden buitenhuis te werken. De vrije tijd die hierdoor gecreëerd werd voor het gezin moest zoveel mogelijk in de open lucht en de vrije natuur doorgebracht worden, en in de nabijheid van de woning.¹⁴⁸ Het open binnenplein van de Weense hoven kwam deels aan deze doelstelling tegemoet. De woning diende bijgevolg enkel nog voor noodzakelijke bezigheden. De minimumwoning bood daar alle ruimte voor en was er speciaal efficiënt voor ingericht. In *L'Habitation à Bon Marché* maakte Victor Bourgeois in zijn verslag van het tweede C.I.A.M.-congres een opdeling tussen enkele aspecten die een positieve invloed konden hebben op de mens en zijn woning. Vervolgens ging hij in op de verschillende vertrekken en hun indeling binnen de woning.¹⁴⁹ Eén jaar later verscheen dit verslag eveneens in *K.M.B.A.*¹⁵⁰

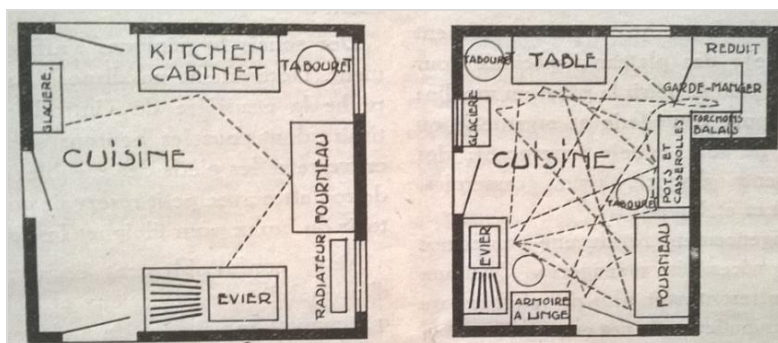
'De lucht': Een voortdurende verversing van lucht in de woonruimtes was noodzakelijk.

'De warmte': Een open haard werd vermeden omdat deze een te grote last vormde voor de moderne, lichte constructiewijzen die de basis vormden van de moderne woningbouw. Bovendien was de warmteopbrengst zwak en veroorzaakte ze veel stofcirculatie in de woning. Als alternatief werd centrale verwarming aangeraden.

'Het licht': De voornaamste functie van het venster was het brengen van licht in de woning. Ook was het belangrijk dat de bedden gedurende een gedeelte van de dag door een rechtstreekse zonnestraal belicht werden.

'Het geluid': Isolatie tussen de muren, de vloeren en de plafonds kon meer privacy voor de gezinnen waarborgen wat een positieve invloed had op de mentale toestand van de bewoners.

'De keuken': Er werd geopteerd voor een functieopsplitsing waarbij een volwaardige woonkamer en keuken van elkaar werden gescheiden. De oppervlakte van de keuken kon beperkt worden en in het verlengde van de woonkamer geplaatst. Het belang van een permanente verluchting, door bijvoorbeeld het plaatsen van verluchttingsroosters, werd benadrukt. Vanuit hygiënische redenen kregen de muren best een zo licht mogelijke kleur. Een kast met doorschuivende schotels of een rollende tafel naar de woonkamer bevorderde de functionaliteit. De ruimte van deze keuken moest beperkt zijn, niet uit spaarzaamheid maar uit functionaliteit en doelmatigheid; nutteloze verplaatsingen konden zo vermeden worden. De taylorisatie van het huishouden was het resultaat.¹⁵¹

¹⁴⁷ De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis: wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*, p. 29.

¹⁴⁸ Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, p. 148.

¹⁴⁹ Victor Bourgeois, *Le Deuxième Congrès International d'Architecture Moderne*, p. 1-6.

¹⁵⁰ Victor Bourgeois, "Tweede Internationaal Kongres voor Moderne Bouwkunst: minimumwoning." *K.M.B.A.* jg. 2, nr. 2 en 3 (1931): p. 30 e.v..

¹⁵¹ Victor Bourgeois, *Le Deuxième Congrès International d'Architecture Moderne*, p. 1-6.

Figuur 27: Efficiëntie en tijdbesparing wordt aangetoond door de moderne inrichting van de keuken in een minimumwoning, Bourgeois, Le Deuxième Congrès International d'Architecture Moderne, p. 1-6.

'Het afval': Vuilschuiven die per woning werden voorzien in een ruimte die goed verlucht kon worden, zoals het balkon, werd als de meest eenvoudige en gezonde oplossing naar voren geschoven.

'De wasplaats': Het integreren van de essentiële en individuele wasplaats was niet mogelijk in de minimumwoning. Het was economischer en gezonder om deze functie buiten de woning te voorzien en collectief te maken. Dezelfde argumenten golden voor het voorzien van droogkamers waar de was collectief gedroogd kon worden.

'De badkamer': Een badkamer per woning werd verkozen boven een collectieve. Deze was best dicht bij de slaapkamers gelegen en voorzien van een stortbad of kleine badkuip als minimumoplossing, een wastafel en toilet.

'De woonkamer': De woonkamer werd door de modernisten als de belangrijkste ruimte beschouwd. Deze ruimte was van belang voor het familieleven en moest dus voldoende ruim zijn. De woonkamer moest bestaan uit een hoek om te eten in verbinding met de keuken, een hoek om te rusten en een werkhoek. Deze ruime woonkamer stond in schril contrast met de volkse woonkeuken.¹⁵² De werkhoek kon gescheiden worden van de eethoek door middel van een gordijn.¹⁵³

'De slaapkamer': De slaapkamer was een ruimte die extra aandacht verdiende naar hygiëne en gezondheid toe. Zo mochten in de slaapkamer enkel bedden voorzien worden. Naast een stofvrije ruimte was ook het belang van de belichting door de zon en een goede verluchting groot. Dit kon bereikt worden door de juiste oriëntatie van de woning en het steeds verluchten van de bedden.

'Een hok': Centrale verwarming verving de kolenkelders, dus ook kelders onder de gebouwen konden afgeschaft worden. Zolders waren niet nodig; een plat dak was nu aan de orde. Parkeerplaatsen waren nog niet nodig volgens het congres.

'De hof': Uitgestrekte en collectieve hoven of tuinen werden als de ideale oplossing gezien. De som van de individuele tuintjes leverde een groot domein op waar de bewoner veel meer uit kon halen dan uit een kleine individuele tuin. Deze collectieve tuin, plein of grasveld vormde een plaats waar de bewoner aan sport en recreatie kon doen na zijn werkuren.

'Het meubilair in de woning': Het meubilair maakte deel uit van het ontwerp van de minimumwoning en was er dus op gericht zo functioneel mogelijk te zijn. De eerder besproken rol van de vrouw werd hierin betrokken; de positionering en vormgeving van het meubilair moest het huishoudelijk werk zoveel mogelijk verlichten. Eén manier was het meubilair tot zijn minimum te herleiden door het inbouwen van kasten.¹⁵⁴

¹⁵² Victor Bourgeois, *Tweede Internationaal Kongres voor Moderne Bouwkunst: minimumwoning*, p. 30 e.v..

¹⁵³ Ernest May, "La "cuisine-salle commune"." *L' Habitation a Bon Marché*, jg. 6, nr. 9 (1926): p. 160-161.

¹⁵⁴ Victor Bourgeois, *Tweede Internationaal Kongres voor Moderne Bouwkunst: minimumwoning*, p. 30 e.v..

1.2.8 Omschrijving van het typeappartement

	Typeappartement	Oriëntatie					Verschillende vertrekken en hun functie											
		Dagvertrekken aan pleinzijde	Nachtvertrekken aan straatzijde	Dagvertrekken aan straatzijde	Nachtvertrekken aan pleinzijde	Uitgesproken oriëntatie naar het zuiden	Hal	Woonkamer	Woonkeuken	Gestandaardiseerde keuken	Spoelplaats	Gestandaardiseerde badkamer	Toilet	Balkon	Bergruimte	Aantal slaapkamers	Kelder	Parlofoon
Jaar	Wooncomplex																	
1921	Cité Strauss			●	●		●		●			●	●		3	●		
1922-1937	Kiel Hennig I, II en III	●	●					●			●		●	●	●	3	●	●
1925	Kiel Tiebaud	●	●				●	●			●		●	●	3	●		
1930	Twee Netenstraat	●	●	●	●	●	●		●		●		●	●	3	●		
1929-1931	Stuivenbergplein	●	●				●		●		●		●	●	3	●		
1933-1935	Geelhandplaats	●	●			●	●		●		●		●	●	2 en 3	●		
1937	Halenstraat	●	●				●	●		●		●	●		2	●		
1937-1939	Fierensblokken	●	●	●	●		●	●		●		●	●	●	2 en 3	●	●	
1938	Canadablok	●	●				●	●		●		●	●	●	2	●		

Tabel 6: Overzicht van de oriëntatie en de vertrekken met hun functie binnen het typeappartement.

a) Oriëntatie van de appartementen

De dagvertrekken van het grote blok van de Fierensblokken richtten zich naar het open binnenplein, de nachtvertrekken naar het omliggende stadsgebied. Een afwijking van dit patroon kwam voor op de hoeken waar alle ruimtes van de woning zich aan de straatkant bevonden. Het kleine blok was tegengesteld georiënteerd: De slaapvertrekken richtten zich naar de smalle binnenplaats, de dagvertrekken richtten zich op het tegenoverliggende grote blok. De reden hiervoor zou kunnen zijn dat de binnenplaats, die vrij donker was vanwege de omliggende bebouwing, niet voldoende licht in de dagvertrekken kon brengen. Misschien wilde de architect de interactie tussen de bewoners van beide woonblokken aanmoedigen door de dagvertrekken naar het grote blok en naar de balkons langs de Van Craesbeeckstraat te richten.

De Fierensblokken vormden op deze manier een typerend voorbeeld voor de oriëntatie van de woonvertrekken binnen het Weens hof. Gedurende het onderzoek naar de Antwerpse Weense hoven viel een terugkerend stramien te ontdekken in de verdeling van de ruimtes binnen het appartement en hun oriëntatie naar de omgeving. De slaapvertrekken richtten zich steeds naar de straatzijde. Het constante verkeerslawaai van vandaag vormde geen probleem. Lawaai kwam eerder van het binnenplein; de straatzijde bood rust voor de nacht. Bijgevolg richtten de dagvertrekken, met woonkamer, kookgelegenheid en eventueel ook een badkamer zich naar de binnenplaats. Dit waren de plaatsen die het centrum van de woning vormden en waar de familie bij elkaar kwam als ze niet sliepen, aan het werk waren of buiten zaten. Door het oriënteren van deze ruimtes naar het binnenplein werd het sociaal contact tussen de bewoners gestimuleerd. Zo liepen de keuken en de woonkamer vaak over in het balkon dat eveneens naar het binnenplein gericht was. Van op het balkon hadden de bewoners een goed zicht op het binnenplein en de andere balkons waardoor onderling contact werd bevorderd. Ook kon de vrouw, die volgens het stereotiep aan het werk was in de keuken, de spelende kinderen op het binnenplein in het oog kon houden. Deze oriëntatie werd ook door de modernisten als een ideaal aangehaald. Uitzonderingen op deze vaste indeling werden veroorzaakt door omliggende bebouwing. Ook kan het zijn dat de architect er expliciet voor koos de dagvertrekken naar het zuiden te oriënteren, ongeacht of deze aan de plein- of de straatzijde gelegen waren. Zo kon voldoende licht en zon voor de dagvertrekken gegarandeerd worden, en een opkomende zon in de slaapvertrekken. Dit was mogelijk het geval bij de Twee Netenstraat.

a) Aantal kamers

In de Fierensblokken is zeer duidelijk een dubbel typeappartement te herkennen. Dit type keerde steeds terug in de lange zijden van beide woonblokken. Het typeappartement bestond uit een terugkerend patroon van twee appartementen van twee en van drie slaapkamers gespiegeld rond de traphal. Naast de hoeken weken ook de gelijkvloerse verdieping van de Nationalestraat en de Kronenburgstraat af van dit type vanwege de winkels die hier voorzien werden.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat het gemiddeld aantal kamers van het typeappartement in de Antwerpse Weense hoven drie is. Bij alle complexen kwamen hier uitzonderingen op voor. Het waren doorgaans de appartementen die op de hoeken, boven doorgangen of naast traphallen waren gesitueerd, die afweken van het typeappartement. Van deze afwijkende situatie maakte de architect gebruik om kleinere appartementen te voorzien, of er een extra kamer aan toe te voegen. Hierdoor kan besloten worden dat de Antwerpse Weense hoven over het algemeen een verscheiden aanbod hadden van woningen met één, twee, drie en vier slaapkamers waardoor ze aan verschillende gezinssamenstellingen tegemoet konden komen. Toch domineerde het appartement met drie slaapkamers waardoor overwegend grote gezinnen in de Weense hoven gehuisvest werden.

Figuur 28: Schets van het typeappartement in de Fierensblokken met aanduiding van de functies, eigen schets.

b) Oppervlakte

Voor de oppervlakte van de woningen in de Antwerpse Weense hoven te kennen werd het typeappartement als representatief genomen. De oorspronkelijke oppervlakte van de appartementen is echter niet bij al de casestudies gekend. Deze waarbij dit wel het geval is, werden de volgende vaststellingen gedaan: Het typeappartement met twee slaapkamers in de Fierensblokken, gebouwd in 1938, had ongeveer een oppervlakte van 65m². Het typeappartement met drie slaapkamers had een oppervlakte van 74m². Cité Strauss dat als eerste Weens hof in Antwerpen werd gebouwd in 1821, had een typeappartement van drie slaapkamers en telde 80m².¹⁵⁵ Het Stuienbergplein, dat in 1930 in volle glorieperiode van de Weense hoven in het Antwerpse werd gebouwd, had een typeappartement van drie slaapkamers en telde een oppervlakte van 54m².¹⁵⁶ In 1934 bood dit typeappartement onderdak aan vier tot vijf bewoners per appartement.¹⁵⁷ De oppervlakte van de Weense hoven werd dus steeds meer en meer beperkt.

Wanneer naar de oppervlakte van de Weense typeappartementen, zoals bijvoorbeeld in het Karl Marx-Hof gekeken wordt, valt de overeenkomst op met de minimumoppervlakte van de minimumwoning zoals voorgesteld door de modernisten. Victor Bourgeois stelde een oppervlakte voor van 27,5m² voor twee personen en 47m² voor vier personen.¹⁵⁸ De typeappartementen in de Weense hoven in Wenen boden een oppervlakte van ongeveer 33m² tot 45m² en voor de grootste eenheden werd 56m² voorzien.¹⁵⁹ Er kan besloten worden dat wat de Antwerpse Weense hoven betreft, het Stuienbergplein het meest tegemoet kwam aan de Weense eisen naar oppervlakte en de modernistische minimumwoning. Het verbaast dan ook niet dat het Stuienbergplein in de vaktijdschriften verschillende keren werd

¹⁵⁵ Bezoek ter plaatse in maart 2016.

¹⁵⁶ Z.n., *De Nationale maatschappij voor goedkope woningen en de commissies van openbaren onderstand te Antwerpen. Een na te volgen voorbeeld*, p. 247.

¹⁵⁷ Z.n. "Bij het Werk van architect Alfons Francken K.M.B.A.". *K.M.B.A.*, jg. 5, nr. 4 (1934): p. 79-88.

¹⁵⁸ Victor Bourgeois, *Le Deuxième Congrès International d'Architecture Moderne*, p. 1-6.

¹⁵⁹ Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met visie*, p. 61-62.

aangehaald als 'een te volgen voorbeeld'.¹⁶⁰ Zowel de Fierensblokken als Cité Strauss hadden in vergelijking met het Stuivenbergplein zeer ruime woningen.

Aangezien de woning een beperkte oppervlakte had, moesten ook slechts kleine afstanden afgelegd worden tussen de verschillende vertrekken. Tijdens het interbellum legden tal van modernisten zich toe op hoe de woning zo rationeel en praktisch mogelijk ingericht kon worden met tijdsbesparing als gevolg.¹⁶¹ Deze gewonnen tijd kon de arbeider vervolgens besteden buiten de woning, in de buitenlucht of als ontspanning. Dit afwegen resulteerde in een welbepaalde ordening van ruimtes die kenmerkend is voor de typeappartementen van de Antwerpse Weense hoven alsook voor de Fierensblokken. Onderstaande schets van het typeappartement van de Fierensblokken toont deze erg pragmatische appartementsopbouw. Deze is erop gericht van een zo beperkt mogelijke circulatieruimte te hebben; de routes door de vertrekken – de patronen van gebruik – zijn reeds voorgeschreven voor de bewoner. Zo zijn de badkamer en de keuken van elkaar gescheiden. De badkameractiviteiten zijn gelinkt aan de slaapkamers, terwijl de keukenactiviteiten enkel en alleen gebonden zijn aan de woonkamer. Deze circulatiepatronen die kunnen opgedeeld worden in dagactiviteiten en nachtactiviteiten, hebben geen enkele overlap waardoor de bewoner de woning op een doelgerichte manier kon bewonen. Volgend plan schetst de circulatiepatronen in het typeappartement van de Fierensblokken:

Figuur 29: Schets van het typeappartement in de Fierensblokken met aanduiding van de circulatiepatronen, eigen schets.

c) Hal

Figuur 30: Antwerpen, Fierensblokken, hal van het typeappartement, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

Iedere woning in de Fierensblokken was voorzien van een lange, smalle hal met vestiaire. Onderling kon de plaats en de grootte van de vestiaires verschillen. De hal gaf toegang tot de badkamer, de slaapkamers en de woonkamer die op zijn beurt toegang gaf tot de keuken en het balkon. De voordeur van iedere woning was van massief hout. De middelste foto toont de oorspronkelijke toestand waarbij links van de deur de originele zwarte parlofoon hing met erboven de bel.¹⁶²

¹⁶⁰ Z.n., *De Nationale maatschappij voor goedkope woningen en de commissies van openbaren onderstand te Antwerpen. Een na te volgen voorbeeld*, p. 246 e.v.

¹⁶¹ Blau, *The architecture of Red Vienna, 1919-1934*, p. 204.

¹⁶² Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek voor de elektrische installaties*, (1938).

Beeldbepalend voor de hal was de vloer. Deze was stevast bedekt met tegels in keramiek van 10x10cm afkomstig van een Belgische fabrikant van St-Guislain in Morialmé. Het patroon van de tegels verschilde van hal tot hal, het kleurenpalet was echter steeds hetzelfde. Uit het bestek blijkt dat Fierens de vrije keuze gaf maar wel verbod van blauwe of groene tinten te gebruiken.¹⁶³ De verlichting en de wandafwerking in de hal werden door de bewoners zelf ingevuld.

Afgezien van de appartementen in Kiel Hennig I, II en III, werden de appartementen in de overige wooncomplexen steeds voorzien van een hal. Deze had een scharnierfunctie tussen de kleine hal op de verdieping (de collectieve ruimte), en de overige vertrekken in de woning (de private ruimte). Het steeds invoeren van een hal ondanks het streven naar een woning op een minimum oppervlakte bevestigd het belang er aan de hal en deze scharnierfunctie gehecht werd.

d) Woonkeuken

De woonkeuken is zoals de naam doet uitschijnen een samengesteld begrip bestaande uit 'woon' en 'keuken', waarbij 'woon' verwijst naar de woonkamer. Niet alleen de naam, maar ook de effectieve invulling van deze ruimte, was een samentrekking van twee ruimtes die vandaag doorgaans afzonderlijk voorkomen. Deze samentrekking was historisch gegroeid vanuit een beperkte woonruimte en de nood aan één warme ruimte. De woonkeuken vormde het centrum van de arbeiderswoning; het was de plaats waar gekookt, gegeten, gewassen werd, waar het gezin samenkwam en de plaats waar het door het koken ook het warmste was. Kenmerkend was dat dit dan ook de grootste en vaak centraal gelegen ruimte in het appartement vormde. Zo was de woonkeuken van het Stuivenbergplein 17m² groot, wat een derde was van de totale oppervlakte van de woning. Het was dan ook dé plaats bij uitstek waar nagedacht moest worden over een zo functioneel en compact mogelijke inrichting. Onderstaande foto toont hoe de woonkeuken van Cité Strauss, gebouwd in 1921, er de eerste decennia moet hebben uitgezien. Een compacte kast herbergde kookgerief en een spoelbak. Aangezien deze afsluitbaar was kon de inhoud afgeschermd worden als deze niet werd gebruikt of als er bezoek was. Naast deze kast stond een gasvuur met oven. In de appartementen die geen persoonlijke badkamer of douche in de woning hadden, wisten de bewoners zich vermoedelijk ook in deze kook- en wasnis als ze niet naar de publieke baden in de stad gingen.

Het feit dat er binnen de typologie geen strikte scheiding gemaakt werd tussen een woonkamer en een keuken was een bestendiging van de volkse leefgewoonten. De bewoners van de Weense hoven kenden de woonkeuken reeds aangezien deze ook de standaard moest gevormd hebben in de huurkazernes en beluiken uit de vorige eeuw. Door de voorzieningen naar kookegelegenheden die de nieuwe wooncomplexen boden werd het comfort vermoedelijk sterk verhoogt.

Ondanks dat deze ruimte door de traditie al tot zijn minimum en functionele essentie was herleid werd door de modernisten binnen het minimumconcept niet voor deze woonkeuken gekozen. De modernisten zagen deze ruimte als een oorzaak van luchtverontreiniging binnen de woning.¹⁶⁴ Vermoedelijk was een volwaardige keuken echter niet steeds haalbaar. Dit wordt bevestigd doordat vier van de negen Antwerpse casestudies van een woonkeuken voorzien werden. Ook in Wenen werd eveneens geopteerd voor de woonkeuken waarbij het keukengedeelte kon afgeschermd worden met een gordijn.

Figuur 31: Antwerpen, Cité Strauss, woonkeuken met wasgelegenheid en gasvuur, toestand zoals in het oorspronkelijk ontwerp, Cels, *Vijftig jaar de Goede Woning*, p. 69; Wenen, Sandleitenhof, kooknis in de woonkeuken (1930), Z.n., *Wonen in Wenen: sociale woningbouw met een visie*, p. 76-77; Wenen, kooknis die als inspiratie diende voor de kooknissen in de Weense hoven (1922), door Margarete Lihotzky, Blau, *The Architecture of Red Vienna*, p. 184.

e) Woonkamer

Volgens de modernisten moest de woonkamer bestaan uit een eethoek in rechtstreekse verbinding met de keuken, een zithoek en een werkhoeke. Aangezien de typeappartementen in de Antwerpse Weense hoven afgezien van de

¹⁶³ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

¹⁶⁴ Victor Bourgeois, *Tweede Internationaal Kongres voor Moderne Bouwkunst: minimumwoning*, p. 30 e.v..

Fierensblokken reeds allemaal verschillende renovaties ondergingen en hierbij de indeling en de grootte van de ruimtes werd aangepast¹⁶⁵, is het moeilijk na te gaan of er overeenkomsten waren met dit modernistische ideaal of met de Weense voorbeelden. Gezien de oorspronkelijke toestand van de Fierensblokken kunnen de woonkamers in dit wooncomplex als voorbeeld dienen.

Figuur 32: Antwerpen, Fierensblokken, woonkamers typeappartement, grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

De appartementen in de Fierensblokken hadden een volwaardige woonkamer die steeds dezelfde elementen bevatte, maar die soms onderling licht verschilden. De woonkamer was toegankelijk vanuit de hal door een deur met een onderverdeling in fijne roeden en glazen ruitjes. Net zoals in de hal was het gebruik van dezelfde kleurrijke tegelvloer in keramiek in decoratieve patronen erg beeldbepalend voor deze ruimte. Iedere woonkamer was voorzien van inbouwkasten, die konden verschillen van appartement tot appartement. Een sierstuk was de schouwmantel in rode, zwarte of bruine marmer.¹⁶⁶ De woonkamer was voorzien van een stopcontact waardoor er de mogelijkheid was om een elektrische stoof aan te sluiten.¹⁶⁷ Grote ramen keken uit op het binnenplein. De vensterbanken hadden een granitoafwerking.¹⁶⁸ De wandafwerking alsook de verlichting werden opnieuw persoonlijk ingevuld door de bewoners.

De woonkamer in de Antwerpse Weense hoven was steeds de grootste kamer van de woning, was steeds gelegen naast de keuken en stond in de meeste gevallen in verbinding met het balkon door middel van enkele ramen of soms een deur. Soms vormde de woonkamer eveneens de verbinding met andere vertrekken waardoor deze een circulatie-as vormde binnen de woning. Steeds werd een schouwmantel voorzien waar eventueel een kolenkachel op kon worden aangesloten. In sommige gevallen werden ook inbouwkasten voorzien.

f) Gestandaardiseerde keuken

De appartementen in de Fierensblokken hadden een volledig voorziene en gestandaardiseerde keuken. Deze kon steeds bereikt worden vanuit de woonkamer. De keuken was smal maar had het modern comfort naar de toenmalige normen. De vloer was voorzien van dezelfde kleurrijke betegeling in keramiek als deze in de woonkamer en de hal. De muren van de keuken werden bekleed met gele faiencetegels van 15x15cm tot op een hoogte van 1,20m. De overige muurafwerking werd door de bewoners zelf ingevuld. Een houten deur met bovenlicht gaf toegang tot het balkon. Boven de deur was een opentuinmelend raam voorzien. Rechts van de deur bevond zich steeds een extra raam waarvan de bovenste helft eveneens opentuinmelend was met eronder een vensterbank in granito. Ieder appartement werd voorzien van een houten stok voor het openen van deze ramen.¹⁶⁹ De keuken had eveneens een stopcontact.¹⁷⁰ In verschillende keukens was een elektrische keukenstoof terug te vinden waarop gekookt werd. De lange zijde van de keuken werd gedomineerd door houten ingebouwde kasten van ca. 45cm binnendiepte, die door de bewoners vaak in eenzelfde felle kleur werden beschilderd. Naast deze kasten aan de zijde van het balkon werd een koperen kraan voorzien met eronder een gootsteen in onbevriesbare gres van 80x55x18cm grootte. Hierin bevond zich een uitneembare koperen rooster. Daarnaast lag een zwarte afwasplaat in schaliesteen met drup- en watergroeven. Onder deze afwasplaat werd een uittrekbare plank voorzien (zie foto).¹⁷¹ Zo werd de keuken op een beperkte oppervlakte functioneel ingericht. Aangezien in verschillende typeappartementen tal van aspecten van de originele keuken bewaard bleven, vormen de Fierensblokken opnieuw een interessante casus om de gestandaardiseerde keukeninrichting van het Weens hof te onderzoeken.

¹⁶⁵ Dit blijkt uit het bezoek aan een typeappartement in Cité Strauss en het Stuijvenbergplein in maart 2016.

¹⁶⁶ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken*, z.s.: G. Fierens, *Prijsborderel Fierensblokken*, (1938).

¹⁶⁷ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken*, z.s., z.n., *Lastenboek voor de elektrische installaties*, (1938).

¹⁶⁸ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken*, z.s.: G. Fierens, *Prijsborderel Fierensblokken*, (1938).

¹⁶⁹ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken*, z.s., z.n., *Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

¹⁷⁰ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken*, z.s., z.n., *Lastenboek voor de elektrische installaties*, (1938).

¹⁷¹ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken*, z.s., z.n., *Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

Figuur 33: Antwerpen, Fierensblokken, keuken met originele keukenkasten, originele gootsteen, afwasplaat en uittrekplank, grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

Wanneer bovenstaande tabel wordt bekeken, valt op dat het vooral de latere wooncomplexen zijn, waaronder de Fierensblokken, die een groter comfort hebben. Dit comfort bestond onder andere uit een volwaardige keuken. Met verloop van tijd werd de woonkeuken en de spoelplaats vervangen door een woning met volledig gescheiden functies, zoals de modernisten dit graag zagen. De woonkeuken werd vervangen door de werkkeuken, grenzend aan maar afgescheiden van de woonkamer.¹⁷² In deze zin kan gezegd worden dat de vroegere typeappartementen meer aansluiting vonden bij de vroegere arbeiderswoningen waarbij functies gecompriëerd werden en dat er een evolutie merkbaar is naar een volwaardige woning met gescheiden functies. De keuken was een belangrijk symbool van deze functie-emancipatie.

De keuken werd aan het begin van de 20ste eeuw en gedurende het interbellum het onderwerp van een theoretisch discours in de context van het moderne wonen en de minimumwoning. De keuken vormde de focus voor het uitpuren van de ruimte tot zijn functionele essentie. Architecten baseerden de keukeninrichting op een gestroomlijnde *work flow*. Zo kon de huisarbeid zo veel mogelijk geoptimaliseerd worden en werd het werk van de huisvrouw vereenvoudigd en verlicht. Na de Eerste Wereldoorlog ging de vrouw in vele gevallen net zoals de man uit huis werken en werd zij daarbovenop ook nog belast met het huishouden. Om haar overige vrije tijd zoveel mogelijk in de open lucht kunnen doorbrengen, werd de minimumwoning zodanig ingericht dat de huishoudelijke taken beperkte tijd innamen. Gedurende het interbellum pleitte verschillende theoretici voor licht (lichte kleuren en daglicht), weinig geurhinder (grote ramen om te verluchten) en boven alles netheid (afwasbare materialen) in de moderne keuken. Naast functionaliteit ging ook de esthetiek van de keuken een belangrijk aspect vormen. In het begin van de 20ste eeuw ontstonden de eerste keukensembles; gelijksoortige meubels en wandkasten werden als een *Gesamtkunstwerk* ontworpen. In de keukens hadden de instructies van de hygiënisten een tweede gevolg: het gebruik van de kleur wit. Door de witgelakte meubels en de wit betegelde muren was het vuil goed te zien wat aanzette tot kuisen, en kreeg de keuken een koele uitstraling.¹⁷³

Zoals blijkt uit de foto's werden de keukens van de Fierensblokken doorheen de tijd aangepast aan de smaak van de bewoners en aan nieuw comfort waardoor deze theorieën in de praktijk vermoedelijk niet lang stand hielden. Uit de plannen van de overige wooncomplexen blijkt dat hier een gelijkaardige gestandaardiseerde keuken werd toegepast. Terugnkende elementen zijn de hangkasten waarin het keukengerei werd afgesloten voor stof en bacteriën, de eenvoudig afwasbare tegelafwerking om een goede hygiëne in de keukens te verzekeren, en het raam en de deur naar het balkon ter verlichting en verluchting van de kleine keukens. Uit de plannen kan afgeleid worden dat de keukens in de Weense hoven steeds tot hun minimum werden herleid in oppervlakte. De keukens in de Fierensblokken had een oppervlakte van 7m². Deze keukens vonden zo aansluiting bij de Frankfurter küche die Margerete Lihotzky (1897-2000) in 1927 voor de Werkbundtentoonstelling *Die Wohnung* in Stuttgart ontwierp. Deze keuken was 6,27m² groot. Zij ontwierp tevens keukens in de context van het stedelijke woningbouwprogramma van Wenen. Ook Josef Frank ontwierp gestandaardiseerde keukens voor de stad die de woonkeuken moest vervangen. In Wenen werd in de praktijk echter gekozen voor de optie van de woonkeuken.¹⁷⁴ Het kastensysteem van de keukens in de Fierensblokken sluit vormelijk zeer sterk aan bij het systeem van de Cubex keukens die Louis-Herman De Koninck op het derde C.I.A.M.-congres te Brussel in 1930 voorstelde.¹⁷⁵ Het seriematige is herkenbaar bij de Bruynzeelkeukens die in de jaren 1930 populair werden en waarbij de praktische eisen van fabricage en installatie als randvoorwaarden werden gehanteerd.¹⁷⁶

¹⁷² Overy, *Light, air & openness: modern architecture between the wars*, p. 92.

¹⁷³ Z.n., *Keuken en huiselijk leven*. Z.d., p. 1, 9-13.

¹⁷⁴ Overy, *Light, air & openness: modern architecture between the wars*, p. 92.

¹⁷⁵ Z.n., *Keuken en huiselijk leven*. Z.d., p. 15, 17.

¹⁷⁶ <http://www.huissonneveld.nl/node/43/tour>, 16 april 2016 geraadpleegd.

Figuur 34: Frankfurt, Frankfurter küche, <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0b/Frankfurterkueche.jpg>, maart 2016 geraadpleegd; Sint-Niklaas, originele Cubex keuken in interbellumwoning, <http://www.architectenwoning.be/index.php/te-koop/detail/179/villa-d1>, maart 2016 geraadpleegd; Rotterdam, Bruynzeelkeuken in Huis Sonneveld, eigen fotomateriaal, toestand van januari 2016.

Er kan geconcludeerd worden dat de gestandaardiseerde keukens van de Fierensblokken aansluiting vond bij de keukens die gedurende het interbellum ingang vonden in België, Nederland en Duitsland onder invloed van het modernisme, en die een antwoord trachtten te bieden op het gelijktijdige discours omtrent hygiëne, functionaliteit en de tijdsbestedingen in het huishouden. Ervan uitgaande dat de gestandaardiseerde keukens in de andere casestudies gelijkaardig waren, kan gesteld worden dat dit gold voor de Weense hoven in Antwerpen in het algemeen.

g) Spoelplaats

Vier van de negen Weense hoven in Antwerpen hadden een spoelplaats. De spoelplaats is een moeilijk af te bakenen ruimte in de woning. Deze kan beschreven worden als de plaats waar de 'natte ruimtes' werden samengebracht. De specifieke voorzieningen in deze ruimte verschillen echter tussen de wooncomplexen in het Antwerpse. Opnieuw is van toepassing dat deze ruimte steeds minimaal en zo compact mogelijk werd ingericht. Zowel bij Kiel Hennig I, II en III als bij Kiel Tiebaud werd een spoelplaats voorzien in de plaats van de keuken en de badkamer. Deze spoelplaats stond in het verlengde van de volwaardige woonkamer, was voorzien van twee ramen waardoor ze kon verlicht en verlucht worden, en een granitovloer voor een goede hygiëne. De spoelplaats telde een vuilschuif, twee wastafels, een schouwmantel waar vermoedelijk een kookvuur kon op worden aangesloten, een afsluitbaar toilet in de ene hoek en een kleine bergruimte in de andere hoek. De spoelplaats moest zo dienst doen als keuken, wasruimte, badkamer en toiletruimte. Ze voorzag niet in een douche. Ook bij de wooncomplexen aan de Geelhandplaats en het Stuivenbergplein werd een spoelplaats voorzien, deze keer echter in combinatie met een woonkeuken. De spoelplaats bevatte een afgesloten toilet en één wasbak, de enige sanitaire voorzieningen, zodat zij tegelijkertijd dienst deed als badkamer en wasplaats. Cité Strauss, reeds gebouwd in 1921, voorzag niet in een spoelplaats, enkel in een toilet in combinatie met een woonkeuken. Hier werden als alternatief, in een kasteeltje centraal op de binnenplaats gelegen, collectieve baden en douches voorzien waar de bewoners gebruik van konden maken.

De woningen die niet voorzien werden van douchegelegenheden alsook niet door middel van de collectieve voorzieningen in het woonblok, waren aangewezen op voorzieningen door de stad. Een alternatief werd geboden door de publieke badhuizen verspreid over de stad. Reeds in 1877 werd het eerste openluchtwembad in de buurt van Cité Strauss, aan het Zuid gebouwd dat zich expliciet op het gebruik door arbeiders richtte. In 1911 kwam er een openbaar badhuis met twintig warme douches aan goedkoop tarief op de hoek van de Prekerstraat en de Pachtstraat. Dit badhuis was gelegen in de volkswijk Sint-Andries en bevond zich vlakbij de Fierensblokken die een paar decennia later gebouwd werden. In het begin van de jaren 1920 werd een was- en stortbadinrichting met 43 douches in de Wilgenstraat aan het Stuivenbergplein ingericht. Tot dan toe gingen bewoners uit het noorden van de stad, zwemmen in Antwerpse rivieren zoals het Schijn. In 1933 werd er vlakbij een tweede stedelijke zwembad ingericht in de Veldstraat waarbij zowel een zwembad als douches werden voorzien. De wooncomplexen aan het Stuivenbergplein en de Geelhandplaats werden gebouwd zonder voorzieningen van douches omdat de architect erop rekende dat de bewoners gebruik konden maken van de op dat moment talrijke badvoorzieningen in de nabije omgeving. De voorziening van badgelegenheden maakte deel uit van de sociale politiek gevoerd door het stadsbestuur van Antwerpen en ging in vele gevallen samen met de saneringen van arbeiderswijken zoals dat ook gebeurde in de Seefhoek waar bovenvermelde wooncomplexen deel van uitmaakten. Deze openbare baden ontstonden steeds vanuit een bekommernis over de hygiëne bij de arbeiders en kaderden in de uitbouw van een stedelijk gezondheidsbeleid. Er werd geloofd dat publieke douches en baden een goede invloed hadden op het fysieke en morele welzijn van de burgers en zorgden voor een sterkere en gezondere bevolking.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Wouter Kesteloot, *Reinheid, gezondheid en therapie. Baden en zwemmen in Antwerpen (1875-1915)*. (Leuven: KULeuven, faculteit Letteren, departement Geschiedenis, 2012), p. 13-14, 21, 37, 49-53, 59.

h) Gestandaardiseerde badkamer

Slechts drie van de negen Weense hoven in Antwerpen werden voorzien van een volwaardige badkamer, waarvan twee tot de latere generatie behoren zoals ook de Fierensblokken. Zoals reeds vastgesteld was er een evolutie in het comfort binnen de woning van het Weens hof op te merken. Noch door de ontwerpplannen, noch aan de hand van historische foto's kon binnen de marge van dit onderzoek een beeld geschept worden van de gestandaardiseerde badkamers in de Antwerpse Weense hoven. Bijgevolg konden ook hier de origineel bewaarde badkamers in de Fierensblokken meer vertellen over de samenstelling van de gestandaardiseerde badkamers binnen het typeappartement. De badkamer in de Fierensblokken situeerde zich achter de keuken, maar benam slechts de helft van de oppervlakte. De toegang tot de hal werd afgesloten door een houten paneeldeur. Deze volledig geëquipeerde badkamer had een toilet, een wastafel en een vierkant bad (1x0,70x0,62m) in geëmailleerde, onbevriesbare grès dat eveneens als douche kon dienen. Koperen kranen zorgden voor de watertoevoer van warm en koud water, een badwarmer werd voorzien voor warm badwater. De wanden hadden zoals bij de keuken een gele faiencebetegeling tot op een hoogte van 1,20m. De wederkerende cementtegelbedekking in dambordpatroon had enigszins soberdere kleuren. De badkamer werd niet voorzien van rechtstreeks daglicht om binnenrijk te voorkomen. Ramen in gedrukt of gehamerd glas naar de keuken zorgden voor lichtinval, een verluchtungsrooster zorgde voor verluchting.¹⁷⁸

Figuur 35: Antwerpen, Fierensblokken, gestandaardiseerde badkamer, grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016; badkamer door Ferdinand Kramer en Karl Gutmann, getoond in *Frankfurter Register* (late jaren 1920), Overy, *Light, air and openness*, p. 176.

De badkamer zoals deze door Gustave Fierens werd ontworpen voor de Fierensblokken kwam overeen met de ideale badkamer die door de modernisten op het C.I.A.M.-congres werden voorgesteld: “*De aparte badkamer is voorzien van een badkuip, wastafel en toilet.*” Het stortbad werd voorgesteld als minimumoplossing, net zoals de kleine badkuip die even voordelig was.¹⁷⁹ Deze kleine badkuip werd in ieder appartement in de Fierensblokken geïnstalleerd. Opnieuw getuigt dit, in vergelijking met de andere casestudies, van een erg hoog comfort voor een sociale woning op dat moment. Er zijn opvallende overeenkomsten met de gestandaardiseerde badkamer die in tal van sociale wooncomplexen volgens de door de modernisten ontworpen *Zeilenbau* of strokenbouw, werd geïnstalleerd in het Duitse Frankfurt in de late jaren 1920. Deze hadden eveneens een zitbad met douche, een lavabo, toilet en betegeling op een kleine oppervlakte van 1,7m op 1,5m. Hiermee kwamen de Fierensblokken tegemoet aan het verlangen van architecten en sociale huisvestingsmaatschappijen gedurende het interbellum om faciliteiten te voorzien die de persoonlijke hygiëne van de arbeiders zouden verbeteren, door het voorzien van een bad of douche in de eigen woning.¹⁸⁰

i) Toilet

Bij de Weense hoven kan geen echte systematiek gevonden worden voor de locatie van het toilet in het appartement. Het kon worden voorzien in de volwaardige badkamer zoals dat het geval was bij de Fierensblokken, in de spoelplaats, of in een afgeschermd ruimte op het balkon. Wat wel kan gezegd worden is dat er in ieder appartement stevast een toilet aanwezig was. Dit was een vereiste voor een moderne woning waar de huisvestingsmaatschappijen als opdrachtgevers niet onderuit konden. Een klassieke kritiek op zowel de vooroorlogse beluiken in Antwerpen alsook op de 19de-eeuwse huurkazernes in Wenen richtte zich op de vreselijke sanitaire voorzieningen en bijgevolg de verspreiding van epidemieën. Bij de bouw van de Weense hoven wilde men resoluut afstand van nemen van zulke situaties.

j) Balkon

¹⁷⁸ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken*, z.s., z.n., *Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

¹⁷⁹ Victor Bourgeois, *Tweede Internationaal Kongres voor Moderne Bouwkunst: minimumwoning*, p. 30 e.v..

¹⁸⁰ Overy, *Light, air & openness: modern architecture between the wars*, p. 174.

In de appartementen van de Fierensblokken werden de balkons steeds bereikbaar gemaakt vanuit de keuken. Van op het balkon hadden de bewoners zicht over de gehele binnenplaats. In de betonnen scheidingswand tussen de balkons werd een vuilschuif voorzien. De vloer van het balkon was betegeld met de gebruikelijke cementtegels van het interieur, maar in een soberder kleurgebruik. De binnenmuren werden tot de hoogte van de balkonmuur bepleisterd en vervolgens beschilderd in kleuren gekozen door de bewoners. Deze waren bijgevolg erg verschillend van kleur. De balkonmuur werd afgedekt door een leistein.¹⁸¹

Figuur 36: Antwerpen, Fierensblokken, balkons, binnenplein van het grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

Met het doel de sociale contacten in de gemeenschap binnen het Weens hof te bevorderen en met de mogelijkheid de kinderen van op het balkon in het oog te kunnen houden, werd iedere woning bij de Antwerpse Weense hoven voorzien van een balkon dat zich naar het binnenplein richtte. De voornaamste reden waarom architecten hiervan zouden afwijken en de balkons langs de straatzijde zou plaatsen, is omwille van de zuidelijke oriëntatie. Het balkon bood een directe toegang tot licht, lucht, het plaatsen van planten en ruimte om in de zon te zitten.¹⁸² De balkons vormden de overgang tussen binnen en buiten en moesten buiten aantrekkelijk maken. Zo kon natuur tot in de woning gebracht worden. Het verwachte positieve effect van de natuur, het licht, de lucht en de zon op de bewoner vormden, naast het sociaal contact, de grootste redenen voor de aanwezigheid van het balkon bij de Weense hoven.

k) Bergruimte

Het streven naar een woning op een minimum oppervlakte blijkt uit de afwezigheid van bergruimte in het typeappartement, afgezien van de appartementen in Kiel Hennig I, II en III. In de Fierensblokken werd enkel bergruimte voorzien in de winkelappartementen. De aanwezigheid van bergruimte kan zo gezien worden als een extra. Wel werden in veel appartementen inbouwkasten ingewerkt wat ook ruimtebesparend werkte.

l) Slaapkamers

Figuur 37: Antwerpen, Fierensblokken, slaapkamers in het typeappartement, grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

Het typeappartement in de Fierensblokken had afwisselend twee of drie slaapkamers, steeds voorzien van grote ramen in dubbel glas, granito vensterbanken en kleine inbouwkasten. Ze werden van de hal afgesloten door houten paneeldeuren

¹⁸¹ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken*, z.s.: G. Fierens, *Prijborderel Fierensblokken*, (1938).

¹⁸² Overy, *Light, air & openness: modern architecture between the wars*, p. 117.

met in de plaats van het bovenste paneel een gehamerd glas. De slaapkamers werden steeds voorzien van een houten vloer uit rode grein.¹⁸³ De overige muren en het plafond werden beschilderd volgens de voorkeur van de huurders. Iedere slaapkamer had een stopcontact.¹⁸⁴ De slaapkamers waren ruim genoeg om een kast en twee eenpersoonsbedden te plaatsen. Zo kon een gezin met vier kinderen zijn intrek nemen in een drie slaapkamerappartement.

Zoals reeds eerder aangehaald had het gemiddelde typeappartement drie slaapkamers. Hier kwamen echter tal van afwijkingen op voor. Een standaard woning voorzag in een slaapkamer voor de ouders en één voor de kinderen van elk geslacht. Indien de ruimte er was konden twee jongens of meisjes op dezelfde kamer te slapen gelegd worden, wat vermoedelijk ook vaak het geval was. Iedere slaapkamer had een raam, doorgaans gericht naar de straatzijde, waardoor rechtstreekse lichtinval en zon in de ochtend mogelijk was.

m) Kelder

Figuur 38: Antwerpen, Fierensblokken, kelderverdieping, kleine blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

Ieder appartement van de Fierensblokken had een individuele kelder op de ondergrondse verdieping. Het ging steeds om ruimtes van enkele vierkante meters groot. Verlichting in bruine bakelieten houders met lampenbollen zorgde voor licht in de donkere kelders.¹⁸⁵ Cementdallen lagen in de gangen; de kelders zelf hadden een bakstenen vloer. De bakstenen muren werden wit beschilderd met eronder een zwarte plint.¹⁸⁶

Bij de Weense hoven werd standaard de hele kelderverdieping opgedeeld in klein afzonderlijke keldertjes zodat iedere woning zijn eigen kelder had. In de beginjaren dienden deze vermoedelijk als kolenkelder. Eén van de eerste renovaties die bij de wooncomplexen werden doorgevoerd was vaak deze waarbij centrale verwarming werd geïnstalleerd. Hierdoor werden de kolenkelders overbodig en al snel herbestemd tot provisiekelder voor de appartementen.

1.2.9 Licht-Lucht-Hygiëne

Net zoals dit het geval was bij de bespreking van de voorgaande criteria van het Weens hof, wordt bij deze criteria eveneens kort ingegaan op de toepassing ervan op de Fierensblokken. Het doel is de vraag te kunnen beantwoorden hoe licht, lucht en een goede hygiëne in de woning van het Weens hof werd gebracht. Doorheen de bespreking van de vorige criteria kwamen deze aspecten reeds kort aan bod; het komt er nu op aan ze in een verband te plaatsen.

¹⁸³ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

¹⁸⁴ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenkohier voor de elektrische installaties*, (1938).

¹⁸⁵ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenkohier voor de elektrische installaties*, (1938).

¹⁸⁶ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

	Licht-lucht-hygiëne	Raam in ieder vertrek van de woning	Verluchtingsmogelijkheden	Voldoende verlichting binnenplein	Voldoende verlichting onderste woningen	Vuilschuiven	Betegeling van de natte ruimten
Jaar	Wooncomplex						
1921	Cité Strauss	●		●	●		
1922-1937	Kiel Hennig I, II en III	●	●			●	
1925	Kiel Tiebaud	●					
1930	Twee Netenstraat	●				●	
1929-1931	Stuivenbergplein	●	●	●	●	●	
1933-1935	Geelhandplaats	●		●		●	
1937	Halenstraat			●	●	●	●
1937-1939	Fierensblokken		●			●	●
1938	Canadablok			●	●	●	●

Tabel 7: Overzicht van de aspecten licht, lucht en hygiëne binnen het typeappartement.

Bovenstaande tabel schetst enigszins een vertekend beeld van de situatie aangezien de primaire bron, de ontwerpplannen van de casestudies niet altijd uitsluitend konden bieden over de aanwezigheid van deze criteria. Als er onzekerheid was over de aanwezigheid van een criteria, werd er vanuit gegaan dat deze niet aanwezig was.

Steevast werd ieder vertrek van het typeappartement voorzien van een raam dat voldoende licht in de woning kon brengen. Aangezien iedere zijde van de Fierensblokken vrijstaand was, was het mogelijk alle vertrekken van voldoende binnenvallend licht te voorzien. Elk van deze ramen kon geopend worden zodat de ruimte iedere dag verlucht kon worden. De tuimelramen in de keuken vormden hier een goed voorbeeld van. Eveneens voor de verluchting werd op enkele plaatsen in de woning geëmailleerde ijzeren verluchttingsroosters geplaatst in de muren en in de plafonds, soms met verschuifbare kleppen. Zo werden boven de ingangdeuren van ieder appartement verluchttingsroosters in gietijzer geplaatst, die langs de halzijde konden afgesloten worden met wit geëmailleerde verschuifbare kleppen.¹⁸⁷ Een ander systeem waren de verluchttingsstenen in leisteen die in de muren werden ingewerkt.¹⁸⁸

Bij de beschrijvingen van de verschillende ruimtes van het typeappartement in de Fierensblokken viel het veelzijdig gebruik op van kleurrijke cementtegels op de vloeren en het gebruik van faiencetegels tot meer dan een meter hoogte tegen de wanden van de keuken en de badkamer. Dit gebruik van tegels bevorderde de afwasbaarheid van de vloeren en de wanden, zeker in deze vertrekken waar werd gekookt of waar de bewoners zich moest wassen. Op deze manier trachtte de architect van bij het ontwerp de hygiëne bij de bewoners te bevorderen.

Enkele andere aandachtspunten bij de bouw van het wooncomplex waren de isolatie en de brandveiligheid. Zo werd er in de mate van het mogelijke gebruik gemaakt van onbrandbare materialen.¹⁸⁹ Voor de isolatie opteerde Gustave Fierens voor een isoleerlaag bestaande uit twee geasfalteerde viltlagen met ertussen loodisolering.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

¹⁸⁸ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s.: G. Fierens, Prijsborderel Fierensblokken*, (1938).

¹⁸⁹ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Bouwdossier Fierensblokken i.v.m. brandveiligheid*, (1938).

¹⁹⁰ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Lastenboek Fierensblokken*, (1938).

Figuur 39: Antwerpen, Fierensblokken, verluchttingsrooster aan de ingang van een appartement, tuimelramen, betegeling in de keuken en badkamer, grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

*“Een goede woning is voor duizenden gezinnen het middel geweest voor het behoud van lichamelijke en zedelijke gaafheid”.*¹⁹¹

Bovenstaande citaat, afkomstig uit een publicatie van de sociale huisvestingsmaatschappij De Ideale Woning, bevestigt de motivatie voor het verbeteren van de woningen van de arbeidersbevolking in de stad Antwerpen. Een goede gezonde woning had een positief effect op zijn bewoner. Hierin kwamen de huisvestingsmaatschappijen overeen met de modernisten die de positieve effecten van een nieuwe woonvorm en een nieuw geordende stad op de bewoners, en vervolgens op de gehele maatschappij, eveneens voorop stelden. Door het integreren van licht, lucht en een goede hygiëne in het ontwerp, trachtten de ontwerpers het woongedrag van de toekomstige bewoners te sturen zoals zij dit voor ogen hadden. Uiteraard strookte dit ideaal niet steeds met de realiteit.

Besluit

De doelstelling aan het begin van dit hoofdstuk was het vormen van een definitie die de typologie van het Weens hof te Antwerpen kon beschrijven.

Om de bouwstenen voor deze definitie te ontdekken, werd een onderzoek gevoerd naar de wortels van de typologie. Enerzijds waren deze te vinden in de vooroorlogse burgerlijke bouwtraditie te Wenen en anderzijds in het opkomende modernisme van de C.I.A.M.-beweging die tijdens het interbellum een nieuwe woonvorm predikte. Deze nieuwe woonvorm kreeg een specifieke invulling door de realisatie van Weense hoven in de stad Wenen vanaf de jaren 1920. Gelijktijdig sproten er te Antwerpen verschillende sociale wooncomplexen uit de grond die werden bepaald door eenzelfde inspiratie als de Weense hoven. Het socialistisch geïnspireerde stadsbestuur van de stad Antwerpen en het vrijkomen van nieuwe gronden aan de rand van de stad, geschikt voor het realiseren van grote wooncomplexen waren twee bepalende katalysatoren.

Om niet alleen de context van deze Antwerpse Weense hoven, maar ook de gebouwen zelf te begrijpen, werden negen Antwerpse casestudies met als toonaangevend voorbeeld de Fierensblokken, zowel op micro- als op macroniveau geanalyseerd aan de hand van criteria. Dit resulteerde in een volledig beeld van deze tot nu toe behoorlijk onderschatte gebouwentypologie in het Antwerpse. Bijgevolg kon ook een definitie van het Weens hof in Antwerpen opgesteld worden.

Het Weens hof is een gebouwentypologie dat een groot aantal stedelingen met een laag of een gemiddeld inkomen een woning verschaft. Zo wordt getracht op korte tijd tegemoet te komen aan de problematiek van de woningnood, typerend voor Europese grootsteden in de periode na de Eerste Wereldoorlog. Het Weens hof telt maximum acht bouwlagen en behoort hierdoor tot de middelhoogbouw. Deze bouwlagen omringen steeds een ruim binnenplein. Het Weens hof, dat meerdere bouwblokken en doorlopende openbare straten kan omvatten, situeert zich in een stedenbouwkundige context die zich reeds vormde voor de bouw van het wooncomplex en waarbij het gebouw zich vormelijk aanpast, of in een nieuw ontgonnen stadsgebied waar de architect bijgevolg vrij spel heeft. Het wooncomplex heeft doorgaans een dubbele ontsluiting; formele toegangen langs de straatzijde voor niet-bewoners en informele toegangen langs de pleinzijde voor de bewoners zelf. Beide toegangen geven uit op talrijke interne trapkokers die op iedere verdieping twee appartementen bedienen. Deze appartementen zijn opgebouwd volgens een wederkerend type dat gemiddeld drie

¹⁹¹ E. Van Put, *De ideale woning - Arrondissement Antwerpen*. (z.d.), p. 25.

slaapkamers telt, een woonkamer of woonkeuken, een badkamer, spoelplaats, of een afzonderlijke keuken. Ieder appartement heeft een balkon dat uitkijkt op het binnenplein. In de woning heeft voldoende verluchting, de verlichting van iedere ruimte door een raam en de hygiënische betegelde vloeren en muren een positief effect op de zedelijke, fysieke en mentale gezondheid van de bewoner. De ruimtes binnen het appartement zijn zo geordend dat een dag- en een nachtgedeelte ontstaat met elk hun eigen circulatiepatroon en de hal als centrale as. Het appartement heeft een doorgaans een beperkte oppervlakte en is functioneel ingericht met gestandaardiseerde elementen in de keuken en de badkamer of spoelplaats. Deze beperkte oppervlakte en soms beperkte voorzieningen in de woning zelf, worden in het Weens hof steeds gecompenseerd door de aanwezigheid van een minimum aan collectieve voorzieningen. De voornaamste voorzieningen zijn droogzolders, eventueel wasserijen, collectieve vuilophalingen, fietsenbergingen en winkels. De beperkte buitenruimte van het balkon wordt uitgebreid door het voor volwassenen en kinderen ingerichte binnenplein. Door de individuele ruimte van de woning te beperken, de gemeenschappelijke ruimte te vergroten en zo een verplicht gebruik ervan onopvallend te forceren, trachten de architecten van het Weens hof de sociale contacten tussen de bewoners te stimuleren. Een tweede gevolg is dat de uit huis werkende vrouw die ook instaat voor de huishoudelijke taken, tijdsbesparend kan werken en zich meer kan ontspannen. Een derde gevolg van de beperkte binnenruimte is het des te grotere verlangen bij de bewoner om zich buiten zijn woning en in de open lucht te begeven, waarbij hij aangetrokken wordt door de open ruimte van het binnenplein of de groene zones buiten het Weens hof. Hierdoor komt de bewoner van het Weens hof in contact met de gezonde buitenlucht, het rechtstreeks zonlicht, kan hij sporten of genieten van het gemeenschapsleven. Deze basisstructuur van het Weens hof wordt vervolgens uitgewerkt in een tijds- en streekgebonden vormtotaal die bepaald wordt door de aangewezen architect, die op zijn beurt beïnvloed wordt door het heersende architectuurdiscours.

Uit deze definitie die de essentie van het Weens hof samenvat, spreekt een duidelijke ideologie die hygiëne, gezondheid en sociale opvoeding tot zijn doelen stelt. Door de uitwerking van deze streefdoelen in de typologie van het Weens hof te Antwerpen, kan besloten worden dat deze sociale wooncomplexen echte kinderen van hun tijd zijn, en de streefdoelen van de wooncultuur tijdens het interbellum vertegenwoordigen. Dat ook na het interbellum de bewondering voor de Antwerpse Weense hoven bleef nazinderen blijkt uit een tentoonstelling die naar aanleiding van een jubileum van het K.M.B.A. in 1948 in de stadsfeestzaal van Antwerpen werd georganiseerd. De Fierensblokken van Gustave Fierens alsook het project aan het Stuivenbergplein van Alfons Francken werden hier tentoongesteld, tien tot achttien jaar na hun ingebruikname.¹⁹² Ook de realisatie van het Weens hof Eric Sasse aan het Kiel door de architect Edward Craeye tussen 1945-1958, bevestigt een doorleven van de typologie.¹⁹³

Verder onderzoek kan in de toekomst nog gevoerd worden, waarbij de historische kant van de typologie en de internationale relaties in de context van de Weense hoven de onderzoeksvraag is. Zo kan door in de archieven van de betrokken architecten en huisvestingsmaatschappijen te snuisteren, getracht worden te achterhalen hoe de contacten tussen Wenen en Antwerpen concreet gevormd werden. Ook kan een verbreding van het onderzoeksdomein binnen België boeiende feiten opleveren over de reikwijdte van de typologie. Binnen de marge van dit onderzoek waren deze interessante zijsporen echter niet realiseerbaar.

Nu de typologie van het Weens hof is afgebakend en hierbij de historische toestand van de Fierensblokken werd onderzocht, is het van belang te kijken naar de toestand van dit wooncomplex vandaag. De rol van de Fierensblokken als authentiek bewaard voorbeeld van de typologie kan niet genoeg benadrukt worden. In het volgende hoofdstuk zal dan ook een waardebeoordeling opgesteld worden. Deze waardebeoordeling zal resulteren in een visie omtrent het behoud van de erfgoedelementen die intrinsiek deel uitmaken van de typologie van het Weens hof, vertegenwoordigd door de Fierensblokken.

¹⁹² Z.n., *Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948*, bijgesloten formulier.

¹⁹³ Dit Weens hof werd gerealiseerd naar een vooroorlogs ontwerp.

2. De Fierensblokken naar waarde geschat

In het eerste hoofdstuk werd het oorspronkelijke ontwerp van de Fierensblokken onderzocht. In dit hoofdstuk wordt vervolgens de huidige toestand van de Fierensblokken onderzocht. Zoals zal blijken speelt de huidige toestand van de Fierensblokken een grote rol binnen de huidige waardering en de toekomstige herwaardering van het wooncomplex. De huidige waardering moet komen vanuit de bewoners van de stad Antwerpen, de omgeving van de Fierensblokken, alsook vanuit de onroerend erfgoedwereld. Uit deze huidige waardering kan een positieve toekomstige herwaardering groeien. Dit is van belang voor toekomstige ingrepen op het wooncomplex. Aangezien de Fierensblokken op een punt aangekomen zijn dat er beslissingen moeten genomen worden omtrent het behoud en herbesteden, is een juiste inschatting van de waarde van het wooncomplex van groot belang. Naast de vraag naar de huidige toestand zal dit hoofdstuk zich toespitsen op de waardering van het wooncomplex. De vraag naar behoud en herbesteding krijgt vorm in het derde hoofdstuk.

De waardering van de Fierensblokken kan letterlijk geïnterpreteerd worden. De vraag kan gesteld worden naar de letterlijke waarden die aan het wooncomplex kunnen toegeschreven worden. Hiervoor zal een waarderingskader opgesteld door het Agentschap Onroerend Erfgoed, specifiek voor sociale woningbouw, als leidraad dienen. Om deze waardering te kunnen doen, zal in eerste instantie gekeken worden naar de huidige materiële toestand van de Fierensblokken.

2.1 De huidige toestand van de Fierensblokken

De grootste bron om de huidige materiële toestand te ontdekken is uiteraard het gebouw zelf. Hiertoe werd het gebouw meermaals bezocht en gedocumenteerd. Dit maakte het mogelijk om op basis van de gekende historische toestand de balans op te maken hoe authentiek de Fierensblokken vandaag nog zijn. Authentiek, of origineel kan op twee manieren geïnterpreteerd worden. Enerzijds de droge materiële toestand die overeenkomt met het oorspronkelijk ontwerp, het materiaalgebruik, de circulatiepatronen en indeling van de appartementen. Anderzijds kan dit als vertrekpunt dienen om na te gaan hoe authentiek de Fierensblokken zijn als representatief voorbeeld van de typologie van het Weens hof als woonideaal. Zoals in het eerste hoofdstuk werd aangetoond is het geheel van ontwerp en materiaalgebruik een instrument om een bepaald woonconcept, kenmerkend voor deze typologie, te realiseren. De mate waarin het ontwerp en het materiaalgebruik nog origineel is, bepaald de mate waarin de huidige Fierensblokken ook vandaag nog aanleunen bij dit woonconcept. Hierbij moet uiteraard in rekening gebracht worden dat de Fierensblokken voor het moment niet bewoond worden, en dat dit concept dus niet meer actief is. De authenticiteitwaarde wordt nagegaan in het eerste deel van dit hoofdstuk en zal vervolgens een belangrijk aspect vormen binnen de waardebeoordeling, en uiteraard ook in het derde hoofdstuk waar de vraag naar herbesteding wordt gesteld.

Het lijkt misschien erg op met de deur in huis vallen om meteen te onthullen dat de Fierensblokken erg authentiek zijn. De gebouwen hebben zeer sterk hun oorspronkelijke toestand weten te bewaren op driekwarteeuw tijd. Het fotomateriaal van de Fierensblokken dat werd gebruikt voor de materiaalinventarisatie in het eerste hoofdstuk, bestond dan ook bijna helemaal uit hedendaags fotomateriaal. Dit was een manier om de leemte aan historische foto's van onder andere het interieur, aan te vullen. Er kan gezegd worden dat de oorspronkelijke toestand van het gebouw in zeer grote mate overeenstemt met de huidige toestand. Het zou dus herhaling zijn moest hier nogmaals een opsomming gemaakt worden van de huidige materialen van de Fierensblokken. Het is logischer op te merken wat niet meer origineel is en die elementen aan te halen die de tand destijds en nieuwe evoluties binnen onze wooncultuur niet hebben doorstaan. Als bron hiervoor werd gebruik gemaakt van het gebouw zelf, de bouwvragen voor aanpassingen aan de Fierensblokken en het CHE-rapport geschreven door Silvie Creyf in 2008.

2.1.1 De Fierensblokken sinds 1937

Na de ingebruikname van de Fierensblokken in 1938 kende het gebouwencomplex grosso modo drie periodes van ingrepen, de één al meer ingrijpender dan de andere.

a) Exterieur

Een eerste periode van veranderingen aan het exterieur is weinig ingrijpend en situeert zich in de jaren 1960. Een aanpassing naar een verbeterd comfort is de stookcentrale die op de koer van het kleine woonblok werd geplaatst in 1962. Een kelderkanaal verbindt de stookinstallatie met het grote bouwblok. Deze nieuwe verwarmingsinstallatie voorzag

in verwarming voor beide woonblokken.¹⁹⁴ Hiermee werden vermoedelijk de kolenkachels die tot dan toe in gebruik waren vervangen. Op zich is dit een verbetering voor de bewoners naar wooncomfort zonder dat deze een ingrijpende verandering teweegbracht in het uitzicht, de structuur en het woonconcept van de Fierensblokken als Weens hof. Een tweede aanpassing vond plaats in 1968 waarbij door de architect Henri Dervoyne een nieuwe winkelpui werd geïnstalleerd bij de winkel in de Willem Lepelstraat nummer 66: Apotheek Kosmetiek.¹⁹⁵ Aangezien het hier om één van de meerdere winkelpuien ging had dit ook niet meteen een ingrijpend effect op het uitzicht van het gebouw vanaf het publieke domein.

De tweede fase kan als de meest ingrijpende gezien worden. Het wooncomplex was ondertussen meer dan veertig jaar in gebruik en begon vermoedelijk enkele gebreken te vertonen vanwege het intensieve gebruik. Zo bleken in 1980 enkele ramen en winkelpuien aan vervanging toe. Niet alle ramen en winkelpuien werden vervangen; enkel deze die hier om vroegen. Zeven jaar later vond een campagne plaats waarbij zowel de ramen, het schrijnwerk en de gevels onder handen werden genomen. Zo werden de gevels ter hoogte van de eerste vier verdiepingen aan de Van Craesbeeckstraat en de Kronenburgstraat opnieuw gevoegd. Dit gebeurde op dezelfde manier als Gustave Fierens dit in 1937 liet doen. Zo bleef de specifieke voeg, die zo beeldbepalend is voor de façade van de Fierensblokken aan de straatzijde, bewaard. Als men goed kijkt is vandaag nog een licht kleurverschil waar te nemen tussen de eerste vier verdiepingen en de overige. Eveneens in 1987-1988 werd de tegelbekleding langs de straatzijden hersteld. De loszittende terracottategels werden verwijderd en vervangen door nieuwe. Opmerkelijk is dat Onze Woning er als eigenaar en opdrachtgever voor opteede om, ondanks dat de oorspronkelijke terracottategels niet meer verkrijgbaar waren, de aannemer de opdracht te geven een producent te zoeken die de oorspronkelijke tegels wilde namaken. Hierbij werd ineens een voorraad reservetegels voorzien. Dit getuigt van een appreciatie voor het ontwerp, vijftig jaar na de realisatie, en bijgevolg de wil om het oorspronkelijk ontwerp van Gustave Fierens te behouden. Een in mindere mate behoudsgezinde aanpassing, eveneens in 1987, is de vervanging van de oorspronkelijke houten ramen door Van Pellicom p.v.b.a. uit Bornem. 409 Ramen werden vernieuwd door 21 soorten raamtypes. Niet alle ramen werden vernieuwd; enkel de bovenste vier verdiepingen van het grote blok en de twee bovenste verdiepingen van het kleine blok werden voorzien door nieuwe ramen en schrijnwerk in pvc. De reden dat enkel de bovenste verdiepingen van beide blokken werden vervangen, kan dubbel zijn. Dit zijn de verdiepingen die in een omgeving van laagbouw het meest onder druk van de variërende weersomstandigheden kwamen te staan en dus ook het meest nood hadden aan vernieuwing. Deze keuze kan ook kostenbesparend geweest zijn. Anderzijds kan ervoor geopteerd zijn om enkel de bovenste verdiepingen te vervangen, omdat dit van op de straat en het binnenplein minder zichtbaar was. Het behoud van het houten schrijnwerk op de eerste verdiepingen zou de illusie wekken dat dit overal het geval was. Eveneens in 1987 werden de daken hersteld omwille van waterinfiltratie, zonder ingrijpende veranderingen. Een laatste aanpassing die een grote impact had naar comfort toe, meer dan dat hij visueel een grote impact had, was de omvorming van de verwarmingsinstallatie naar centrale verwarming. Zo werden in 1989 in ieder appartement de radiatoren geïnstalleerd die zich daar ook vandaag (gedeeltelijk) nog bevinden.¹⁹⁶

Een finale fase vond plaats op het laatste moment dat de Fierensblokken nog in gebruik waren. Deze ingreep doet vermoeden dat Onze Woning op dat moment nog geloofde in een toekomst voor het wooncomplex. Nog in 2003 werd het hele dak van beide woonblokken vernieuwd omdat dit zich in een te slechte staat bevond. Betonrot was de boosdoener. Hiervoor werden jammerlijk genoeg zowel op het grote als het kleine blok de oorspronkelijke droogzolders afgebroken. Opvallend is dat ervoor geopteerd werd om op het kleine blok de droogzolders weer op te bouwen. Ook vandaag bevinden deze zich hier nog, in onaangerode en quasi nieuwe staat. Deze droogzolders werden geïsoleerd en voorzien van ramen waardoor zij volledig afgesloten kunnen worden.¹⁹⁷ Het vernieuwen van de droogzolders op de kleine blok doet vermoeden dat in 2003 nog gebruik werd gemaakt van deze collectieve voorziening. Dat deze droogzolders, ook al zijn ze niet meer origineel, zich op het dak van het wooncomplex bevinden, maakt de Fierensblokken uniek binnen de Antwerpse Weense hoven.

Deze ingrepen werden steeds op initiatief van de eigenaar, de sociale huisvestingsmaatschappij Onze Woning genomen. Deze aanpassingen getuigen meermaals van een houding die trachtte het wooncomplex in zijn oorspronkelijke vorm en ontwerp te behouden. Hierin verschillen de Fierensblokken zeer sterk van de overige Weense hoven in het Antwerpse, waar in vele gevallen in de jaren 1960 of 1980 zeer ingrijpende veranderingen werden gedaan. Meestal hadden deze ingrepen betrekking op de isolatie alsook op de ruimte-indeling van het appartement.¹⁹⁸ Waarom Onze Woning zulke ingrepen niet deed bij de Fierensblokken is niet meteen duidelijk. Eén reden zou kunnen zijn dat de Fierensblokken een zekere degelijkheid hadden waardoor het wooncomplex langer aan de eisen naar comfort en woonkwaliteit kon voldoen.

¹⁹⁴ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Van Craesbeeckstraat 38, Antwerpen. Onze Woning: Stookcentrale*, (1962).

¹⁹⁵ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.s., z.n., Van Craesbeeckstraat 38, Antwerpen. Onze Woning: Stookcentrale*, (1962).

¹⁹⁶ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

¹⁹⁷ Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen, 86#30259: z.n., Nationalestraat 150-160, Antwerpen. Onze Woning: Renoveren van een dak*, (2003).

¹⁹⁸ Dit blijkt uit bezoeken aan deze wooncomplexen, zowel van het exterieur als van het interieur.

Uit het vorige hoofdstuk was reeds gebleken dat, in vergelijking met de andere Weense hoven, de Fierensblokken erg modern en vooruitstrevend waren voor hun tijd.

b) Interieur

Wat betreft het interieur zijn er geen documenten bewaard die getuigen van ingrijpende wijzigingen, afgezien van de installatie van centrale verwarming. Aangezien zulke ingrepen ook niet aangevraagd dienden te worden met bouwaanvraag, is dit ook minder eenvoudig op te sporen. Bijgevolg is het gebouw zelf de belangrijkste bron om ingrepen in het interieur te achterhalen. Wijzigingen in het interieur gebeurden in de meeste gevallen op initiatief van de huurders en zijn dus onderling sterk verschillend en beperkten zich tot de afzonderlijke woning. Aangezien ze slechts huurders zijn en geen eigenaars werden ze vermoedelijk ook beperkt in hun vrijheden wat betreft deze aanpassingen. Ondanks de verschillen, vallen er toch enkele wederkerende afwijkingen van het oorspronkelijk ontwerp op te merken.

Bij de bezoeken aan de Fierensblokken viel op dat er geen grote veranderingen aan de collectieve ruimtes werden doorgevoerd. De ramen in de trapkokers werden hier en daar vervangen, meer niet. In de appartementen zelf zijn er wel enkele terugkerende wijzigingen, ook al blijven deze beperkt. Deze ingrepen getuigen steeds van een ontwikkelend comfort en een veranderende wooncultuur. De plaats waar dit zich bij uitstek manifesteert is de keuken. Deze werd intensief gebruikt en was zo sneller aan vervanging toe. Slechts in een beperkt aantal keukens werd de oorspronkelijke gootsteen, afdruipplaat en kranen zoals beschreven in het bestek teruggevonden. Deze zijn in vele gevallen vervangen door nieuwe, modernere exemplaren. Een meubel dat werd toegevoegd en dat niet door Gustave Fierens werd voorzien bij zijn ontwerp is een elektrisch fornuis, vaak gecombineerd met oven. De kasten, die zo typerend waren voor de gestandaardiseerde keukens van de Fierensblokken bevinden zich er nog steeds, in de meest uiteenlopende kleuren geverfd door de bewoners. Afgezien van deze evoluties naar apparatuur en kookuitrusting bleef de indeling en ook de vloerafwerking van de keukens onaangeroerd. Ook de woonkamer is onveranderd tegenover het oorspronkelijk ontwerp. Hoogstens werden extra inbouwkasten voorzien en aansluitingen voor televisie en dergelijke. Ook de kenmerkende tegelvloer bleef bewaard. De badkamer, een ruimte die doorgaans snel evolueert door het intense gebruik en het verlangen naar een beter comfort, is ondanks in bijna alle appartementen hetzelfde gebleven. De badkamers boden al van bij de bouw een zeer groot comfort en bleven lang aan deze eisen voldoen. De hal bleef ook intact. Slechts wijzigingen aan de parlofoon en de bel komen voor. De slaapkamers zijn ook in veel gevallen ongewijzigd. Soms werd op de houten planken vloer vinyl gelegd en in alle gevallen werden de muren gepersonaliseerd. Ten slotte bleven ook de balkons bewaard zoals Gustave Fierens deze had ontworpen. Ook vandaag bevinden de originele vuilniskokers zich met hun vuilnislepels op diezelfde plaats.

De grootste schade die tot op vandaag aan de Fierensblokken berokkend werd, is één van de laatste jaren. Slechts sinds het voorjaar van 2013 staan de Fierensblokken leeg. Aan de bewoners werd gevraagd te verhuizen met als doel de woonblokken te renoveren. De voorbije drie jaren, waarbij de discussie over de afbraak, het behoud en eventuele herbestemming verschillende opflakkeringen kende, kunnen als de meest destructieve uit de geschiedenis van de Fierensblokken gezien worden. Vanaf het moment dat de gebouwen onbewoond werden, werden er geen onderhoudswerken meer uitgevoerd en viel het pand ten prooi aan krakers. Zo kan de leegstand van de Fierensblokken als de grootste schade gezien worden. De actieve bewoning georganiseerd door de sociale huisvestingsmaatschappij betekende daarentegen continuïteit voor het gebouw.

Na deze korte beschrijving van de hedendaagse toestand van de Fierensblokken, vertrekkende van de wijzigingen die plaatsvonden en zo afwijkingen van het oorspronkelijke ontwerp veroorzaakten, kan besloten worden dat de huidige toestand nauwe aansluiting vindt bij de oorspronkelijke toestand. Grote ingrepen vonden zelden plaats en in vele gevallen gebeurden deze met een zeker respect voor Fierens' ontwerp. Waar bij de andere Weense hoven in Antwerpen structurele aanpassingen naar oriëntatie, indeling en grootte van de appartementen, circulatiepatronen, verlichting, verluchting en voorzieningen plaatsvonden, bleven deze aspecten bij de Fierensblokken grotendeels intact. Dat dit het geval is, heeft als gevolg dat ook de oorspronkelijke esthetiek, die bij de Fierensblokken een essentieel deel uitmaakt van de appreciatie van het gebouw, bewaard is gebleven. Aangezien de esthetiek niet bepaald werd door de typologie van het Weens hof, is een andere vaststelling misschien van een nog groter belang. Namelijk hoe het gebouw in al zijn aspecten de tand des tijds heeft kunnen doorstaan en zo vandaag een representatieve getuige vormt van de typologie van het Weens hof in Antwerpen, Vlaanderen en België. Op het belang van deze aspecten wordt dieper ingegaan door hieraan een erfgoedwaarde te koppelen.

2.2 Waardebepaling van de Fierensblokken

Voor de waardebepaling van de Fierensblokken zal gebruik gemaakt worden van een evaluatiemethodiek die in 2015-2016 werd uitgewerkt door het Agentschap Onroerend Erfgoed.¹⁹⁹ Deze methodiek werd opgesteld in het kader van een ruim onderzoek naar de sociale woningbouw in Vlaanderen en hierbij de evaluatie van de erfgoedwaarden. Op basis van dertien erfgoedwaarden en vijf erfgoedcriteria zoals vastgelegd in het nieuwe Onroerenderfgoeddecreet werd een aangepast waarderingskader voor sociale woningbouw opgesteld. Door middel van dit waarderingskader wordt het algemeen belang van een relict of een geheel beoordeeld. Elk van deze waarden en criteria zal afgewogen worden voor de Fierensblokken en indien van toepassing ook gemotiveerd.

Deze waardebepaling betreft het bouwkundig erfgoed in de meest ruime zin van het woord. Ook voor de waardebepaling van de Fierensblokken zal dus verder gekeken worden dan enkel de twee woonblokken, maar zullen ook die elementen die zich tussen de gebouwen en de straat, het publieke domein bevinden, opgenomen worden in de waardebepaling. De waardebepaling gebeurt op basis van de actuele staat van de Fierensblokken, zoals deze reeds eerder werd besproken. Het woonconcept eigen aan de typologie van het Weens hof, dat ook vandaag nog zichtbaar is in de Fierensblokken, zal eveneens aan bod komen. Aangezien de Fierensblokken deel uitmaken van een welbepaalde typologie in het Antwerpse gedurende het interbellum, zal de onderlinge relatie met andere relictten of gehelen een belangrijk aspect vormen bij de waardebepaling.

2.2.1 Erfgoedwaarden

Het waarderingskader dat werd opgesteld door het Agentschap Onroerend Erfgoed binnen de context van hun onderzoek naar de sociale woningbouw bevat een set van aangepaste erfgoedwaarden. Deze zijn gedeeltelijk afwijkend van de waarden en criteria die door het nieuwe Onroerenderfgoeddecreet worden voorgeschreven. De reden hiervoor is dat er werd geopteerd voor het kiezen van specifieke waarden boven de generieke. Zo werden de wetenschappelijke, de culturele, de industrieel-archeologische en de esthetische waarden uit het waarderingskader gelaten. De eigenschappen die deze waarden trachten te duiden bij de verschillende vormen van sociale woningbouw kunnen evengoed toegeschreven worden door middel van meer specifieke erfgoedwaarden, toegespitst op deze vorm van onroerend erfgoed.²⁰⁰

a) Architecturale waarde

*Mate waarin het erfgoed getuige is van een fase of aspect van de (landschaps)architectuur of de bouwkunst, zowel wat betreft de typologie, stijl, oeuvre als materiaalgebruik.*²⁰¹

Elk van deze aspecten zijn bij de Fierensblokken van belang voor het bepalen van de architecturale waarde. Onder de architecturale waarde wordt niet in de eerste plaats de stilistische vormgeving verstaan, maar wel het ontwerp, verwant aan een welbepaald type woonmodel met een sterk bewaard eenheidsbeeld.

‘Typologie’: De Fierensblokken vormen een ideaal voorbeeld van de typologie van het Weens hof gedurende het interbellum in Antwerpen. Gustave Fierens opteerde bij de bouw van het sociale wooncomplex niet voor een volledig nieuw architecturaal ontwerp, maar baseerde zich op een reeds bestaande typologie in het Antwerpse. Zo is de specifieke morfologie van de Fierensblokken waarbij middelhoogbouw met in oppervlakte beperkte en identieke wooneenheden worden georganiseerd rond een binnenplein, een wederkerend patroon binnen de sociale woningbouw gedurende het interbellum. Andere kenmerken die aanwezig zijn in de Fierensblokken zijn de typerende circulatiepatronen, het platte dak en de collectieve voorzieningen met de kenmerkende commerciële functies in de plint. Aangezien bij de Fierensblokken dit bouwpatroon duidelijk herkenbaar is, kan dit wooncomplex met overtuiging tot de typologie van het Weens hof gerekend worden.

Bovendien behoren de Fierensblokken tot een groep van middelhoogbouw die als één van de eerste de middelhoogbouw in Antwerpen heeft geïntegreerd. Zo valt de realisatie van de Fierensblokken op een schakelmoment binnen het architecturaal discours in Vlaanderen gedurende het interbellum te situeren. Ze vormen het resultaat van een compromis die werd gesloten tussen laagbouw in de tuinvijk en hoogbouw in afzonderlijke en identieke woonblokken of strokenbouw. Ze onderscheiden zich van beide woonvormen door de aanwezigheid van het binnenplein, en vinden aansluiting met beide door de aanwezige collectieve ruimtes en groenvoorzieningen.

‘Stijl’: Losstaand van de typologie van het Weens hof hebben de Fierensblokken een eigen esthetiek die in verband kan gebracht worden met de Nederlandse modernistische beweging van de Nieuwe Zakelijkheid. De twintigste-eeuwse

¹⁹⁹ Karina Van Herck en Evert Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*. (Brussel: Agentschap Onroerend Erfgoed, 2015-2016).

²⁰⁰ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

²⁰¹ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

zoektocht naar betaalbare huisvesting voor de massa leidde vaak naar experimentele en industriële productie, standaardisatie en elementen van esthetiek die radicaal verschilden van vroegere ideeën omtrent schoonheid.²⁰² De Fierensblokken vormen een voorbeeld van dit zoeken naar een nieuwe beeldtaal en zijn een experiment in het zoeken naar een vormtaal die betaalbare en gezonde woningen kon aanbeiden aan de grote massa. De vormtaal van de Fierensblokken specifiek wordt gemotiveerd binnen de artistieke waarde.

‘Oeuvre’: De Fierensblokken vormen een schakelwerk in het oeuvre van de architect Gustave Fierens. Ze illustreren een omwenteling waarbij hij van een overtuigend eclecticisme naar een volwaardig modernisme evolueert. Zo kan Gustave Fierens als een kind van zijn tijd gezien worden die in staat was zich de snel evoluerende en vaak tegengestelde architectuurstijlen eigen te maken. De Fierensblokken kunnen bovendien, binnen het gekende werk van Fierens, als zijn meest modernistisch ontwerp beschouwd worden.

‘Materiaalgebruik’: De moderne en onverbloemde materialen van de Fierensblokken ondersteunen het modernistisch ontwerp, de achterliggende ideologie van de typologie en sluiten aan bij het architecturaal discours van dat moment. De streefdoelen licht, ruimte, lucht en hygiëne worden weerspiegeld in het zuivere gebruik van materiaal. Voornamelijk baksteen in combinatie met beton bepalen de afwerking van de Fierensblokken. Aangezien deze gevels zichtbaar zijn vanaf het openbare domein, maakte Gustave Fierens voor het exterieur aan de straatzijde gebruik van een meer verfijnde baksteen dan deze langs de binnenpleinen.

b) Stedenbouwkundige waarde

*Mate waarin het erfgoed een rol speelt in de planmatig ingerichte, bebouwde ruimte, inclusief de wisselwerking tussen open en bebouwde ruimte en de samenhang tussen de verschillende schaalniveaus.*²⁰³

Zoals reeds uit het eerste hoofdstuk was gebleken is deze planmatige inrichting van de ruimte is een zeer belangrijk aspect van de typologie van het Weens hof. Het aansnijden van nieuwe gronden door het afbreken van de stadsomwallingen bood nieuwe mogelijkheden naar stedenbouwkundige inrichting en hiermee samengaan ook naar het architecturaal ontwerp van de Weense hoven. Dit maakt dat de Weense hoven in het Antwerpse ook vandaag nog opvallende architecturale entiteiten vormen binnen het voor de rest soms versnipperde stedelijke landschap. Opvallend zijn ze vanwege hun schaal die vaak in schril contrast staat met hun omgeving. Deze grote schaal is eigen aan de typologie en kon gerealiseerd worden vanwege de vermelde stedenbouwkundige genese van het gebied waarin de Weense hoven werden opgericht. Door het stapelen van woningen van een beperkte oppervlakte werden deze grootschalige en vaak monumentale wooncomplexen verwerkt in het landschap van laagbouw. Zo kan gesteld worden dat de architecturale en stedenbouwkundige waarde onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Bij het aansnijden van deze nieuwe gronden buiten de omwallingen was het belang van open, onbebouwde, ruimtes die ter beschikking van de arbeiders werden gesteld groot. Deze compensatieruimte bestaat bij de Fierensblokken uit de twee binnenpleinen en de ruimte rond het woonblok. Aangezien de andere Weense hoven in het Antwerpse zich buiten het stadscentrum bevinden is de open ruimte buiten het woonblok doorgaans groter dan dit bij de Fierensblokken het geval is. De Fierensblokken vormen immers het enige Weens hof in het Antwerpse dat zich binnen de eerste stadsomwalling bevindt en zich zo ook vandaag nog in het hart van de stad situeert. De Fierensblokken, die een uniek resultaat vormen van de stadssaneringen die op tal van plaatsen in de stad plaatsvonden vanaf de eeuwwisseling, zijn bepalend geweest voor de aanleg van een deel van de Sint-Andrieswijk en vormen daarom een belangrijk symbool van deze volkswijk in het Antwerpse, zo dicht bij het stadscentrum. Deze gunstige ligging is een waardevol aspect naar herbesteding toe. De keerzijde van de medaille is dat deze erg gewilde ruimte in het verleden meermaals een bedreiging vormde voor het gebouw.

c) Historische waarde

*Mate waarin het onroerend goed of geheel van onroerende goederen getuigt van een (maatschappelijke) ontwikkeling, gebeurtenis, figuur of instelling uit het verleden.*²⁰⁴

Zonder al te veel in herhaling te vallen met het onderzoek gevoerd in het eerste hoofdstuk, kan samengevat worden dat het Antwerpse Weens hof het resultaat is van twee internationale invloeden die elkaar onderling bepaald hebben. Enerzijds is er de invloed van het Weens hof, een typologie van sociale woningbouw in Wenen. Weense architecten entten grootschalige woningbouwcomplexen op hun eigen burgerlijke bouwtraditie waarbij het binnenplein als medium voor sociaal contact en als werkruimte reeds was ingeburgerd. Onder invloed van het modernisme (C.I.A.M.), economische en socialistisch-ideologische drijfveren werden collectieve voorzieningen geïntegreerd, groeide de aandacht voor een functioneel en rationeel ingerichte woning, steeg het wooncomfort en werd de integratie van (zon)licht, verse lucht en groen essentieel. Dat deze wooncomplexen in opdracht van actieve huisvestingsmaatschappijen ook in

²⁰² Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

²⁰³ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

²⁰⁴ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

Antwerpen werden gebouwd met gelijkaardige drijfveren, wijst op een internationaal verband. Zo overstijgen de Weense hoven Antwerpen en krijgen ze een veel groter historisch belang. De Fierensblokken, die gezien de goede bewaartoestand, een ideaal studieobject vormen voor het herkennen van deze Weense en modernistische invloeden en bovendien een getuige vormen van de Antwerpse politieke drijfveren, hebben zo een grote architectuurhistorische waarde.

De Fierensblokken zijn een sociaal wooncomplex waar werd getracht een nieuwe wooncultuur te installeren door een verbeterd wooncomfort te voorzien in combinatie met een woonconcept dat sociaal contact aanmoedigde en de opvoeding van de arbeiders tot het leven in een gezondere leefomgeving bewerkstelligde. Deze wooncultuur die zich langzaam ontplooidde en binnen alle klassen van de maatschappij werd aangenomen, is bepalend geweest voor onze wooncultuur vandaag.

d) Ruimtelijk structurende waarde

*Mate waarin het erfgoed de ruimte ordent, afbakent, geleedt, de blik leidt en aldus structuur brengt in de ruimte.*²⁰⁵

Deze waarde wordt toegepast op die relictten of gehelen die vandaag voor hun omgeving visueel en/of ruimtelijk heel dominant zijn en zo een bakenfunctie vervullen.²⁰⁶ Het vrijstaande grote blok van de Fierensblokken dat een monumentaal geheel vormt in het dense weefsel van de drukke Nationalestraat en omgeving is een belangrijk (visueel) structurend element in deze wijk. De Fierensblokken onderscheiden zich van de omliggende gemiddelde laagbouw en rijwoningen. Dit schaalverschil benadrukt de Fierensblokken als prominent in de planologie van voornamelijk de Nationalestraat. Doordat het grote Fierensblok vrijstaand is en omwille van het grote binnenplein wordt een zekere openheid en ruimtegevoel geschept voor voorbijgangers van de Nationalestraat of de andere omringende straten. Deze openheid die ademruimte creëert voor bewoners en passanten in de drukke stad, was een belangrijk aspect binnen de typologie van het Weens hof en binnen het streven van de modernisten. De Fierensblokken zijn bovendien het enige wooncomplex in Antwerpen dat tegemoet komt aan het toenmalig modernistisch verlangen om vrijstaande hoogbouw op te richten in een gesaneerde stadskern. De veruitwendiging van dit verlangen is nog tot op vandaag zichtbaar bij de Fierensblokken door de plaats die het wooncomplex inneemt én door de ruimte die het open laat in zijn omgeving. Dit is een te behouden aspect naar de toekomst toe, gezien de positieve effecten ervan op de leefbaarheid van de stad.

Figuur 40: Antwerpen, Fierensblokken, hoek Nationalestraat en Kronenburgstraat, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

e) Sociale waarde

*Mate waarin het erfgoed in de hedendaagse gemeenschap nog een actief, overgeleverd sociaal gebruik kent en gemeenschapsvormend werkt.*²⁰⁷

Sociale woningbouw vormt een belangrijke getuige van de dagdagelijkse wooncultuur.²⁰⁸ Ook vandaag heeft het Sint-Andrieskwartier nog steeds een volks imago, hoewel dit steeds meer onder druk komt te staan omwille van de opmars van het trendy stadscentrum. De Fierensblokken zijn een handelsmerk van deze wijk.

²⁰⁵ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

²⁰⁶ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

²⁰⁷ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

De bewoners zijn nog maar enkele jaren vertrokken uit de Fierensblokken waardoor deze woningen tot het recente verleden behoren van een groep Antwerpenaren. Dat maakt dat het wooncomplex en de gemeenschap die er woonde nog lang niet verdwenen is uit het collectieve geheugen van het Sint-Andrieskwartier. De levendige activiteit die er heerst rond de verschillende actiegroepen en hun aanhang die werden opgestart om de afbraak van het wooncomplex te voorkomen, getuigd hiervan. Ondanks dat de Fierensblokken niet meer bewoond zijn, vormen zij in deze wijk nog steeds een gebouw dat de volkse identiteit ervan weerspiegelt. Door de huidige initiatieven van Plein Publiek wordt meer dan ooit getracht het gemeenschapsgevoel levend gehouden en wordt dit ook bewust benadrukt. Dit zijn echter kortstondige opflakkingen van een verleden dat toebehoort aan de Fierensblokken. Door het gebouw opnieuw een woonfunctie toe te kennen kan dit gemeenschapsgevoel in stand worden gehouden. Door het respecteren van de opvallende eenheidsarchitectuur die resulteert in een sterk samenhorighedsgevoel onder de bewoners kan de sociale waarde ook gehandhaafd blijven. Hoe deze sociale waarde, die behoorlijk groot is in het geval van de Fierensblokken, bewaard kan blijven bij een herbestemming wordt in het derde hoofdstuk genuanceerder aangehaald.

f) Volkskundige waarde

Mate waarin het erfgoed een uiting is van gebruiken en gewoonten, voorstellingen en tradities van een specifieke bevolkingsgroep. Het gaat om de cultuur van het dagelijks leven van een (lokale) bevolkingsgroep.²⁰⁹

Hoe de bewoners een specifieke wooncultuur ontwikkelden die gestuurd werd door het gebouw waar zij in woonden en het woonconcept dat aan de basis lag van dit gebouw, het Weens hof, werd bij de historische waarde besproken.

g) Artistieke waarde

Mate waarin het erfgoed getuigt van artistieke creativiteit of vakmanschap.²¹⁰

De Fierensblokken vormen een creatie in het oeuvre van de architect Gustave Fierens dat zich stilistisch onderscheidt van al zijn andere realisaties. Met de bouw van de Fierensblokken besloot Gustave Fierens een hele nieuwe weg in te slaan waarbij hij werd beïnvloedt door de Nieuwe Zakelijkheid. Deze stijl die vanuit Nederland verschillende architecten in het Antwerpse begeesterde, resulteerde in een overtuigende versobering in de vormgeving van de architectuur. Zo vindt ook Gustave Fierens aansluiting met zijn Fierensblokken bij deze Antwerpse modernistische beweging waartoe onder andere ook Eduard Van Steenberghe (1889-1952), Walter Van den Broeck (1905-1945) en Alfons Franken, eveneens architect van Weense hoven in het Antwerpse, behoren. Met de Fierensblokken opteerde Fierens voor een sobere, zakelijke architectuur waarbij de gebruikte zuivere materialen het functionele ontwerp weerspiegelen. Het betreft hoofdzakelijk bevedèrebaksteen in een horizontaliserend metselwerk in combinatie met een specifieke voeg. Door middel van de straatgevels voert hij een pleidooi voor de eenvoud en zuiverheid van de bakstenen wand, enkel onderbroken door de voor deze periode typerende bandenramen en een onopvallende, asymmetrische compositie van volumes. Ook het interieur nam hij voor zijn rekening waarbij hij opteerde voor een eenvoudig materiaalgebruik, soms met een art-deco-inslag. Met het veelvuldig gebruik van ongedecoreerde baksteen en beton bood Fierens een antwoord op het verlangen dat vanaf de jaren 1930 bij (Antwerpse) architectuurtijdschriften heerste naar een algemene versobering van de architectuur. Door de keuze van Gustave Fierens voor een modernistische bouwstijl, door het implementeren van moderne materialen en technieken, door de keuze voor de typologie van het Weens hof in combinatie met een functioneel en welbepaald georiënteerd grondplan, volgde Fierens de weg van het functionalisme en de modernistische beginselen omtrent licht, lucht, ruimte, hygiëne en groen.

De artistieke waarde kan ook breder opgevat worden dan enkel de vormgeving van het gebouw. Deze waarde kan doorgetrokken worden naar een welbepaalde voldoening die een bewoner alsook een niet-bewoner kan ervaren door in contact te komen met het gebouw. Een aanzet werd al gegeven door het opsommen van de modernistische beginselen van licht, ruimte, lucht en groen. Deze beginselen gecombineerd met de positieve kwaliteiten die inherent zijn aan het Weens hof, kunnen samengevat worden in de term *spirit of place*. Of een mens deze *spirit of place* kan ervaren heeft erg veel te maken met de persoonlijke ingesteldheid. Voor de Fierensblokken kan een vooringenomenheid omtrent het gebouw, gezien zijn recente geschiedenis en soms negatieve perceptie, deze ervaring belemmeren.

Door deze dubbele artistieke gelaagdheid van enerzijds de materiële vormgeving en anderzijds de immateriële beleving, hebben de Fierensblokken een zekere tijdloze ruimtelijke kwaliteit. Hierdoor draagt het wooncomplex ook vandaag nog de grondbeginselen in zich van de eisen die worden gesteld aan een gezonde, esthetisch waardevolle en moderne woning.

²⁰⁸ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

²⁰⁹ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

²¹⁰ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

h) Technische waarde

*Mate waarin het erfgoed de ontwikkeling van de (cultuur)techniek illustreert: technische verbeteringen of vernieuwingen van gebouwen, infrastructuur en landinrichtingen, als illustratie van innovatieve technieken en materialen.*²¹¹

Ondanks dat Gustave Fierens aandacht schonk aan het gebruik van beton als basis voor de constructie en in zijn bestek door het gebruik van bepaalde materialen de nadruk legde op het belang van de brandveiligheid, kunnen de Fierensblokken op dit vlak niet in die mate uitzonderlijk genoemd worden om deze waarde hier toe te kennen.

2.2.2 Erfgoedcriteria

De erfgoedcriteria maken het mogelijk een andere nadruk te leggen in de waardering van de Fierensblokken die soms genuanceerder is dan enkel de bovenstaande erfgoedwaarden. Ook zij bepalen mee of er van de Fierensblokken kan gezegd worden dat zij van algemeen belang zijn.

a) Ensemblewaarde

*De samenhang tussen de verschillende onderdelen van de sociale woonwijk (de woningen, de aanleg, de voorzieningen,...).*²¹²

De ensemblewaarde is bij de Fierensblokken te herkennen in het groot aantal (bewaarde) identieke woningen, opgedeeld in identieke ruimtes met hun inrichting, waarbij functieopsplitsing prioritair was. Deze identieke woningen, ingebed in de vier vleugels van het blok, gericht naar het binnenplein, vlot verbonden door identieke trapkokers, vormen een ensemble op zich, kenmerkend voor de typologie van het Weens hof.

Anderzijds kan ook een ensemblewaarde gezien worden in het samengaan van woningen met collectieve voorzieningen. De beperkte woonruimte werd gecompenseerd door de droogzolders, de winkels en de grote buitenruimte om te spelen en zichzelf te ontplooiën en om sociale contacten te leggen. Het individuele kan niet zonder het collectieve, want dan zou het moeilijker woonbaar zijn in de Fierensblokken en dan zou er ook geen sprake zijn van een Weens hof. In die zin vormen beide aspecten (het individuele en het collectieve) die zo kenmerkend zijn voor de typologie van het Weens hof en zo ook voor de Fierensblokken, een ensemble.

b) Herkenbaarheid

*Geeft aan in hoeverre het onroerend goed zijn oorspronkelijke functie, uitzicht of vormgeving uitdrukt, of een belangrijke fase in de latere ontwikkeling hiervan. Belangrijk hierbij is enerzijds de herkenbaarheid als object en anderzijds de herkenbaarheid als geheel. Het historische betreft de oorspronkelijkheid van het materiaal, het uitzicht (van de architectuur en van de aanleg), de constructie en de functie, rekening houdend met de eigenheid van de specifieke wijk of het specifieke gebouw. Minstens even belangrijk in de herkenbaarheid van het historisch karakter is de herkenbaarheid van de wijk als geheel.*²¹³

Deze waarde werd reeds eerder aangehaald bij de beschrijving van de actuele toestand van de Fierensblokken. Hier werd vertrokken van en besloten met het authentieke karakter van de Fierensblokken. Wanneer de definitie van de typologie van het Weens hof die in het besluit van het eerste hoofdstuk werd gegeven in verband wordt gebracht met de Fierensblokken kan elke leek dit wooncomplex herkennen als een voorbeeld van deze typologie. Door de authenticiteit van de Fierensblokken en dus de nauwe aansluiting bij het oorspronkelijk ontwerp, is het gebouw als een Weens hof herkenbaar. Met uitzondering van de verdwenen originele droogzolders, de vervanging van enkele winkelpuien en de helft van de ramen is het oorspronkelijk ontwerp bewaard gebleven. In Antwerpen vormt het laatste Weens hof dat nog in de oorspronkelijke staat verkeert. De andere Weense hoven die onderdeel van dit onderzoek vormen, werden jaren geleden bij renovatie verminkt of werden van een bepleistering voorzien om tegemoet te kunnen komen aan de moderne eisen van comfort, isolatie en verwarming. De collectieve voorzieningen werden bij deze wooncomplexen stevast verwijderd. Zij werden in die zin aangepast dat nog zelden het oorspronkelijk ontwerp, ook op vlak van ruimte-indeling, en zelfs circulatiepatronen, nog als dusdanig herkenbaar is. De bijlage toont bij verschillende casestudies het contrast tussen het oorspronkelijk ontwerp en de toestand vandaag. Deze ingrijpende veranderingen bleken ook uit een bezoek ter plaatse bij Cité Strauss aan de Haantjeslei en het wooncomplex aan het Stuivenbergplein. Enkel de locatie van de traphallen, de granitovloer in de hallen en de gewelven in de kelders bleven hier bewaard. Wat deze Weense hoven nog als dusdanig herkenbaar maakt is de organisatie rond het binnenplein. Maar ook dit kan tot misinterpretatie leiden. In veel van de Antwerpse Weense hoven werden de binnenpleinen afgesloten voor niet-bewoners en in sommige gevallen ook voor de bewoners zelf, waardoor deze een niet als binnenplein herkenbare ruimte vormt. Een gevolg hiervan is dat dit binnenplein niet meer benut kan worden en dat, aangezien ook de droogzolders, wasserij en de winkels in de meeste

²¹¹ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

²¹² Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

²¹³ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

gevallen verdwenen, het Weens hof niet meer als een Weens hof herkenbaar is. Het kan niet meer beleefd worden zoals de architecten dit voor ogen hadden en verschild in wezen niet meer van een ander banaal sociaal wooncomplex.

Naast de materiële authenticiteit bleef ook de conceptuele authenticiteit bewaard bij de Fierensblokken. Misschien wel één van de belangrijkste waarden van de Fierensblokken schuilt hier in: Een logisch gevolg van de goede bewaardheid van die Fierensblokken in hun geheel is dat ook het woonconcept dat aan de basis ligt van de typologie van het Weens hof nog als dusdanig herkenbaar is. Het enige aspect dat aan de authenticiteit van het concept, de ideologie, afbreuk doet is het feit dat het gebouw niet meer bewoond wordt. De goede bewaardheid van zowel het ontwerp alsook van het woonconcept maken dat de Fierensblokken het enigste voorbeeld in het Antwerpse vormen dat nog een volwaardig Weens hof genoemd kan worden en eventueel ook in de toekomst als dusdanig beleefd kan worden.

c) Contextwaarde

Geeft aan in hoeverre er tussen het onroerend goed en zijn directe of ruimere omgeving een waardevolle relatie is, bijvoorbeeld landschappelijk, stedenbouwkundig, esthetisch of historisch. Het behoud van deze oorspronkelijke context is steevast een meerwaarde.²¹⁴

De meest relevante relatie die de Fierensblokken aangaat met zijn omgeving is deze met het Instituut voor Tropische Geneeskunde. Op de hoek van de Nationalestraat en de Kronenburgstraat bevinden zich langs de westelijke zijde de Fierensblokken, aan de oostelijke zijde van het kruispunt bevindt zich het Instituut voor Tropische Geneeskunde. Het is een gebouw uit 1933 van de architecten M. Spittaël (1899-1981) en P. Le Bon (1894-1986), met sobere art-decolijstgevels in arduin en gele baksteen, verlevendigd door de erkerramen en omringd door tuintjes. Wat betreft het exterieur, vindt dit instituut aansluiting bij de eveneens sobere Fierensblokken met een zekere art-deco-inslag. Het interieur van het instituut daarentegen is rijker uitgewerkt naar het verschil in functie.²¹⁵ Beide gebouwencomplexen sluiten zo de Nationalestraat in en lijken twee poorten te vormen die het Zuid met de Museumwijk en de volkswijk Sint-Andries verbinden. Gezien hun vrijstaand, monumentaal karakter en hun kwaliteiten als interbellumarchitectuur vormen ze partners in het zich onderscheiden van de eclectische stadswoningen in de rij. Enerzijds gaan de Fierensblokken zo in dialoog met hun omgeving, anderzijds breken ze hier radicaal mee. Niet alleen vormelijk breken beide gebouwen met hun omgeving; het zijn gebouwen die revolutionair waren op het vlak van gezondheid en de kennis omtrent hygiëne, enerzijds vormgegeven als wetenschappelijk instituut, anderzijds vormgegeven als sociale wooncomplex. Hiervoor kozen hun architecten voor een moderne vormtaal die zich onderscheidt van de burgerwoningen die vasthielden aan negentiende-eeuwse woonopvattingen.

Figuur 41: Antwerpen, Fierensblokken, Nationalestraat met links de Fierensblokken en rechts het Tropisch Instituut, <https://www.google.be/maps>, mei 2016 geraadpleegd.

²¹⁴ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

²¹⁵ Tijl Eyckerman, *Gids voor Antwerpen. Moderne architectuur*. (Turnhout: Brepols, 1989), p. 131.

d) Zeldzaamheid

*Geeft aan in hoeverre het onroerend goed uitzonderlijk voorkomt in relatie met de geografische en historische context, de typologie of het oeuvre.*²¹⁶

Aangezien er zeker nog acht andere Weense hoven bewaard en in gebruik zijn in Antwerpen, is geografische en historisch gezien het Weens hof de Fierensblokken geen zeldzaamheid. In het tegendeel, er kan gesproken worden over een behoorlijk grote concentratie aan Weense hoven in de stad Antwerpen. Als zeldzaamheid vanuit het hedendaags standpunt bekeken wordt, kunnen de Fierensblokken wel als zeldzaam bestempeld worden. Binnen de geografische beperking van stad Antwerpen zijn de Fierensblokken het enige Weens hof dat ook vandaag nog volmondig als dusdanig gedefinieerd kan worden. Een ruimer onderzoek naar de typologie binnen België zou moeten kunnen bepalen of ook op deze schaal de Fierensblokken zeldzaam zijn. De Fierensblokken vormen, naast zeldzaamheid binnen de typologie, ook een zeldzaam geval van sociale woningbouw dat binnen het stadscentrum zo'n grote hoeveelheid sociale woningen geconcentreerd kan aanbieden.

e) Representativiteit

*Geeft aan in hoeverre het onroerend goed typerend is voor een geografische of historische context of een welbepaalde typologie of oeuvre.*²¹⁷

Door zijn zeldzaamheid binnen de stad gecombineerd met de herkenbaarheid als Weens hof, zijn de Fierensblokken het Weens hof bij uitstek om als een representatief voorbeeld van de typologie te dienen. Dit geeft een zekere verantwoordelijkheid aan de bij de Fierensblokken betrokken partijen. De uitdaging zal zijn deze representatieve waarde op te nemen in de nieuwe herbestemmingsplannen en om vanuit een monumentenzorg geïnspireerde aanpak met dit wooncomplex om te gaan. Zo kan de typologie van het Weens hof in de stad Antwerpen een tweede kans krijgen.

²¹⁶ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

²¹⁷ Van Herck en Vandeweghe, *Evaluatiemethodiek sociale woningbouw: waarderingskader en selectiecriteria*, p. 1-10.

2.3 Problematiek van de woonvorm

Het herbestemmen van een gebouw doet vragen rijzen naar voormalige moeilijkheden en inherente problemen waarmee het pand en zijn bewoners te maken kregen in het verleden, en die bij het opnieuw in gebruik nemen opgelost en vermeden kunnen worden: een ezel stoot zich geen twee maal aan dezelfde steen. Deze problematieken kunnen zich zowel op technisch vlak situeren als betrekking hebben op het ontwerp. Problemen op technisch vlak kunnen het gevolg zijn van slijtage of slecht gekozen bouwmaterialen. Problemen op vlak van het ontwerp zijn eerder inherent aan het gebouw en soms minder eenvoudig op te lossen. Dit ontwerp is doorgaans ingegeven vanuit een bepaalde ideologie en weerspiegelt de visie van de architect over hoe deze de bewoners graag zag wonen in het door hem ontworpen gebouw. Wanneer blijkt dat bepaalde aspecten binnen dit ontwerp falen, niet worden bewoond en beleefd zoals de architect dit voor ogen had, of dit woonconcept gewoonweg niet (meer) werkbaar was, kunnen deze met een herbestemming in het vooruitzicht onderzocht worden. Zowel de technische als ontwerpmatige problemen verhinderen de dagelijkse goede werking van het gebouw.

Uit het bewonen en beleven van meer dan een eeuw hoog- en middelhoogbouw blijkt dat enkele problemen inherent deel uitmaken van deze gebouwen. Veel merkwaardige wooncomplexen van hoog- en middelhoogbouw zijn idealistische bouwwerken waarbij met de bouw ervan werd getracht een betere leefomgeving te realiseren voor zijn bewoners. Het modernistische idee had, gedreven door sociale motieven, voor zichzelf hoge verwachtingen gecreëerd tegenover het 'samenleven'. Het geloof in het gemeenschapsidee had ervoor gezorgd dat de hoogbouwprojecten ontworpen werden als potentieel sociale entiteiten met meerdere gemeenschappelijke voorzieningen. Bij het merendeel van deze gebouwen ging het slechts om bouwwerken die eenzijdige interpretaties vormden van dit ideaal.²¹⁸ De Fierensblokken kunnen met zekerheid tot de merkwaardige gebouwen gerekend worden, omwille van de specifieke achterliggende ideologie van de typologie waartoe het wooncomplex behoort, en de uitwerking hiervan.

Wanneer de typologie van het Weens hof vandaag geëvalueerd wordt blijkt dat er zich enkele specifieke problemen voordeden waardoor er in het verleden door de huisvestingsmaatschappijen werd ingegrepen. Deze problemen situeren zich op technisch, alsook op ontwerpmatig vlak. Terugkerende technische aanpassingen als reactie op problemen, zijn de isolatie die tegen verschillende buitengevels van de Antwerpse Weense hoven werd voorzien. Een andere terugkerende aanpassing is de organisatie van de appartementen die volledig werd aangepast naar het modern comfort en waarbij de grootte van de appartementen ook meestal wijzigde. Ook naar problemen die voortvloeiden uit het ontwerp werden ingrepen gedaan. Dit blijkt onder andere uit enkele Weense hoven in het Antwerpse waarbij het binnenplein volledig werd afgesloten. Deze laatste verloren hierbij hun semiprivate buitenruimte ter compensatie van het kleine appartement. Het wooncomplex verloor een deel van zijn oorspronkelijke intentie om sociaal contact tussen de bewoners te stimuleren en zo een betere leefgemeenschap tot stand te brengen. Met respect voor de in het vorig hoofdstuk aangehaalde erfgoedwaarden van zulke gebouwen kan getracht worden de vinger op de wonde te leggen en vervolgens naar verzachtende oplossingen te zoeken voor de herbestemming van de Fierensblokken.

Een zeer interessante publicatie die enkele voor de typologie van het Weens hof herkenbare pijnpunten aanhaalt is *Sociale woningen in hoogbouw. Een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*. Ondanks dat de casestudies zich in Brussel bevinden, tracht de auteur universele problematieken voor hoogbouw aan te halen. De conclusie van de auteur klinkt als volgt: *"Het blijkt dat hoogbouwprojecten in de sociale huisvesting zelden functioneerden als sociale entiteit. Men is er niet in geslaagd een integratie of samenhangsgevoel onder de bewoners te bewerkstelligen. Tevens blijken de geplande gemeenschappelijke voorzieningen in vele gevallen niet gebruikt te worden. De individuele verwachtingen naar de bewoners toe werden ten dele wel ingelost. Het wooncomfort binnen de woningen zelf, was voelbaar verbeterd. Het theoretisch functionalistische opzet van de ontwerpen zorgt echter voor stereotiepe wooneenheden die weinig of geen kans bieden tot eigenmaking door de bewoners."*²¹⁹

Om deze conclusie te toetsen aan de situatie van de Fierensblokken zal gebruik gemaakt worden van interviews die werden gedaan met oud-bewoners van de Fierensblokken. Deze zijn het werk van coStA (Cultureel Ontmoetingscentrum Sint-Andries) naar aanleiding van een publicatie die in het voorjaar van 2016 werd opgemaakt over de Fierensblokken en het verhaal achter de woonblokken. Dit deden zij naast het organiseren van tal van andere activiteiten in het leegstaande gebouw.²²⁰ Hiermee tracht coStA de Fierensblokken, als belangrijk element binnen het collectieve geheugen van de Sint-Andrieswijk, onder de aandacht te brengen. Dit gebeurde niet toevallig op een moment dat het voortbestaan van de Fierensblokken onder druk kwam te staan. In het derde hoofdstuk zal vervolgens nagedacht worden over welke oplossingen in de toekomst geboden kunnen worden voor de problematieken eigen aan de typologie van het Weens hof en meer specifiek voor de Fierensblokken.

²¹⁸ J. Valkeniers, *Sociale woningen in hoogbouw: een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*. (Brussel: Sint-Lukaswerkgemeenschap, 1989), p.21.

²¹⁹ Valkeniers, *Sociale woningen in hoogbouw: een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*, p.21.

²²⁰ <http://www.cosintandries.be/event/26846/preview/version/8>, mei 2016 geraadpleegd.

2.3.1 Goede herinneringen

“Tijdens warme zomerdagen vulde de conciërge het fonteintje met water en mochten de kinderen daar in spelen. Op voorwaarde dat de kinderen stil genoeg waren. Zij die voor overlast zorgden, werden de dag nadien de toegang tot de koer geweigerd. En er werd geluisterd! Een bejaarde alleenstaande dame “Annie” was heel klein van gestalte, maar bestierde met ijzeren hand de binnenkoer. Ze hield de kinderen in het oog en hield ze in bedwang. Als de kapoenen iets uitstaken, riep ze hen tot de orde. De kinderen respecteerden haar gezag. Wie braaf was kreeg toch een snoepje, Annie had een gouden hart.”²²¹

“In de warme maanden werd de keukentafel soms door het raam naar buiten gestoken en werd er koffie, thee en koekjes gedeeld met de buren. Bomma Roseke (de inwonende mama) speelde kaart of andere spelletjes met de kinderen. Ze hield de kleintjes aan de hand en wandelde er mee rond op de binnenkoer. Er werd veel “gekoffiekletst” onder elkaar.”²²²

“Er was een zeer goede sfeer tussen de eerste bewoners. Ze hingen te praten over de balkons over de laatste nieuwtjes. Via de lift die oorspronkelijk nog tralies had als deuren en daardoor volledige inktijk verschaft, zei iedereen goedendag tegen elkaar op elke verdieping die ze passeerden of deden zelfs een snelle babbel.”²²³

Uit de drie bovenstaande getuigenissen van oud-bewoners van de Fierensblokken lijken positieve herinneringen aan de sociale contacten tussen de bewoners te overheersen. Er was een goed contact, vriendschappen werden gesloten en de bewoners leefden met elkaar in goede condities. Deze beschrijvingen lijken te beantwoorden aan het woonideaal dat de modernisten en de architecten van de Weense hoven trachten te bereiken met de bouw van zulke wooncomplexen. Echter mogen deze herinneringen niet eenzijdig geïnterpreteerd worden. Natuurlijk werden deze interviews genomen binnen een bepaalde context waarbij de Fierensblokken positief herinnert willen worden en werden ze genomen op basis van de vrijwillige medewerking van oud-bewoners. Het zijn dan ook vermoedelijk zij die de Fierensblokken als een positief deel van hun eigen verleden beschouwen, die hier aan mee werkten.

2.3.2 Sociale selectie leidde tot een goed samenlevingsmodel

“In 1958 kreeg ik als jonge onderpastoor, na een korte periode in Wilrijk, de wijk van de Fierensblokken toegewezen. Een zeer moeilijke buurt. Het Stadsbestuur maakte een zeer bewuste keuze in een bewonersmix van rood en geel. Naar mijn mening was er in de wijk toch een onevenwicht ten voordele van de socialisten. Enkel een socialist met een partijkaart kwam in aanmerking voor een woonst in de blokken en meestal waren die werkzaam bij de stad. Als pastoor was ik nooit erg welkom bij deze mensen. Die buurt was “de betere buurt” in vergelijking met die van de kaaien, waar sukkelaars, hoerkoten en louche cafés huisden.”²²⁴

“Wat mij bij blijft is dat er een zeer strenge conciërge was (de heer Peeters) met een groot toezicht op netheid en onderhoud. Ieder moest zijn eigen kelder kuisen en om beurten instaan voor het onderhoud van de hall.

De bewoners waren zeer sympathieke mensen. Praktisch allen waren werkende mensen, veel mensen die aan de haven werkten of stadspersoneel. Er was veel sociaal contact.

In de jaren 90 is de verandering begonnen. Er was geen conciërge meer met negatieve invloed op het toezicht en het onderhoud. Oudere mensen overleden of konden niet meer onafhankelijk wonen. Andere bewoners vonden de woonst verouderd en verhuisden naar “nieuwe blokken” op het Kiel, Linkeroever, Kloosterstraat, ...”²²⁵

Het toewijzingsbeleid bepaalt de sociale samenstelling van een wooncomplex. Uit de eerste verklaring blijkt dat, ondanks dat de stad sociale vermenging op basis van politieke voorkeur trachtte te realiseren, de Fierensblokken in de praktijk bewoond werden door een grote groep gelijkgestemden die bovendien in dezelfde sector tewerkgesteld werden. Kort door de bocht gesteld kan gezegd worden dat de gemiddelde bewoner van de Fierensblokken een vrij bemiddelde socialist was die werkte voor de stad of in de haven en, zo blijkt uit het typeappartement, deel uitmaakte van een gezin van twee tot drie kinderen. Dat deze sociale selectie bewust gebeurde is niet verbazingwekkend. Maar dit had echter wel tot gevolg dat de meeste mensen die woonden in de Fierensblokken een zekere voeling met elkaar hadden en zo een snelle connectie met elkaar konden krijgen. De doelgroep beantwoordde op dat moment aan het woonmodel zoals de modernisten dit voor ogen had. Dit moet een positief effect gehad hebben op het samenlevingsmodel dat de architect trachtte te bewerkstelligen met dit Weens hof, en kan ook de positieve getuigenissen verklaren. Eén van de geïnterviewden gaf aan dat er vanaf de jaren negentig verandering kwam in de goed draaiende machine van de Fierensblokken; de conciërge verdween en zo ook een zekere vorm van gezag, vaste waarden in de woonblokken stierven,

²²¹ Interviews oud-bewoners Fierensblokken: Petronella Snutsel, (Antwerpen: coStA, 2016).

²²² Interviews oud-bewoners Fierensblokken: Marcella Mertens, (Antwerpen: coStA, 2016).

²²³ Interviews oud-bewoners Fierensblokken: Juliette Peeters, (Antwerpen: coStA, 2016).

²²⁴ Interviews oud-bewoners Fierensblokken: Pastoor Louis Soetewey, (Antwerpen: coStA, 2016).

²²⁵ Interviews oud-bewoners Fierensblokken: Gaby Burm, (Antwerpen: coStA, 2016).

de woningen werden gedateerd, en nieuwe mensen trokken in de woningen die niet meer per se dezelfde politieke voorkeur hadden of bemiddeld waren. Vermoedelijk gingen de bewoners van de Fierensblokken, net zoals dit het geval was bij andere sociale wooncomplexen, meer en meer een realistische reflectie vormen van een snel veranderende en gediversifieerde maatschappij. Deze grotere sociale mix heeft een grotere moeite om te werken als een geheel in het model van de Fierensblokken. Of beter gezegd; het model van de Fierensblokken werkt niet meer voor het geheel van bewoners en is in deze zin enigszins gedateerd. Dat het ontwerp van de Fierensblokken niet meer compatibel is met de bewoners die aanvraag doen voor een sociale woning vandaag, dient in ogenschouw genomen te worden in het derde hoofdstuk.

“Ik vind het vooral spijtig dat de charme van de binnenkoeren nooit meer gaat terugkomen. Spelende kinderen op een binnenplaats, dat willen de mensen niet meer. De mensen kunnen tegenwoordig niks meer verdragen. Er moet maar één bal tegen een muurtje gaan, dan worden ze al zenuwachtig. Maar ja dat is de vooruitgang.”²²⁶

Doordat de hechte samenleving in de Fierensblokken langzaam verzwakte en mensen elkaar minder goed kenden, was deze samenleving ook sneller vatbaar voor onverdraagzaamheden en conflicten. Aangezien de typologie van het Weens hof er net op gebouwd was om in zo'n groot mogelijke mate samen te leven, is het mogelijk dat deze onverdraagzaamheid een nefaste invloed had op het woonconcept.

2.3.3 Introvert naar de omliggende omgeving, extrovert naar de medebewoners

De Fierensblokken staan zeer sterk op zichzelf. Dit introvert karakter is eigen aan het Weens hof. Zo bevinden de collectieve ruimtes waar de bewoners samen komen, zich op het binnenplein, ingesloten door de vier vleugels van het woonblok. De collectieve voorzieningen bevinden zich eveneens binnen de grenzen van het afgesloten blok. De woningen zijn zo ingericht dat de slaapvertrekken, waar gebruik van wordt gemaakt op het moment dat de stad en de omliggende buurt stilvalt, langs de straatzijde liggen. Interactie tussen de inwoners van het wooncomplex en de buurtbewoners wordt zo bemoeilijkt. Dit gaat ten voordele van de gestimuleerde sociale contacten binnen het bouwblok zelf, door onder andere de situering van de dagvertrekken en de balkons aan het binnenplein. Zo verliest de bewoner een sterke betrokkenheid met de onmiddellijke omgeving en laat hij een inkijk in zijn woning toe voor zijn medebewoners. Zo trachtten de architecten van de Weense hoven spontane en vlotte relaties te laten groeien tussen de bewoners onderling, ten koste van een integratie in de buurt. In de realiteit leidde deze introvertheid tot een gevoel van overdreven sociale controle bij de bewoners. Dit probleem kan in het geval van de Fierensblokken nog gerelativeerd worden, aangezien het wooncomplex zich in een levendig en dicht bebouwd gebied bevindt, waar dag en nacht minder van elkaar verschillen en waar de bewoners eens buiten het wooncomplex, onvermijdelijk in contact komen met de buurt. Dit probleem stelt zich echter het scherpst in de 20ste- eeuwse uitbreidingsgebieden waar de wooncomplexen als afzonderlijke entiteiten georganiseerd en opgericht werden. Het gevolg ervan is dat deze wooneilanden, zoals aan het Kiel en Luchtbal, zich in latere periodes minder eenvoudig integreerden in de omgeving. Hoe deze monofunctionele isolatie van de Fierensblokken naar hun omgeving kan doorbroken worden, komt in het derde hoofdstuk aan bod.

2.3.4 De complexe problematiek van de verhouding tussen publiek, semiprivaat en privaat domein

Een in de marge van het onderzoek reeds aangehaalde problematiek is die van de bestemming van de woongebieden in het Weens hof als publiek, semiprivaat of privaat. Deze bestemming is niet altijd eenduidig. De binnenpleinen, trappen, liften, hallen en collectieve voorzieningen in de Weense hoven, blijven ruimtes met een dubbelzinnig karakter. Enerzijds kunnen ze, vermits ze niet altijd afgesloten zijn, beschouwd worden als volledig openbare gebieden. Anderzijds vallen ze binnen de grenzen van het woonblok en krijgen ze zo toch een privaat karakter. De toevallige voorbijganger voelt er zich een indringer. De bewoners van de blokken echter voelen de ruimtes als openbaar terrein aan. Eén van de grote gevolgen van hoe bewoners deze ruimtes ervaren is dat het eigen maken ervan erg moeilijk is.²²⁷ De bewoner zal niet geneigd zijn om in te grijpen in deze ruimtes, er zijn stempel op te drukken. Zijn private terrein start maar bij de appartementsdeur, en eindigt bij het balkon. Vroeger zag, zo blijkt uit bovenstaande getuigenissen, de conciërge erop toe dat het wooncomplex onderhouden werd. Na het wegvallen van de conciërge werd het wooncomplex, en zo ook de binnenplaats, minder goed onderhouden. Doordat deze ruimtes moeilijk eigen gemaakt kunnen worden door de bewoners voelen ze zich hier niet volledig verantwoordelijk voor en waardoor het initiatief tot onderhoud zelden door hen genomen zal worden. Dat de bewoner moeite heeft met woongebied eigen te maken, vrij initiatief te nemen en 'actief' te wonen, heeft onder andere te maken met dat deze de woning huurt en zo gebonden is aan de regels van de vennootschap. Kleine onderhoudswerken moeten via vennootschappen gebeuren en indien dit niet gebeurt wordt materiële aftakeling in de hand gewerkt. De identieke appartementen, ingericht met gestandaardiseerde meubels en vloeren, onderworpen aan regels (zoals de

²²⁶ Interviews oud-bewoners Fierensblokken: Mia Massart, (Antwerpen: coStA, 2016).

²²⁷ Valkeniers, *Sociale woningen in hoogbouw: een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*, p.25.

identieke gordijnen aan de ramen in de Fierensblokken in de beginjaren), beperken de inwoner in het eigenmaken van de woning wat een negatief gevolg heeft op de woonkwaliteit.²²⁸

Dit is een problematiek die voor elk appartementsblok geldt, maar die voor de typologie van het Weens hof des te groter is. Aangezien de appartementen, geïnspireerd op het *Existenzminimum*, zo beperkt werden dat de buitenruimte de plek wordt om tijd door te brengen, is de honderd procent private ruimte gering. Daarbij komt dat de bewoners niet noodzakelijk aangetrokken werden tot deze buitenruimte aangezien dit leidde tot gedwongen contacten met de medebewoners. Hier valt een contradictie op te merken tussen het modernistische ideaal van het gemeenschapsleven en hoe deze ruimte in realiteit werd beleefd. Zo trachtten de ontwerpers door de wooncellen op de gelijkvloers rechtstreeks toegankelijk te maken van op het binnenplein. In de praktijk leidde dit tot een te dwingende confrontatie tussen gemeenschap en individu. Aangezien de appartementen in de Fierensblokken allen naar elkaar gericht zijn en uitkijken op het binnenplein is de sociale controle erg groot. Dit is een tweede gevolg. Aangezien beide gevolgen rechtstreeks voortkomen uit het ontwerp dat zo eigen is aan de typologie van het Weens hof is de vraag naar hoe dit anders kan in het geval van een herbestemming, zeer moeilijk te beantwoorden.

Besluit

De open binnenpleinen die standaard deel uitmaakten van de typologie van het Weens hof - volgens het principe van het brengen van licht, lucht en groen in de stad - bleken in de dagdagelijkse praktijk moeilijk toe-eigenbaar en dus niet beleefbaar door de bewoners zoals de ontwerpers dit voor ogen hadden. De naar het binnenplein en naar de bewoners gerichte oriëntatie van de vertrekken resulteerde in een afscheidend effect van de omgeving dat het isolement versterkte. Volgens het modernistisch concept moest de open ruimte heroverd worden ten bate van de gemeenschap. In de praktijk bleek dat dit bij de Fierensblokken minder eenvoudig was. In de eerste decennia werd het Weens hof vermoedelijk benut zoals het woonconcept dit voorschreef. Sociale selectie van de bewoners werkte deze 'peis en vree' in de hand. Naarmate de sociale mix toenam werd het effectief gebruik van de collectieve voorzieningen steeds minder en bleek de toe-eigening erg minimaal, waardoor deze uiteindelijk werden gemeden.

Een doel van het toekennen van erfgoedwaarden en erfgoedcriteria is al dan niet te kunnen besluiten of het onroerend erfgoed van algemeen belang is. Met de belangrijkste erfgoedwaarden als de architecturale waarde, de sociale waarde, artistieke en ruimtelijk structurerende waarde kan besloten worden dat de Fierensblokken van algemeen belang zijn. Deze conclusie wordt gesterkt door de voornaamste erfgoedcriteria herkenbaarheid of authenticiteit. Het derde hoofdstuk zal trachten aanbevelingen te geven ter behoud van deze waarden en criteria waardoor het algemeen belang beschermd kan worden.

²²⁸ Valkeniers, *Sociale woningen in hoogbouw: een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*, p.27.

3. Een toekomst voor de Fierensblokken

3.1 Andere voorbeelden van herbestemmingen

In dit derde hoofdstuk wordt nagedacht over de toekomst van de Fierensblokken. ‘Bezint voor men begint’ klinkt het gezegde. Om deze reden wordt eerst naar de herbestemming van twee andere casestudies gekeken waarbij gelijkenissen te trekken zijn met de Fierensblokken. Beide sociale wooncomplexen uit het interbellum trachtten democratisch en gezond wonen voor arbeiders aan te bieden, geïnspireerd door een links beleid. Beide voorbeelden bevinden zich in Nederlandse grootsteden waar zich eveneens een woonproblematiek stelde in de naoorlogse periode. Herkenbare elementen zijn de binnenpleinen en hierbij het streven naar een goede leefgemeenschap onder de bewoners.

3.1.1 Amsterdam: Het Schip

‘Het Schip’ situeert zich in de Spaarndammerbuurt in Amsterdam-West. Het Schip is één van de drie bouwwerken van de architect Michel de Klerk (1884-1923) die het Spaarndammerplantsoen omringen. De drie woonblokken voor huisvesting van arbeiders kwamen tot stand in de periode 1914-1920 en werden opgetrokken in de stijl van de Amsterdamse School. Het meest expressionistische gebouw van de drie is Het Schip. Het Schip zelf dankt zijn naam aan de morfologie van het gebouw in combinatie met de vele details die doen associëren met de zee. Omwille van het kostbare materiaalgebruik, het zorgvuldige ontwerp en de grote aandacht voor ornament, vaak met achterliggende betekenissen, kan Het Schip als een arbeiderspaleis beschouwd worden. Dat dit ook de bedoeling was van de architect, valt niet te betwijfelen. Nooit eerder werd in Nederland zoveel zorg besteed aan de vormgeving van arbeiderswoningen. Het gebouw toont daarmee de kracht van de arbeidersbeweging waaruit de socialistische woningbouwvereniging Eigen Haard voortkwam.²²⁹

*“Niets is mooi genoeg voor den arbeider die al zolang zonder schoonheid heeft moeten leven”
Michel de Klerk.²³⁰*

Figuur 42: Amsterdam, Het Schip (driehoek onderaan), <http://www.bing.com/maps/>, juli 2016 geraadpleegd.

Het Schip werd in 1920 gebouwd op een driehoekig perceel. Drie zijden omsluiten zo een driehoekig binnenplein. Bij het ontwerp integreerde De Klerk de reeds gebouwde school in het wooncomplex. In Het Schip werden 102 woningen gerealiseerd, met aan het Spaarndammerplantsoen op de begane grond een postkantoor met telefooncel voor de wijk. Grote parabolvormige openingen in de gevel, geven toegang tot het binnenplein. Vanwege de dichte begroeiingen en de inrichtingen als collectieve tuin kan er beter over een ‘gesloten hof’ gesproken worden. Vanuit deze binnentuin zijn ook woningen toegankelijk. In het midden van het binnenplein, het hart van Het Schip, werd een vergaderhuis voorzien dat tevens als bibliotheek fungeerde. Hier kwam het bestuur van de woningbouwvereniging samen en konden de bewoners activiteiten organiseren. Zo werden hier spelen voor de kinderen en kaartavonden voor de volwassenen georganiseerd. Producten werden in bulk aangekocht en verdeeld onder de bewoners. De woningbouwvereniging Eigen Haard was een

²²⁹ Museum Het Schip, *Arbeiderspaleis Het Schip van Michel de Klerk*, p. 96.

²³⁰ Museum Het Schip, *Arbeiderspaleis Het Schip van Michel de Klerk*, p. 17.

echte vereniging in die zin dat bewoners naast de huur ook lidmaatschapsgeld moesten betalen. Een goed draaiende woningsamenleving met waarden en plichten werd hoog in het vaandel gedragen. In die zin was er sprake van een echte coöperatie.²³¹

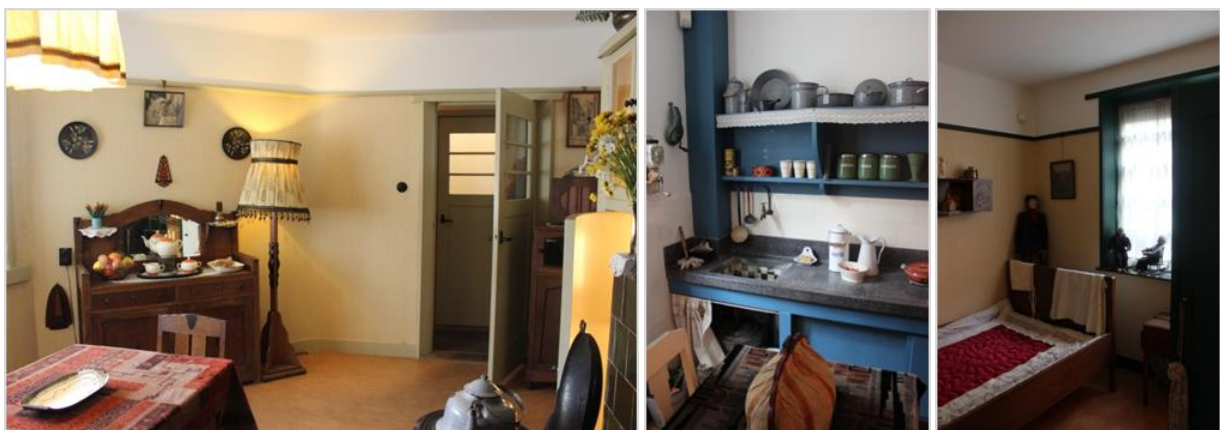

Figuur 43: Amsterdam, Het Schip, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

Vanbinnen waren de woningen met een schouw, ledikant, keuken en vaste kasten ingericht. Het wooncomplex telde zo'n 18 verschillende type woningen. De meeste woningen hadden twee slaapkamers en een woonkamer. De behoorlijk grote keuken was eerder een woonkeuken aangezien in deze ruimte het gezin samen at. De meeste inwoners van Het Schip, behoorden tot een arbeidersklasse met een hoger loon, vaak werkzaam bij een gemeentelijke dienst en lid van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij.²³²

Na een periode van kritiek op Het Schip kwam pas ver na de Tweede Wereldoorlog, in de jaren zeventig, een hernieuwde belangstelling voor de Amsterdamse School op gang. Het gebouw kreeg tussen 1977-1980 een eerste ingrijpende opknappbeurt. Architectenbureau H. van Straalen werd door Eigen Haard ingeschakeld om de renovatieplannen op te stellen. Naast structurele problemen groeide de nood het wooncomplex aan de moderne wooneisen aan te passen. Bij deze renovatie werd sterk ingezet op de vergroting van de woningen, binnen de grenzen van het gebouw. Hierbij werden 102 woningen samengevoegd tot 81 units. Het woninginterieur verdween echter volledig.²³³ In de gevel en het schrijnwerk werden andere materialen gebruikt dan de oorspronkelijke wat de authenticiteitwaarde niet ten goede kwam. Na de restauratie werd Het Schip beschermd als Rijksmonument.²³⁴

Het wooncomplex wordt beschouwd als een monument voor de arbeiders. In 2001 werd besloten om het postkantoor te restaureren, hier een klein museum in te richten en het oorspronkelijke interieur te reconstrueren in een museumappartement. Vanuit het museum worden nu dagelijks rondleidingen georganiseerd langs de bouwwerken van De Klerk aan het Spaarndammersplantsoen. Ook kunnen de bezoekers tentoonstellingen over de Amsterdamse School en straatmeubilair van deze architectuurstroming in de museumtuin bekijken.²³⁵ Een duidelijke website ondersteunt deze culturele en toeristische exploitatie.²³⁶

Figuur 44: Amsterdam, Het Schip, eigen fotomateriaal, toestand van maart 2016.

²³¹ Museum Het Schip, *Arbeiderspaleis Het Schip* van Michel de Klerk, p. 90.

²³² Museum Het Schip, *Arbeiderspaleis Het Schip* van Michel de Klerk, p. 90, 91.

²³³ Museum Het Schip, *Arbeiderspaleis Het Schip* van Michel de Klerk, p. 94.

²³⁴ https://www.eigenhaard.nl/projecten/w_hetschip/het-schip-in-beeld, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²³⁵ Museum Het Schip, *Arbeiderspaleis Het Schip* van Michel de Klerk, p. 96.

²³⁶ <http://www.hetschip.nl/>, 15 juli 2016 geraadpleegd.

In 2013 ging de voorbereidende fase van een tweede restauratie van Het Schip van start als onderdeel van een opwaardering van de Spaarndammerbuurt. Het architectenbureau Archivolt Architecten werd aangeduid voor deze opdracht. Er werd een haalbaarheidsstudie en een restauratievisie opgesteld. De historische waarde en de authenticiteitwaarde vormden de uitgangspunten voor de restauratie. De authenticiteitwaarde wordt ontleend aan de oorspronkelijke verschijningsvorm zoals ze bedoeld was door De Klerk in opdracht van Eigen Haard, en zoals deze vandaag nog goed zichtbaar is. De historische waarde geeft de afgeleide informatie weer zoals ze er nu bij staat na een geschiedenis van bijna 100 jaar. Hierbij wordt de authenticiteitwaarde boven de historische waarde geplaatst. Het streven naar de meest oorspronkelijke toestand is hierbij belangrijker dan het behoud van later toegevoegde lagen (zoals de restauratie in de jaren zeventig).²³⁷ Bij de eigenlijke restauratie die in mei 2015 van start ging, werden volgende doelen gesteld:

- De restauratie van de 81 huurwoningen, van het postkantoor, van de museumwoning en het vergaderhuisje;
- Het uitbreiden van het museum;
- De inrichting van het binnenterrein.

Bepaalde (technische) ingrepen uit de eerste restauratie, die niet stroken met de huidige restauratievisie, worden ongedaan gemaakt. Een zoektocht naar de juiste dakpannen en bakstenen en het integreren van het oorspronkelijke schrijnwerk moet de authenticiteitwaarde versterken.²³⁸ Het gebouw krijgt voor de komende 100 jaar een update. De aanpassing van de woningen wordt hierbij als een nieuwe historische toevoeging gezien, waarbij rekening wordt gehouden met de kwetsbaarheid en de monumentwaarde van het gebouw.²³⁹ Ter verbetering van het wooncomfort werden buiten-, scheidingsmuren en plafonds geïsoleerd. Nieuwe centrale verwarming, elektriciteit, gas en mechanische ventilatie werd in de woningen voorzien. De keukens en de badkamers werden vernieuwd en voorzien van een historiserende afwerking.²⁴⁰ Een standaard plattegrond voor de woning werd uitgewerkt na gesprekken met bewoners. Voor het bekostigen van de renovatie wordt bijna een kwart van de woningen geliberaliseerd, afhankelijk van de bewoners die na de renovatie terug willen keren.²⁴¹

Het voormalige schoolgebouw dat in 2014 vrij kwam, opende in juli 2016 als het nieuwe museum over Het Schip, De Dageraad, de Amsterdamse School en sociale huisvesting.²⁴² De gehele restauratie en nieuwe museuminrichting zou in 2017 moeten afgerond zijn.²⁴³ Zo kreeg het gebouw een dubbele herbestemming: enerzijds behield het zijn oorspronkelijke functie van betaalbare huurwoningen. Anderzijds kreeg het gebouw, als vooraanstaand voorbeeld van de Amsterdamse School, een museumfunctie waar deze architectuurstijl en het toenmalig idealisme van De Dageraad wordt geïllustreerd. Deze museumfunctie blijft ondergeschikt aan de woonfunctie; enkel het postkantoor, een voormalige woning en de voormalige school werden hiervoor ingericht. Het binnenplein is niet toegankelijk voor museumbezoekers waardoor de bewoners niet gestoord worden in hun persoonlijke woonsfeer. Op deze manier kan deze architectuur met zijn sociale, politieke en artistieke context toegankelijk gemaakt worden voor bezoekers, en kan het wooncomplex tegelijkertijd zijn oorspronkelijke functie ongestoord voortzetten.

3.1.2 Rotterdam, Spangen: Justus van Effencomplex

Het Justus van Effencomplex is een wooncomplex aan de Justus van Effenstraat in Rotterdam-Spangen dat tot doel had tegemoet te komen aan de naoorlogse woningnood. De wijk Spangen was een net buiten de stad gelegen en goedkoop grondgebied dat ingericht werd voor de huisvesting van voornamelijk havenarbeiders.²⁴⁴ Het complex werd ontworpen door de Nederlandse architect Michiel Brinkman (1873-1925). Het baanbrekende woonblok met 264 woningen werd opgeleverd in 1922 en is een mijlpaal in de Nederlandse volkshuisvestingsbouw.²⁴⁵ Net als bij de Weense hoven maakten collectieve voorzieningen (collectieve baden, een wasserij, droogruimte en vergaderruimte) deel uit van het ontwerp. Het wooncomplex met plat dak is opnieuw georganiseerd rond een gemeenschappelijk binnenplein met uitbreidingen van het wooncomplex. Dit binnenplein bood de arbeiders een groene, gezonde leefomgeving en speelruimte voor de kinderen. Net als bij de Weense hoven trachtte de architect zo een hechte samenleving tot stand te brengen. Aangezien de formele toegangen zich aan het binnenplein bevonden, ging het vermoedelijk over een publiek binnenplein. Deze morfologische opbouw in combinatie met de collectieve voorzieningen doen erg denken aan de typologie van het Weens hof. Het grootste verschil schuilt in de circulatiepatronen. Waar deze in Wenen en Antwerpen intern werden georganiseerd, gebeurde in het Justus van Effencomplex de ontsluiting van de woningen op de verdieping door middel van een externe,

²³⁷ www.Eigenhaard.nl, Het Schip Flyer restauratievisie en oproep sponsors, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²³⁸ https://www.eigenhaard.nl/projecten/w_hetschip/het-schip-in-beeld, 15 juli geraadpleegd.

²³⁹ www.Eigenhaard.nl, Het Schip Flyer restauratievisie en oproep sponsors, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁴⁰ https://www.eigenhaard.nl/projecten/w_hetschip, Het Schip brochure met technische werkzaamheden, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁴¹ <http://www.nul20.nl/dossiers/start-restauratie-schip>, 15 juli geraadpleegd.

²⁴² www.Eigenhaard.nl, Het Schip Flyer restauratievisie en oproep sponsors, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁴³ <https://www.hetschip.nl/het-museum/nieuws/1059-restauratie-van-start>, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁴⁴ <http://www.woonstadrotterdam.nl/Home/Justuskwartier/Het-Verhaal>, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁴⁵ https://nl.wikipedia.org/wiki/Justus_van_Effencomplex, 15 juli 2016 geraadpleegd.

brede galerij, ook de 'bovenstraat' genoemd. Dit circulatiesysteem was tot dan toe nog nooit toegepast en is van grote betekenis geweest voor de Nederlandse architectuur.²⁴⁶

Figuur 45: Rotterdam, Justus Van Effencomplex, collectieve voorzieningen, <http://www.woonstadrotterdam.nl/Home/Justuskwartier/Het-Verhaal>, 15 juli 2016 geraadpleegd.

Het Justus van Effencomplex bestaat uit 273 woningen van zo'n 50m², die in een blok van vier woonlagen met een omtrek van 80 bij 150 meter, vier ingangen telt. De woningen bestaan uit één etage woningen op de begane grond en op de eerste verdieping. Op de derde en vierde woonlaag bevinden zich een nieuwe reeks woningen, met een entree op de galerij. De woningen hadden centrale verwarming - voor het eerst toegepast in de volkswoningbouw in Nederland - en vuilniskokers.²⁴⁷

In 1984 werd voor de eerste maal een grote restauratiecampagne ondernomen door het architectenbureau L. de Jonge in samenwerking met de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten. De 273 woningen werden teruggebracht tot 164. De bakstenen gevel werd aan de binnenzijde van het complex volledig wit geverfd.²⁴⁸ De zo befaamde luchtstraat werd integraal vervangen. Ondanks deze ingrepen voldeed het wooncomplex al snel niet meer aan de comforteisen en geraakte het gebouw in verval.²⁴⁹

Figuur 46: Rotterdam, Justus Van Effencomplex, links: na de eerste restauratie, www.studioD11.nl, juli 2016 geraadpleegd; rechts: na de tweede restauratie, www.wallcare.nl, juli 2016 geraadpleegd.

In 2010 werd een tweede restauratiecampagne opgestart door de eigenaar Woningcorporatie Woonstad Rotterdam en na een prijsvraag uitgevoerd door Molenaar en van Winden Architecten in samenwerking met Hebly Theunissen Architecten. Het Rijksmonument werd aangepast aan de eisen en de wensen van vandaag en de energieprestatie (ventilatie, vloerverwarming, goede isolatie), met behoud van het historische en monumentale karakter. Dit houdt ondermeer in dat de gevels na zorgvuldig gevel- en kleuronderzoek en reiniging in de originele staat werden teruggebracht. De gele IJsselsteen en roodbruine baksteen domineert opnieuw de façades van het wooncomplex. De trappenhuisen werden vernieuwd. Het woningaantal werd herleid van 164 tot 154 koop- en huurwoningen, gebaseerd op het oorspronkelijke ontwerp. Verwarming en koeling gebeurt door een centrale installatie voor warmte- en koudeopslag

²⁴⁶ https://nl.wikipedia.org/wiki/Justus_van_Effencomplex, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁴⁷ <http://www.nieuws.top010.nl/justus-van-effencomplex>, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁴⁸ https://nl.wikipedia.org/wiki/Justus_van_Effencomplex, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁴⁹ <http://www.nieuws.top010.nl/renovatie-justus-van-effenblok>, 15 juli 2016 geraadpleegd.

die onder het voormalige badhuis werd geïnstalleerd, op de plek van de oude stookkelder.²⁵⁰ Ook het gemeenschappelijke binnenplein werd heringericht. Op de plek, waar ooit tuinen en plantsoenen lagen, bevinden zich nu opgetilde gazons met bomen.²⁵¹ Het destijds aangebracht aluminium schrijnwerk werd vervangen door houten reconstructies van het oorspronkelijke schrijnwerk.²⁵² In 2013 werd het wooncomplex bekroond met de renovatieprijs de Gulden Feniks.²⁵³

Het wonen in het Justus van Effencomplex wordt de dag van vandaag gepromoot met de slogan *“Monumentaal wonen in Spangen vlakbij het centrum van Rotterdam”*. De ligging in de opkomende wijk Spangen, de status als Rijksmonument en de jaren '20 sfeer moeten mogelijke bewoners en huurders overhalen om voor dit wooncomplex te kiezen. Dat de monumentstatus ook een meerwaarde biedt voor de waardering van sociale woningbouw toont dat er een steeds grotere appreciatie is voor zulke vormen van onroerend erfgoed. Sommige van de bewoners kiezen er voor om in het Justus van Effencomplex te wonen vanwege zijn historiek en de sociale contacten die ook vandaag nog ontstaan door het grote binnenplein. Door de restauratie kan de bewoner de charme van een historisch gebouw ervaren in combinatie met het geïntegreerde comfort van een moderne woning. Het gevoel van een dorp, een rustige enclave in de stad waar iedereen zijn burens kent, trekt zowel jong en oud aan.²⁵⁴

²⁵⁰ <http://www.nieuws.top010.nl/renovatie-justus-van-effenblok>, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁵¹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Justus_van_Effencomplex, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁵² <http://www.nieuws.top010.nl/renovatie-justus-van-effenblok>, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁵³ <http://www.woonstadrotterdam.nl/Home/Justuskwartier/Het-Verhaal>, 15 juli 2016 geraadpleegd.

²⁵⁴ <http://www.woonstadrotterdam.nl/Home/Justuskwartier>, 15 juli 2016 geraadpleegd.

3.2 Richtlijnen voor de herbestemming

In dit laatste hoofdstuk wordt getracht de gewijzigde woonnormen te verzoenen met de historische context van de Fierensblokken. Door middel van een goede herbestemming en een respectvolle restauratie kunnen de erfgoedwaarden van dit Weens hof leesbaar blijven. Uit de waardebeoordeling die in het vorige hoofdstuk werd opgesteld, kunnen enkele concrete erfgoedelementen gedistilleerd worden die bij een herbestemming van de Fierensblokken behouden moeten blijven. Eventueel kunnen deze erfgoedelementen versterkt worden. Deze erfgoedelementen worden overlopen door middel van een wandeling doorheen de Fierensblokken. Deze wandeling vangt aan bij het directe openbare domein en de straten rondom de Fierensblokken. Hierbij worden de straatgevels opgenomen. Vervolgens wordt de commerciële plint op de gelijkvloerse verdieping in de Nationalestraat en de Kronenburgstraat bezocht, en wordt er nagedacht over mogelijke herbestemmingen. Daaropvolgend wordt er in het lichaam van een toekomstige bewoner gekropen die het binnenplein via de grote doorgangen betreedt. De gradaties tussen privaat en publiek worden geëvalueerd alsook de gevolgen hiervan voor de beleving van het wooncomplex. De mogelijkheden tot eigenmaking van deze open ruimte door de bewoners wordt onderzocht. De pleingevels worden eveneens besproken. Vervolgens wordt het collectieve aspect geëvalueerd. De bestaande collectieve voorzieningen worden in vraag gesteld en nieuwe voorstellen worden gedaan. De traphallen die het hele gebouw ontsluiten komen vervolgens aan bod. De verdoken ruimtes aan de uiteinden van deze trapkokers, de daken en de kelders, worden besproken. Tot slot wordt het typeappartement bereikt. Hier zijn voornamelijk vragen naar een hedendaags comfort aan de orde. Mogelijkheden worden bekeken met betrekking tot de doelgroep, woonoppervlakte en eisen naar modern comfort in relatie tot de aanwezige erfgoedelementen.

Het aanhalen van mogelijke herbestemmingen voor de Fierensblokken brengt geen meerwaarde: er ligt immers al een herbestemmingplan vast voor dit project. Bij het schrijven van aanbevelingen voor de erfgoedelementen ter behoud van de erfgoedwaarden wordt dan ook vertrokken van de grote lijnen van dit herbestemmingplan. Toch is het tevens een evaluatie van deze toekomstplannen. Zo wordt doorheen de wandeling doorheen de Fierensblokken en de directe omgeving steeds kritisch gereflecteerd naar de verschillende facetten van dit herbestemmingplan. Deze kritische reflectie vertrekt steeds vanuit een weloverwogen monumentenzorgvisie. Zo moeten de aanbevelingen zowel streng als soepel zijn. Ze moeten streng zijn om het behoud van de erfgoedelementen te garanderen. Anderzijds moeten ze soepel zijn om het gebouw de kans te geven mee te evolueren met de behoeften van de gebruikers en de hedendaagse wooneisen. Zo kan een herwaardering van het oorspronkelijk ontwerp plaatsvinden met een hedendaagse invulling.

Het gevoerde onderzoek naar de historiek en de typologie van het Weens hof, de waardebeoordeling alsook de aangehaalde problematieken eigen aan de typologie en de Fierensblokken vormen de basis voor de gegeven aanbevelingen. Sommige aanbevelingen wegen zwaarder door dan andere. Zo zal het behoud van de typische morfologie van het Weens hof zwaarder doorwegen dan het behoud van een winkelpui. Toch zorgt het behoud van zulke detailleringen ook voor een grotere authenticiteitswaarde van het hele gebouw. Om te bepalen welke aanbevelingen prioritair zijn, werd een rangschikking gemaakt in de erfgoedwaarden waaruit deze aanbevelingen voortvloeien.

1. Architecturale waarde

De Fierensblokken zijn een ideaal voorbeeld van de typologie van het Weens hof in Antwerpen, als resultaat van twee internationale invloeden. Deze typologie vormde een middel voor de installatie van een nieuwe wooncultuur. Het oorspronkelijk ontwerp van dit sociale wooncomplex door Gustave Fierens kan zo als de belangrijkste waarde gezien worden. Zowel macro- als micro-elementen van dit ontwerp zullen bijgevolg in de aanbevelingen opgenomen worden. Het is van groot belang dat er verder gekeken wordt dan de grote elementen in dit ontwerp die de typologie bepalen. Zo spelen ook het materiaal- en het kleurgebruik een rol aangezien zij mee de totstandkoming van een wooncultuur, kenmerkend voor het interbellum, ondersteunden.

2. Sociale waarde

Na de architecturale waarde van de Fierensblokken is de sociale waarde prioritair. Dit is een minder concrete waarde, niet zo zeer aan te duiden in materialen en kleuren. Toch is er een verband met het ontwerp. Zo werden de Fierensblokken gebouwd en beleefd volgens een specifieke ideologie kenmerkend voor de typologie. Een samenlevingsmodel werd tot stand gebracht waarbij het ontwerp het sturend element was. Bij een herbestemming moet ook hiermee rekening gehouden worden. Er kan getracht worden om de positieve aspecten van dit gemeenschapsleven opnieuw te ontwikkelen. Anderzijds werden bepaalde problematieken aangehaald die nefast bleken voor de goede werking van het Weens hof. Ook hier kan het ontwerp sturen in de goede richting. Naast de Fierensblokken als kleine gemeenschap betreft de sociale waarde eveneens de symboolfunctie van het sociale wooncomplex in de Sint-Andrieswijk. De herbestemming moet ook met deze status eerbiedig omgaan.

3. Artistieke waarde

Tot slot is de artistieke waarde van de Fierensblokken als voorbeeld van Nieuwe Zakelijkheid in Antwerpen toegepast op de sociale woningbouw van belang. Deze waarde staat los van de twee voorgaande waarden en heeft voornamelijk betrekking op de vormgeving van de schil van het gebouw en elementen in het interieur.

Als belangrijkste erfgoedcriteria wordt de herkenbaarheid of authenticiteit van de Fierensblokken naar voren geschoven. Doordat de Fierensblokken vanwege de goede bewaardheid van het ontwerp zo herkenbaar zijn als Weens hof, impliceert dit eveneens de representatieve erfgoedcriteria. Zo zijn de Fierensblokken het meest representatieve voorbeeld van een Weens hof in het Antwerpse. De goede bewaardheid van zowel het ontwerp (architecturale waarde) alsook van het woonconcept (sociale waarde) maken dat de Fierensblokken het enige voorbeeld in het Antwerpse vormen dat nog een volwaardig Weens hof genoemd kan worden en eventueel ook in de toekomst als dusdanig beleefd kan worden.

3.2.1 Het toekomstplan voor de Fierensblokken

Sinds 2005 werden in opdracht van Woonhaven plannen en onderzoeken uitgewerkt om de Fierensblokken te renoveren of af te breken. In 2006 werd besloten om het pand af te breken gezien de kosten voor renovatie te hoog lagen tegenover de kost van nieuw gebouwde sociale woningen. Tussen 2008 en 2012 werden deze plannen *on hold* gezet. In 2010 ontstond het idee om een deel van het complex te verkopen aan AG VESPA, het Autonoom Gemeentebedrijf voor Vastgoedbeheer en Stadsprojecten Antwerpen.²⁵⁵ Met het geld dat de verkoop zou opbrengen zou de meerkost van renovatie bekostigd worden. Een samenwerkingsovereenkomst werd voorbereid. AG VESPA zou aanbesteden voor renovatie, zou de winkels kopen en deze verhuren of verkopen als winkel of als betaalbare woning. De mogelijkheid van ondergrondse garages onder het binnenplein werd onderzocht. Een combinatie van sociale en private huurwoningen zouden zo huizen in de Fierensblokken. Een architectuurwedstrijd voor het aanstellen van een architect werd uitgeschreven. Deze piste ging uiteindelijk niet door.²⁵⁶

In 2012 besloot het stadsbestuur samen met Woonhaven opnieuw een renovatieplan voor het wooncomplex uit te werken. In het voorjaar van 2013 werden de bewoners gevraagd te verhuizen.²⁵⁷ Eind 2013 werd opnieuw een samenwerking tussen Woonhaven en AG VESPA gerealiseerd. Het plan was toen het realiseren van 180 woningen in de plaats van de 194 bestaande.²⁵⁸ Om de hoge kosten van de renovatie te betalen besloot Woonhaven de appartementen in de Nationalestraat en de Kronenburgstraat te verkopen.²⁵⁹ Een aanvraag voor een proeftuinproject werd ingediend in februari 2014. Hierbij zou de Fierensblokken een proeftuin zijn voor het ontwikkelen van kennis van renovatie voor soortgelijke projecten in Vlaanderen. De haalbaarheidsstudie werd opgesteld door het Agentschap Innovatie door Wetenschap en Techniek (IWT). Deelnemers waren AG VESPA, Bureau Bouwtechniek, Woonhaven, Studiebureau Boydens en Ugent.²⁶⁰

Eind 2014 deden veranderingen in het stadsbestuur de wind keren. De schepen en tevens voorzitter van Woonhaven kondigde, ondanks de eerdere plannen, de afbraak van het complex aan en de bouw van een nagelnieuw sociaal wooncomplex. Geert Bourgeois, thans als minister president, herhaalde zijn standpunt dat de Fierensblokken geen beschermd erfgoed konden zijn gezien de functie van sociale huisvesting. Zowel mensen uit de buurt, vroegere bewoners, architecten en liefhebbers protesteerden via tal van wegen.²⁶¹ Zo werd een rapport gemaakt waarin werd getracht de redenen tot sloop die door de stad gegeven werden te weerleggen. Door het aanhalen van de resultaten van eerder gevoerde onderzoeken werd in een open brief aan de schepen gepleit voor een restauratie van het complex.²⁶²

In oktober 2016 bleek AG VESPA bereid het hele complex van Woonhaven aan te kopen met als doel het te renoveren en te herbestemmen. Bij dit herbestemmingsplan wordt deels terug aansluiting gevonden bij het scenario uit 2010. In februari 2016 werd een rapport opgesteld waarin een ontwerp-opdracht stond uitgeschreven. Hierin werden onder andere de stedenbouwkundige voorwaarden en het programma van eisen opgenomen. Ook zat AG VESPA samen met Onroerend Erfgoed Vlaanderen en de Dienst Monumentenzorg van de Stad Antwerpen, in november 2010. In een tweede bespreking met de Dienst Monumentenzorg, de Dienst Vergunningen en het team van de Stadsbouwmeester in oktober 2011 werd bepaald welke randvoorwaarden gelden voor de restauratie van het wooncomplex. Uit dit overleg

²⁵⁵ <http://www.agvespa.be/over-ag-vespa>, 9 juli 2016 geraadpleegd.

²⁵⁶ <http://fierens-blokken-antwerpen.tumblr.com/post/115847547056/open-brief>, Open brief, 7 april 2015, 5 oktober 2015 geraadpleegd.

²⁵⁷ http://www.woonhaven.be/sites/default/files/documents/Nationalestraat_julij%202012.pdf, Nieuwsbrief Woonhaven Nationalestraat, juli 2012, p. 1, 5 oktober 2015 geraadpleegd.

²⁵⁸ <http://www.woonhaven.be/pdf/jaarverslag-2013>, Jaarverslag 2013 Woonhaven, p. 46, 5 oktober 2015 geraadpleegd.

²⁵⁹ http://www.woonhaven.be/sites/default/files/documents/Nationalestraat_julij%202012.pdf, Nieuwsbrief Woonhaven Nationalestraat, juli 2012, p. 2, 5 oktober 2015 geraadpleegd.

²⁶⁰ <http://fierens-blokken-antwerpen.tumblr.com/post/115847547056/open-brief>, Open brief, 7 april 2015, 5 oktober 2015 geraadpleegd.

²⁶¹ <http://www.architectura.be/nl/dossiers/renovatie/12556/5---steenbeen-column-filip-canfyn-sociale-sloop>, column Filip Canfyn: "Sociale Sloop", 5 oktober 2015 geraadpleegd.

²⁶² <http://fierens-blokken-antwerpen.tumblr.com/post/115847547056/open-brief>, Open brief, 7 april 2015, 5 oktober 2015 geraadpleegd.

vloeiden enkele richtlijnen voort ter behoud van de erfgoedwaarden. Deze worden zoals reeds aangegeven kritisch verwerkt tussen de aanbevelingen opgesteld binnen dit onderzoek. Enkele richtlijnen liggen juridisch vast en zijn niet bediscussieerbaar, hoewel zeer algemeen. Zo ligt het gebouwencomplex in CHE-gebied²⁶³, dit wil zeggen dat de algemene regel van behoud vooropgesteld wordt. Om deze reden werd dan ook in 2008 het CHE-rapport opgesteld door Silvie Creyf. Bovendien zijn de Fierensblokken opgenomen in de Inventaris Onroerend Erfgoed. Bij monumenten of gebouwen opgenomen op de inventaris is het de bedoeling dat er zo veel mogelijk naar authenticiteit wordt gestreefd.²⁶⁴

Vooraleer op het programma van eisen in te gaan is het van belang kort de stedenbouwkundige voorwaarden aan te halen, deze zorgen immers voor enkele beperkingen en mogelijkheden. Het gebouwencomplex is volgens het gewestplan gelegen in Antwerpen: woongebied met culturele, historische en/of esthetische waarde. De beschrijving van woongebieden volgens het gewestplan is als volgt: *“De woongebieden zijn bestemd voor wonen, alsmede voor handel, dienstverlening, ambacht en kleinbedrijf voor zover deze taken van bedrijf om redenen van goede ruimtelijke ordening niet in een daartoe aangewezen gebied moeten worden afgezonderd, voor groene ruimtes, voor sociaal-culturele inrichtingen, voor openbare nutsvoorzieningen, voor toeristische voorzieningen, voor agrarische bedrijven. Deze bedrijven, voorzieningen en inrichtingen mogen echter maar worden toegestaan voor zover ze verenigbaar zijn met de onmiddellijke omgeving.”*²⁶⁵ Volgende bestemmingen zijn volgens het RUP Binnenstad Antwerpen wel of niet toegestaan in deze zone:

- Wonen is toegelaten
- Detailhandel is op het gelijkvloers toegelaten
- Reca is op het gelijkvloers toegelaten met een maximale netto handelsoppervlakte van 200m²
- Kantoren en diensten zijn op één bouwlaag toegelaten
- Vrije tijdsvoorzieningen zijn op het gelijkvloers toegelaten
- Gemeenschapsvoorzieningen zijn toegelaten
- Hotels zijn toegelaten, mits beperkingen
- Groothandel en bedrijvigheid zijn niet toegelaten
- Industrie, logistiek en opslag zijn niet toegelaten

Er kan slechts één nevenfunctie (detailhandel, kantoren en diensten, reca, vrijetijdsvoorzieningen) toegelaten worden per gebouw naast de hoofdfunctie (woningen, gemeenschapsvoorziening of hotel). Aan de zijde Nationalestraat en Kronenburgstraat is Art.9 Overdruk – Detailhandel (dh) ook van toepassing. Bovenop de functies die toegelaten zijn in de specifieke bestemmingszones geldt dat detailhandel toegelaten is op het gelijkvloers, in de kelder en op de eerste verdieping.²⁶⁶

Het programma van eisen opgesteld door AG VESPA is het volgende: *“AG VESPA verbouwd de bestaande en verouderde appartementen tot nieuwe, volledig afgewerkte betaalbare huurwoningen, bovenop een casco commerciële plint en ondergrondse parkeergarage. Het recentere gebouw op de hoek wordt afgebroken en vervangen door een nieuwbouw. Bijzondere aandacht gaat uit naar collectieve voorzieningen voor de bewoners, levendigheid op de begane grond, een drastische verbetering van de energieprestaties en een respectvolle omvang met de erfgoedwaarde van de gebouwen.”*²⁶⁷

De keuze van AG VESPA voor betaalbare huurwoningen vloeit voort uit het besef van de nood aan bijkomende betaalbare huurwoningen op de huidige woningmarkt. Belang wordt gehecht aan de kwaliteit van de woning alsook de woonomgeving. De stad Antwerpen ondersteunt deze opzet. Zo kreeg dit project het label ‘A-project’. Dat is een voorbeeldproject waaruit leerelementen en aanbevelingen kunnen gedistilleerd worden in functie van toekomstige projecten, een project dat antwoorden biedt op specifieke uitdagingen waar de stad in de toekomst voor staat.²⁶⁸ De doelgroep die AG VESPA voor de Fierensblokken voor ogen heeft is zeer gevarieerd. Het woningaanbod moet hier dan ook op kunnen inspelen. Zowel jonge starters, gezinnen met kinderen als ouderen moeten een plek kunnen krijgen in de Fierensblokken. Een samenwerking met organisaties die zorgwonen ondersteunen, behoort tot de mogelijkheden.²⁶⁹

Naast het inzetten op betaalbare woningen wil de stad Antwerpen een actief beleid voeren ter versterking van de bestaande winkerkernen. Dit gebeurt gelijktijdig met het promoten van het lokale winkelaanbod. De Fierensblokken

²⁶³ Een CHE-gebied is een woongebied met culturele, historische en/of esthetische waarde.

²⁶⁴ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*. (Antwerpen: AG VESPA, 2016), p18.

²⁶⁵ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 16.

²⁶⁶ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 17.

²⁶⁷ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 4.

²⁶⁸ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 7.

²⁶⁹ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 22.

behoren tot het kernwinkelgebied 'Centrum Antwerpen' dat een bovenlokaal publiek aantrekt. De commerciële plint van de Fierensblokken kan bijdragen tot het versterken van deze winkelkern.²⁷⁰

Door het integreren van gemeenschappelijke ruimtes en gemeenschappelijke installaties wil AG VESPA duurzaam en betaalbaar te werk gaan in het realiseren van deze tweeledige functie-invulling (woonfunctie en commerciële functie). Verder zou ook een financieel tegengewicht geboden worden voor het betaalbare woningaanbod door het openstellen van het dak met panoramisch zicht over de Sint-Andrieswijk en door het ingesloten hoekgebouw te vervangen door een nieuwbouwontwikkeling.²⁷¹

3.2.2 Aanbevelingen betreffende het directe openbare domein en de straatgevels

Dit gebied vormt de grens tussen de monumentale gevels van de Fierensblokken, de straat en het directe stedelijke weefsel. Bijgevolg zweeft dit gebied ergens tussen het publieke en semipublieke domein. Een concrete grens wordt gevormd door het voetpad. In de Van Craesbeeckstraat en de Lepelstraat wordt het publieke domein van de private levenssfeer gescheiden door de semipublieke plantsoenen. Deze behoren tot het gebied van de Fierensblokken maar worden slechts van het voetpad gescheiden door een lage, dubbele rij buisleuning. Zo zijn deze vrij betreedbaar door passanten, toch worden ze tegengehouden doordat dit duidelijk aanvoelt als een overgang naar de private levenssfeer. Anderzijds worden deze plantsoenen ook niet benut door bewoners, aangezien ze te veel aansluiting vinden bij het publieke domein en dus moeilijk eigen te maken zijn. Hun voornaamste functie bestaat eruit een gevoel van ruimte te creëren in de straat, waardoor het grote Fierensblok als vrijstaand gebouw een monumentaal geheel vormt in de straat.

Figuur 47: Antwerpen, Fierensblokken, kleine blok in de Van Craesbeeckstraat met de plantsoenen op de voorgrond, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

In het rapport van AG VESPA worden deze plantsoenen als een soort stedelijke voortuintjes beschreven waarvan de herinrichting herdacht moet worden. Deze gemeenschappelijke buitenruimte moet attractief worden voor de bewoners zodat ze deze zouden gaan benutten. Dit zou het openbare domein opwaarderen.²⁷² Momenteel liggen deze plantsoenen er troosteloos bij. Een opwaardering door beplanting is dus zeker aan de orde. Hierbij moet het vrijstaande karakter van de Fierensblokken - althans het grote blok - gerespecteerd worden. Indien de plantsoenen te hoog beplant of ingericht zouden worden, zou de openheid rondom het grote Fierensblok in het gedrang komen. Door dit gebied open te houden blijft de verwijzing naar de genese van het bouwblok bovendien intact. De Fierensblokken dienen een bakenfunctie te behouden en zo als vrijstaand en monumentaal gebouw te blijven contrasteren met de omgeving. Deze ruimtelijk-structurende waarde is een kenmerkend aspect voor de typologie van het Weens hof dat ook vandaag, door zijn openheid en ademruimte, nog kan bijdragen aan de leefbaarheid van de stad. Uit het rapport is niet helemaal duidelijk

²⁷⁰ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 8-10.

²⁷¹ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 22.

²⁷² AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 30.

hoe ver deze nieuwe invulling zal gaan. Maar vermoedelijk zal het gebruik als collectieve ruimte door de bewoners - zoals bijvoorbeeld volkstuintjes - steeds minimaal blijven vanwege het semipublieke karakter.

De plantsoenen vormen een geleidelijke overgang naar de monumentale straatgevels van het wooncomplex. Voor de buurt en niet-bewoners vormen deze façades het uithangbord van dit sociale wooncomplex. Dat ook Gustave Fierens dit zo voor ogen had blijkt uit de materiaalkeuze en de zorg waarmee deze gevels werden vormgegeven. De subtiele volumewerking en het horizontale karakter van de straatgevel dat zo eigen is aan de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid dient dan ook zonder twijfel in zijn geheel bewaard en zichtbaar te blijven. Het integrale behoud van deze sobere architectuur kan een primeur betekenen voor de typologie van het Weens hof in Antwerpen. Tal van andere Weense hoven verloren immers hun karakter door het toevoegen van een dikke isolerende pleisterlaag en het verwijderen van het oorspronkelijk ornament waardoor de resterende gevels slechts een zwak afkooksel zijn van het oorspronkelijke ontwerp. Hier kan de vergelijking gemaakt worden met het Justus van Effencomplex waarbij de eerste restauratiefase enkel gericht was op het bewaren van de morfologische aspecten van de typologie en niet voor de zeker zo beeldbepalende afwerkingslagen. Natuurlijk stelt zich ook bij de Fierensblokken het probleem van het gebrek aan isolatie en waterinfiltratie zoals zich dat ook stelde bij de andere Weense hoven. Het advies zoals dat in het rapport van AG VESPA wordt gegeven, kan op deze problematieken een gepast antwoord bieden en terwijl de architecturale waarde bewaren. Er wordt aangeraden de gevels langs de binnenzijde te isoleren.²⁷³ Enkel zo kan dit beeldbepalende baksteenmodernisme met zijn kenmerkende schuine voeg intact blijven.

In het hele woonblok werden verschillende raamtypes gebruikt, aangepast aan het gebruik van het vertrek. Bij de restauratie van het buitenschrijnwerk moet besloten worden wat visueel van belang is in verhouding tot de kost. Een exacte reconstructie van het oorspronkelijke schrijnwerk is niet zozeer nodig als er bijvoorbeeld voor geopteerd wordt om de oorspronkelijke kleur (wit), het materiaal (hout), en de raamdeling (driedig) te behouden bij de nieuwe ramen. Het gaat immers om middelhoogbouw; de schaal resulteert erin dat een vervanging van het schrijnwerk ondergeschikt is aan het behoud van de totale compositie. Ook de mogelijkheid tot het plaatsen van dubbel glas kan zowel energetisch als geluidsdempend naar de drukke straat en het binnenplein toe een zeer belangrijke beslissingsfactor zijn om voor nieuwe ramen en schrijnwerk te opteren.²⁷⁴ Net zoals ook het toekomstig onderhoud mee in rekenschap moet gebracht worden. Het betreft immers huurwoningen waar de eigenaars minder verantwoordelijkheidsgevoel tonen voor zulke zaken als het schrijnwerk. Wat betreft het schrijnwerk, werd het streven naar authenticiteit en datgene behouden wat in goede staat is, ook door de Dienst Monumentenzorg aanbevolen in het overleg met AG VESPA.²⁷⁵

Figuur 48: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#10381, G. Fierens, Woningcomplexen van 205 woonegelegenheden, (1938); huidige toestand, <https://www.facebook.com/fierensblokken/?fref=ts>, december 2015 geraadpleegd.

Het zwarte schaap dat onrechtstreeks deel uitmaakt van de Fierensblokken is het ingesloten hoekgebouw op de hoek van de Nationalestraat en de Kronenburgstraat. Dit gebouw is ouder dan de Fierensblokken en werd van bij de bouw ingesloten tussen twee zijden van het bouwblok en is dus niet gelijktijdig ontwikkeld. Het gebouw op zich heeft geen erg bijzondere erfgoedwaarde. Er kan zelfs van gezegd worden dat het storend is binnen dit geheel aangezien het niet even hoog is als de Fierensblokken. Op zich is het geen probleem dat in het rapport wordt gekozen voor de afbraak en voor het realiseren van een nieuw project dat zich architecturaal onderscheidt van de Fierensblokken. Er bestaat echter het gevaar dat deze nieuwe constructie, die AG VESPA wil gebruiken als 'billboard', uitdraait in schreeuwerige architectuur. Als commerciële trekker kan deze constructie de Fierensblokken lijken te overschaduwen, terwijl deze zich net nederig en bescheiden zou moeten opstellen zodat de Fierensblokken goed tot hun recht kunnen blijven komen. Een bescheiden,

²⁷³ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 36.

²⁷⁴ Hoewel er mogelijkheden zijn voor het plaatsen van hoogrendementglas in historisch schrijnwerk. Het kosten-baten-plaatje moet hier bekeken worden.

²⁷⁵ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 36.

smaakvol en tijdloos ontwerp kan hier een oplossing bieden. Dat het nieuwe gebouw even hoog als de Fierensblokken (zeven bouwlagen) moet komen en de afgeschuinde hoek van de rooilijnen moet volgen is een passend advies.²⁷⁶

De voordeuren aan de straatzijden en de poorten naar de binnenpleinen zijn de toegangen tot het wooncomplex en vormen zo de letterlijke grens tussen de semipublieke en de private zone. De voordeuren langs de straatzijde zien er behoorlijk verwaarloosd uit. Ondanks blijkt uit het rapport dat deze nog in redelijke staat zijn en renovatie mogelijk is.²⁷⁷ Dit kan alleen maar aangemoedigd worden. Over de drie grote rode art-decopoorten die de twee binnenpleinen afsluiten wordt echter niets gezegd. Aangezien deze nog volledig authentiek zijn, en vandaag nog functioneel kunnen zijn, is het behoud ervan de beste optie. Zo sluiten zij het plein af, maar laten wel nog verkeer toe (verhuiswagens of brandweer in uitzonderlijke gevallen).

Een volledig nieuw element dat bij de herbestemming van de Fierensblokken geïntegreerd moet worden, is parkeergelegenheid. Het wooncomplex werd dan ook ontworpen in een tijd dat deze nood er nog niet was, laat staan bij deze bewuste doelgroep. De bouwcode verplicht de voorziening van parkeergelegenheid. Uit onderstaande tabel uit de Antwerpse Bouwcode blijkt dat in het geval van de Fierensblokken (woningen 60m² t/m 90m²) 1,2 parkeerplaats voorzien moet worden per woning.²⁷⁸ Dit is een erg groot aantal gezien de hoeveelheid woningen in de Fierensblokken. Bovendien moet ook voor de commerciële activiteiten op de gelijkvloerse verdieping in de Kronenburg- en de Nationalestraat parkeergelegenheid meegerekend worden. Aangezien hier bij de bouw van het wooncomplex nooit ruimte voor voorzien werd, moet deze vandaag elders gezocht worden.

	centrumgebied	centrumschil	overig gebied
Woonproject met maximaal 5 wooneenheden	1 / woning	1 / woning	1 / woning
Woon- of gemengd project met meer dan 5 wooneenheden:			
- woningen > 90m ²	- 1,35 / woning	- 1,55 / woning	- 1,8 / woning
- woningen (60m ² t/m 90 m ²)	- 1,2 / woning	- 1,35 / woning	- 1,55 / woning
- woningen < 60m ²	- 1,05 / woning	- 1,1 / woning	- 1,25 / woning
Sociale koopwoning	1 / woning	1 / woning	1 / woning
Sociale huurwoning	0,6-0,9 / woning	0,6-0,9 / woning	0,75-0,9 / woning

Figuur 49: Minimaal te realiseren autostal- en autoparkeerplaatsen per functiecategorie, pdf. Bouwcode: <http://www.antwerpen.be/-docs/Stad/Stadsvernieuwing/Bestemmingsplannen>, juli 2016 geraadpleegd.

Parkeergelegenheid bovengronds is geen optie. Deze zou op het binnenplein moeten komen wat voor teveel overlast zorgt en bovendien het schrappen van buitenruimte voor de bewoners zou betekenen. Een andere optie is de parking ondergronds te plaatsen.²⁷⁹ Hierbij moet nagedacht worden over een subtiele integratie van een parkeerinrit aan de rand van het gebouw zonder dat hier erfgoedelementen (de gevel, art-decopoorten,...) voor moeten opgeofferd worden.

3.2.3 Aanbevelingen betreffende de commerciële plint

De gelijkvloerse verdieping en het tussenverdiep ter hoogte van de Nationalestraat en de Kronenburgstraat werd volgens het oorspronkelijk ontwerp voorzien van winkels als onderdeel van een woning. Dat deze commerciële functie van groot belang is valt niet te betwijfelen. Zo is deze voorziening een belangrijk kenmerk van de typologie en dus een bestendiging van de architecturale waarde. Praktisch alle Weense hoven werden van winkels voorzien op de gelijkvloerse verdieping met het doel de bewoners in basisproducten te voorzien en het gemeenschapsleven te bevorderen. Bij de meeste Weense hoven in het Antwerpse werden deze winkels omgevormd tot woningen. De gunstige locatie van de Fierensblokken binnen een geliefde shoppingbuurt en in het centrum van de stad maken dat deze functie hier in de toekomst in stand kan worden gehouden. De verhuur van deze winkelruimtes was steeds een manier geweest om de sociale woningen betaalbaar te houden. Dit is ook vandaag nog steeds een sterk argument om te pleiten voor het behoud van de commerciële plint en deze te verhuren.

²⁷⁶ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 21.

²⁷⁷ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 36.

²⁷⁸ <http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Stadsvernieuwing/Bestemmingsplannen>, 20 juli 2016 geraadpleegd.

²⁷⁹ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 29.

Naast economische en typologische argumenten speelt ook de sociale betekenis van deze plint een rol. Winkels en andere functies kunnen de buurt versterken en extra leven inblazen. Ook de Antwerpse Bouwcode benadrukt het belang van een levendige plint voor het creëren van levendige straten.²⁸⁰ Deze winkels kunnen gericht zijn op de bewoners van het wooncomplex en hen enkele praktische diensten aanbieden. Verder kunnen ze ook gericht zijn naar bewoners van de buurt. Zo vormen de winkels een contactfactor voor zowel de bewoners als buurtbewoners. Zoals eerder aangehaald liggen de Fierensblokken in een winkelgebied dat ook een bovenlokaal publiek aantrekt. Ook hier kan op ingespeeld worden. Zo kan de commerciële plint ingericht worden dat ze de Sint-Andrieswijk versterkt en anderzijds een verlengde vormt van de trendy shoppingbuurt aan het begin van de Nationalestraat. Mogelijke commerciële functies (diensten, horeca, winkels en kantoren) die kunnen inspelen op dit tweeledig doelpubliek zijn de volgende:

- Buurtwinkel (kruidenierszaak)
- Buurtcentrum voor de Sint-Andrieswijk
- Galerijen
- Koffiezaak, 'volkscafé' als trefpunt voor de buurtbewoners
- Kantoor (bijvoorbeeld een architectenbureau)
- Kinderopvang
- Kapperszaak
- Apotheker
- Boetiek
- ...

Deze commerciële plint is het middel bij uitstek om de reeds aangehaalde monofunctionele isolatie te doorbreken. Waar het gebouw werd ontworpen tot het vormen van een interne woongemeenschap, komt het zowel de bewoners als de directe buurt ten goede een uitstraling van het wooncomplex naar de omliggende buurt te realiseren. Deze integratie kan door middel van winkels worden aangemoedigd. Door de inrichting van de winkels aan de privésector, over te laten zullen ze onderling verschillen, worden ze attractiever wat op zijn beurt dan weer de koopkracht kan verhogen.

De visie omtrent het behoud en reanimeren van de commerciële plint zoals hier geschetst, komt overeen met deze zoals aangehaald in het rapport van AG VESPA. Volgende voorstellen werden gedaan voor het opnieuw functioneel maken van de plint: *“Naar invulling lijkt de locatie dus interessant voor volgend aanbod: shopping (kleding, schoenen, boeken), speciality (duurdere speciaalzaken met bovenlokaal karakter) en buurtwinkels (boodschappen). Er is zeker ook nog plaats voor Horeca. Eén enkele keten kan op deze locatie en functioneert vaak als een trekker. Voor een keten is een oppervlakte van 200m² een minimum. Met een keten wordt getracht ook het bovenlokaal publiek aan te trekken.”*²⁸¹

Het integreren van een keten met een oppervlakte van minimum 200m² heeft een impact op de indeling van de winkelpanden. Hiervoor zouden winkels moeten samengevoegd worden. Een andere optie is het voormalige appartement van de winkelier mee op te nemen als winkelruimte, berging, of keuken in het geval van horeca. Het tussenverdiep op zich is immers te klein om dit vandaag nog als appartement te verhuren. Een derde optie die wordt aangehaald is veel minder bescheiden en heeft een grote impact heeft op de algemene morfologie van het wooncomplex. Zo wordt in het rapport voorgesteld de winkels uit te breiden naar het binnengebied.²⁸² Om de oorspronkelijke morfologie en zo de architecturale waarde van het grote woonblok intact te houden, is de uitbreiding van de winkelpanden naar het binnenplein geen goede optie. Dit zou de pleinruimte erg verkleinen wat dan weer gevolgen heeft voor de (be)leefbaarheid ervan door de bewoners. Een terras als uitbreiding van de horeca is dan weer minder ingrijpend aangezien dit niet permanent hoeft te zijn. Hier wordt later op ingegaan. Een interne uitbreiding door het innemen van appartementen in de Lepelstraat en de Van Craesbeeckstraat zou ook een te grote impact hebben op de te behouden gevel.

De grote winkelpuien met hun eenvoudige vormgeving bleven in grote mate bewaard. Het zou een extra geven aan de authenticiteitswaarde indien deze winkelpuien bewaard zouden blijven. Mogelijkheden tot reconstructie of het plaatsen van dubbel (beveiligd) glas in het bestaande houten kader moeten hiervoor onderzocht worden. Wat betreft het interieur kan ook het behoud van de gekleurde tegelvloer, die een constante vormt doorheen de Fierensblokken, kunnen bijdragen tot deze authenticiteitswaarde. Op vlak van het behoud van de winkelpuien en de originele interieurafwerking is het rapport zeer kort: afbreken en vervangen.²⁸³ Een meer genuanceerd oordeel hieromtrent kan een positieve bijdrage leveren aan dit project.

²⁸⁰ <http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Stadsvernieuwing/Bestemmingsplannen>, 20 juli 2016 geraadpleegd.

²⁸¹ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 8-10.

²⁸² AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 26-27.

²⁸³ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 36.

3.2.4 Aanbevelingen betreffende de binnenpleinen

De gesloten binnenpleinen worden bereikt door de grote rode poorten achter zich te laten. De kern van het Weens hof geeft het gevoel van een private levenssfeer. Niet deze van een gezin, maar van een grotere gemeenschap, wonende achter de gevels uitkijkend op het binnenplein. Beide binnenpleinen werden door Gustave Fierens als privaat ontworpen. Het creëren van een hechte samenleving in de woonblokken vormde het doel. Zoals reeds eerder aangehaald werd dit doel in de eerste jaren ook bereikt en werkte de Fierensblokken als een 'goed geoliede machine'. Echter, de overdreven sociale controle, het gebrek aan privacy, een te grote sociale mix en onverdraagzaamheden hadden een averechts effect op deze gemeenschap. Een symptoom bij uitstek hiervan manifesteerde zich op het binnenplein. Het binnenplein werd niet meer onderhouden, de bewoners maakten er geen gebruik meer van omdat het niet meer aangenaam vertoeven was. Doordat het plein verlaten werd, kon criminaliteit er zegevieren. Dit wordt bevestigd door de Weense hoven in het Antwerpse waar de binnenpleinen hermetisch werden afgesloten voor zowel bewoners als niet-bewoners aangezien ze te onveilig waren. Het rapport van AG VESPA haalt op een zeer vage manier aan dat het binnenplein een probleemzone is. Zij laten de taak aan de architecten om uit te zoeken op welke manier het ontwerp deze problematieken kan aanpakken:

“De verscheidenheid aan programma-onderdelen vraagt om een strikte en heldere indeling voor de verschillende gebruikers: bewoners/bezoekers, winkeliers/klanten/leveranciers, automobilisten /fietsers /voetgangers. Overlast moet tot een minimum beperkt worden, extra aandacht moet gaan naar de leefbaarheid, sociale controle in evenwicht met privacy.” [...] “Een strikte scheiding tussen de verschillende programma’s (wonen/commercieel) is niet altijd volledig mogelijk op de binnenplaats, maar ze moet toch tot een juist evenwicht worden gebracht. Als het ontwerp duidelijkheid schept, kan elke gebruiker zijn juiste weg en toegang vinden en gebruiken. Verder is de binnenplaats ook een collectieve buitenruimte voor de bewoners van de Fierensblokken, en indien ze publiek toegankelijk zou worden gemaakt (bijvoorbeeld voor evenementen die bewoners zelf organiseren voor de buurt, zoals een straatfeest, ...of een meer permanente doorwaadbaarheid), moet overlast voor de bewoners, die reeds in een grote densiteit met elkaar ‘samen’ leven, vermeden worden.”²⁸⁴

Binnen dit onderzoek en vertrekkende van de reeds behaalde resultaten, is het interessant om deze denkoefening even zelf te doen. Opnieuw is *Sociale woningen in hoogbouw. Een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest* een nuttige bron voor het behandelen van de problematieken waar het Weens hof mee te maken krijgt.

Een hiërarchisch schema dient de private en publieke ruimtes ondubbelzinnig en duidelijk aanvoelbaar te scheiden, zowel voor de bewoners als voor passanten. Een publieke ruimte opent zich uitnodigend naar de rest van het stedelijk weefsel. Denk maar aan de winkelpuien in de Nationalestraat en de Kronenburgstraat. Een private ruimte zoals de binnenpleinen, doet het tegenovergestelde en opent zich enkel naar de wooncellen binnen het complex. Elk woonblok moet een duidelijke herkenbare voor- en achterzijde krijgen. De herkenbaarheid van een representatieve inkomzijde is noodzakelijk voor de aanvaarding en integratie van een woongebouw in zijn omgeving.²⁸⁵ Ondanks dat alleen het grote blok rondom rond vier voorgevels heeft en vanaf het publieke domein geen duidelijk zichtbare achtergevels, was het verschil reeds van bij het ontwerp van de Fierensblokken duidelijk. Zo werden de straatgevels uitgewerkt in fraaie materialen zoals dit de gewoonte was voor façades langs het publieke domein. Voor de binnenpleingevels werd voor een eenvoudigere baksteen geopteerd. De verticale trapkokers leiden de blik naar de voordeuren langs de straatzijde, de rode poorten fungeren ook duidelijk als toegangspoorten. Tussen deze publieke en private ruimtes zijn overgangszones nodig die als een begrenzing moeten worden aangevoeld.²⁸⁶ Bij de Fierensblokken werd reeds van bij het ontwerp een duidelijke barrière gecreëerd door de reeds aangehaalde plantsoenen die het bouwblok van de straat scheiden. In die straten waar geen plantsoenen zijn, kunnen de winkels als overgangszone gezien worden. Winkels vragen om inkijk in de etalage, terwijl woningen op de gelijkvloers juist inkijk willen vermijden; hiervoor zorgen de plantsoenen.

Wanneer een binnengebied bestemd is als privaat, zoals het geval is bij de binnenpleinen van de Fierensblokken, moet dit ook in de vormgeving tot uitdrukking komen. Deze inrichting zal persoonlijker zijn en meer de identiteit van de bewoners tot uitdrukking brengen dan een meer algemene inrichting van het openbare domein. Het is dan ook de taak van de verhuurder om de huurders de ruimte te geven het plein mee in te richten. Dit heeft als gevolg dat de eigenmaking van het binnenplein gestimuleerd kan worden, wat op zijn beurt het gemeenschapsgevoel versterkt. Het binnenplein van Het Schip in Amsterdam werd door de bewoners volledig opgeëist en ingericht als hun persoonlijke achtertuin. Hier getuigen de grote hoeveelheid planten, fietsen en tuinmeubilair van. Het doel van het eigen maken werd hier succesvol bereikt. Een bewoner van de Fierensblokken moet zich uitgenodigd voelen om op de pleinen te vertoeven en moet gestimuleerd worden tot betrokkenheid met het eigen binnengebied. Belangrijk hierbij is de bruikbaarheid van het binnenplein. Dit kan door de inrichting ervan aangemoedigd worden. Speelruimte voor kinderen en jongeren en ruimte om samen zitten voor ouders en ouderen. Een goed voorbeeld is de inrichting van het binnenplein van de Canadablokken. Hier delen betonnen

²⁸⁴ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 30.

²⁸⁵ Valkeniers, *Sociale woningen in hoogbouw: een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*, p.39.

²⁸⁶ Valkeniers, *Sociale woningen in hoogbouw: een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*, p.42.

structuren het plein op waardoor 'speel-' en 'zitruimtes' gecreëerd en gestuurd worden. Bepaalde hoeken zijn duidelijk voorbehouden voor kinderen, andere hoeken stralen eerder rust uit en zijn voorzien van zitgelegenheid. Bovendien wordt door het creëren van hoeken meer privacy op het binnenplein gewaarborgd aangezien niet het hele plein zichtbaar is vanuit ieder appartement.

Figuur 50: Antwerpen, Canadablokken, binnenplein, eigen fotomateriaal, toestand van februari 2016.

Deze inrichting kan in een hedendaagse vormgeving, die de architecturale waarde niet verstoord, geïntegreerd worden op beide binnenpleinen van de Fierensblokken. Het voorbeeld van het Justus van Effencomplex toont aan hoe een moderne vormtotaal de bewoners kan aantrekken waardoor het plein nieuw leven ingeblazen kan worden. Ook kan hierbij gereflecteerd worden naar de oorspronkelijke inrichting en de achterliggende intentie. Een reflectie naar de modernistische visie is de aanwezigheid van groen op het binnenplein. De plantsoenen hoeven niet zozeer gereconstrueerd te worden. Moderne vormen van groen passen beter in de huidige trend van groen in en rond de woning. De mogelijkheid tot het plaatsen van groen door de bewoners kan gecreëerd worden. De Antwerpse Bouwcode moedigt het behoud van het groene karakter van de onbebouwde buitenruimtes aan. Dit heeft immers verschillende voordelen. Groen bevordert de leefkwaliteit van de bewoner en de omwonenden, natuurlijke infiltratie van regenwater is mogelijk, er wordt een kleine biotoop in de stad gecreëerd en het draagt in kleine mate bij aan het vertragen van de opwarming van het stedelijk gebied.²⁸⁷ Ook de aanwezigheid van water was een terugkerende factor bij het Weense hof. Waar dit bij de andere Weense hoven in het Antwerpse soms heuse buitenzwembaden waren, bestond dit bij de Fierensblokken slechts uit een fontein. Ook hier kan er vandaag geopteerd worden voor een meer hedendaagse variant van water op het binnenplein, dat in de zomer eventueel door kinderen als plonsbad kan gebruikt worden. Een abstracte zwembad kan het binnenplein modern en aantrekkelijk maken. Een samenwerking met een tuin- of landschapsarchitect kan nieuwe ideeën scheppen.

AG VESPA vindt een volledige scheiding van de private en publieke ruimtes op het binnenplein niet mogelijk. Hierbij wordt de mogelijkheid open gehouden om de commerciële functies in de plint naar de pleinzijde uit te breiden. Dit heeft als gevolg dat het binnenplein zou evolueren naar een semipublieke ruimte. Het gevolg hiervan is dat de bewoners er kunnen vertoeven, en ze kunnen het inrichten, maar een volledige eigenmaking is zeer moeilijk. Ze zullen het gevoel hebben deze ruimte elk moment met externen te moeten delen. Het onderzoek in bovenstaande bron wijst uit dat betrokkenheid van de bewoners leidt tot respect voor hun gemeenschappelijke voorzieningen. Het gevoel van betrokkenheid verminderd echter aanzienlijk naarmate het aantal bewoners dat toegang tot het gebied heeft, vergroot. Omgekeerd kan gesteld worden dat hoe kleiner het aantal mensen met wie men een territorium deelt en hoe persoonlijker de relaties tussen die partners zijn, hoe minder strikte en goed omliggende wetten en regels (voor bijvoorbeeld onderhoud en inrichting) nodig zijn.²⁸⁸ Deze laatste optie maakt van het binnenplein een veel gemoedelijkere plaats in directe relatie tot de private woning. Dit is niet met zekerheid te zeggen, maar de uitbreiding van een terras naar het binnenplein kan grote gevolgen hebben voor de beleving van het binnenplein door de bewoners. Op deze manier wordt er geraakt aan de sociale erfgoedwaarde waarbij het bestendigen van het samenlevingsmodel belangrijk is. Deze beslissing moet dus weloverwogen worden. Er kunnen eventueel compromissen gesloten worden waarbij het terras enkel op bepaalde momenten van de week, dag of avond open is, en waarbij het welbevinden van de bewoners steeds prioritair is boven dit van de winkel- en horeca-uitbaters en hun klanten.

Volgens de regels van de Antwerpse Bouwcode is de buitenruimte die de binnenpleinen van de Fierensblokken ter beschikking stellen aan de bewoners voldoende ruim. De Bouwcode stelt immers dat de buitenruimte of open ruimte bij

²⁸⁷ <http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Stadsvernieuwing/Bestemmingsplannen>, 20 juli 2016 geraadpleegd.

²⁸⁸ C.B. Bakker en M.K. Bakker-Rabdau, *Verboden toegang*. (Kapellen: De Nederlandse Boekhandel, 1974), p. 96.

nieuwbouw, herbouw, bij functiewijziging of bij toename van de bebouwde grondoppervlakte minimaal 20 procent van de oppervlakte van het perceel op het niveau van het maaiveld moet zijn.²⁸⁹ Volgens deze regel zou de buitenoppervlakte van het grote blok slechts 348m² moeten bedragen. Het binnenplein is drie maal zo groot en dus zeker groot genoeg.

Afhankelijk van de keuze tot het (deels) publiek maken van het binnenplein kan de organisatie van formele en informele toegangen blijven bestaan. Indien het binnenplein publiek wordt, zullen de informele toegangen op het binnenplein vermoedelijk hun functie verliezen of omgevormd worden tot eveneens formele toegangen.

Het binnenplein en de pleingevels zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. *“De Dienst Monumentenzorg is van mening dat het integraal afbreken van de binnengevel geen uitgangspunt hoeft te zijn. De binnenplaats en de binnengevel hebben een integrale aanpak nodig om de leefbaarheid ervan te verbeteren. Een verbouwing, een grondige renovatie, het isoleren van de gevel langs de buitenkant en het aanpassen van de grootte van raamopeningen en balkons kan daarom aanvaard worden door momentenzorg mits de architect de ingreep grondig kan motiveren en mits deze ingrepen een meerwaarde bieden aan de binnenruimtes en de binnenplaats.”*²⁹⁰ Het is juist dat de pleingevels aan verbetering toe zijn. Dit onderzoek heeft echter geleerd voorzichtig met zulke ingrepen om te springen. Talrijke Weense hoven werden met dit driedelig doel: isoleren, vernieuwing van de gevel en de uitbreiding van de woonoppervlakte verminkt. Goedkope en allesbehalve tijdloze façades sloten het binnenplein af. Het rapport behoed zich hier enigszins voor. Zo vraagt het dat het materiaal van de bekleding duurzaam en esthetisch verantwoord is. Wel laat het toe dat raamopeningen en buitenruimtes van de appartementen aangepast worden.²⁹¹ Wat betreft de pleingevels wordt er dus een zeer grote vrijheid gegeven aan de architecten. Met deze vrijheid dient zeer zorgvuldig omgesprongen te worden in functie van de architecturale waarde. Een nieuwe façade en een uitbreiding naar het binnenplein wijzigt de oorspronkelijke morfologie en heeft ook gevolgen voor de esthetiek van het gebouw. Hier wordt dan ook geopteerd voor het behoud van de gevel en de raamopeningen zoals in het oorspronkelijk ontwerp en dus de hedendaagse toestand. Een bijkomende reden om dit advies van monumentenzorg af te keuren is de reden dat een uitbouw naar het binnenplein toe de leefbaarheid van het plein zeer sterk zou verminderen. In het rapport wordt zelf ook aangehaald dat de leefbaarheid van het plein verhoogd moet worden aangezien het een zeker kokereffect heeft door het hoog aantal verdiepingen.²⁹² Het binnenplein nog meer versmallen zou het binnenvallend daglicht bij de onderste verdiepingen sterk verminderen.

Het probleem van de isolatie, of het gebrek eraan, blijft indien niet langs de buitenzijde zou kunnen geïsoleerd worden. Een andere optie is isoleren langs de binnenzijde waardoor de gevel behouden kan blijven. Het gevolg hiervan is dat de appartementen niet buiten de grenzen van het bestaande woonblok uitgebreid kunnen worden. Er moeten intern oplossingen gezocht worden indien het nodig wordt geacht de woonoppervlakte te vergroten. Deze deelvraag wordt later onderzocht. Aangezien het gebouw is opgenomen in de Inventaris Onroerend Erfgoed, mag er worden afgeweken van de normen rond energieprestatie en binnenklimaat, als dat nodig is om de erfgoedwaarde van het pand in stand te houden. De opdrachtgevers wensen echter geen gebruik te maken van deze vrijheden en de Fierensblokken te gebruiken als experiment voor een doorgedreven energiezuinige renovatie. Onderzoek in samenwerking met de stad Antwerpen en IWT (Agentschap voor Innovatie door Wetenschap en Technologie) werd hiervoor reeds gedaan. Het is niet duidelijk of de mogelijkheid voor binnenisolatie ook onderzocht werd. Toch mag dit experiment niet ten koste gaan van de architecturale waarde.

Wat betreft het schrijnwerk en de deuren die toegang verschaffen tot de traphallen, wordt verwezen naar de aanbevelingen omtrent het schrijnwerk van de straatgevels aangezien deze hier ook van toepassing zijn.

Indien besloten zou worden grote veranderingen aan de pleingevels door te voeren, moet er steeds rekening gehouden worden met de omkeerbaarheid van deze ingrepen. Zo is de vervanging van schrijnwerk corrigeerbaar, buitenisolatie en bepleistering van een bakstenen gevel vermoedelijk niet. Bij de overige Weense hoven in Antwerpen, waar soms met zeer weinig respect voor de erfgoedwaarden werd gerenoveerd, werd bijgevolg ook geen rekening gehouden met deze reversibiliteit. In functie van de herkenbaarheid van het Weens hof is dit echter van groot belang. Beide voorbeelden in Nederland werden twee maal gerestaureerd, waarbij de eerste maal steeds werd gekozen voor ingrepen die weinig respect hadden voor de afwerkingslagen en bijgevolg voor architecturale waarde. Voorbeelden zijn het gebruik van hedendaagse bakstenen in plaats van de originele, in een veldoven gebakken stenen, het plaatsen van nieuw en modern schrijnwerk dat contrasteerde met de historiciteit van het gebouw en het witten van de gevels van het wooncomplex waardoor dit misschien modernistisch overkwam, maar wel botste met de originele bruine baksteen. Bij de daaropvolgende restauratie werd teruggekomen op deze beslissingen en werd gekozen voor het behoud van het oorspronkelijke ontwerp en voor de oorspronkelijke materialen. Dit kan een les zijn voor de Fierensblokken. Keuzes voor

²⁸⁹ <http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Stadsvernieuwing/Bestemmingsplannen>, 20 juli 2016 geraadpleegd.

²⁹⁰ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 19.

²⁹¹ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 36.

²⁹² AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 20.

bepaalde ingrepen moeten genomen worden met voortschrijdend inzicht zodat binnen enkele decennia niet terug moet gekomen worden op de beslissingen die vandaag werden genomen.

3.2.5 Aanbevelingen betreffende de collectieve voorzieningen

Ook vandaag zijn collectieve voorzieningen nog steeds een manier om de kost van een woning te drukken aangezien de volledig private oppervlakte binnen de woning zo kan beperkt worden. Omdat de collectieve voorzieningen destijds een belangrijk aspect vormden van de typologie van het Weens hof is het van belang dat hier ook bij de herbestemming nog verwijzingen naar zijn, al dan niet aangepast aan de hedendaagse behoeften. Deze voorzieningen dienden ter aanmoediging van het leggen van sociale contacten en zijn dus een concrete veruitwendiging van de sociale waarde van de Fierensblokken. Het rapport van AG VESPA stelt voor om collectieve ruimtes te voorzien in de Fierensblokken. Vermoedelijk werd dit ingegeven vanuit economische motieven, eerder dan dat het een historische reflex is naar de oorspronkelijke Weense hoven. Hoewel economische redenen historisch gezien ook een motief waren voor deze voorzieningen... Het effect van de collectieve voorzieningen mag niet onderschat worden. Zoals ook in de Weense hoven in Wenen was gebleken, viel het gemeenschapsleven in grote mate stil op het moment dat ook de gemeenschappelijke voorzieningen werden opgegeven. Door het dwingende karakter van deze voorzieningen tot het leggen van sociale contacten onder de bewoners, vormen zij deels de lijm die de gemeenschap in het Weens hof tezamen houdt. Vallen deze weg, is er minder contact, wat op zijn beurt gevolgen heeft voor het 'werken' van het Weens hof als samenleving.

In deze gemeenschappelijke ruimtes heerst een gelijkaardige gradiënt van privaat - privé als op het private binnenplein - indien er geen commerciële functies worden toegelaten. Deze ruimtes zijn enkel toegankelijk voor de bewoners en behoren zo tot de gedeelde private ruimte. Deze collectieve ruimtes in de Weense hoven zorgden in het verleden voor overdreven sociale controle. De private woonruimte van het appartement werd zodanig beperkt dat bewoners beroep moesten doen op de collectieve voorzieningen. Niet iedereen was hier op gesteld. Dit vormde een probleem bij de sociale woningbouw. Hierbij is het principe doorgaans dat een woning wordt toegewezen aan mensen, al dan niet met beperkte inspraak. Mensen die aanspraak konden maken op een woning kozen niet steeds voor dit woonprincipe waar de collectiviteit in belangrijke mate het wonen bepaalde. Bij het toekomstig herbestemmingsplan van de Fierensblokken is dit anders. Het betreft hier geen sociale woningen meer, maar betaalbare huurwoningen. Toekomstige bewoners kunnen dus kiezen om hier te wonen. Als zij toezeggen kiezen zij ook bewust voor de collectiviteit en het gemeenschapsleven dat ook nu een belangrijke factor is. Vermoedelijk zullen de toekomstige bewoners er vrede mee hebben bepaalde woonfuncties met de andere bewoners te moeten delen.

In het rapport van AG VESPA worden vier gradaties van collectiviteit voorgesteld die toegepast kunnen worden bij de herbestemming. Het is aan de architect om een voorstel uit te werken. Opnieuw is het hier interessant om ook zelf een voorstel te doen. De eerste gradatie is 'Collectiviteit light'. Hierbij heeft elke woning een eigen volwaardige keuken en private badkamer. De ruimtes die gedeeld worden, per 10-tal woonunits, zijn beperkt. Voorbeelden zijn was- en droogruimte en speelruimte. De tweede gradatie is 'Collectiviteit medium'. Deze woningen hebben enkel een private minikitchenette en badkamer. Naast een was- en droogruimte, delen ze, per 5-tal units, ook een grote gemeenschappelijke keuken met eettafel en eventuele extra bergkasten. Samen koken en eten wordt hierbij aangemoedigd. 'Collectiviteit maxi' heeft bij clusters van 5-tal kamers met private badkamer, rond een gemeenschappelijke leefruimte, een keuken, was- en droogruimte. Er zijn geen private kitchenettes. Dit is een aanbod voor starters, pas afgestudeerden, als een vervolg op 'op kot wonen'; een tussenstadium naar volledig zelfstandig wonen. De laatste gradatie is 'Collectiviteit levenslang'. Hierbij worden clusters van 10-tal éénslaapkamerappartementen, bij voorkeur op het gelijkvloers of de eerste verdieping, voor 55+-ers ingericht. Alles is rolstoeltoegankelijk, volgens de principes van 'levenslang wonen'. Elke bewoner beschikt over een eigen kleine leefruimte, kitchenette, slaapkamer en badkamer, maar daarnaast is er een gemeenschappelijke keuken en leefruimte en één gastenkamer, die door de bewoners beheerd wordt.²⁹³ De gradatie 'light' vindt het meeste aansluiting bij de oorspronkelijke opzet van de Fierensblokken. Zo had ieder appartement zijn eigen volwaardige keuken en badkamer. Daarnaast werden collectieve droogruimtes voorzien. In deze zin is deze minimumoptie reeds een goede tegemoetkoming naar het oorspronkelijke woonconcept. Toch kan er ook verder geredeneerd worden. Zoals later nog zal blijken wil AG VESPA de bestaande woonunits vergroten om, conform de hedendaagse oppervlakte-eisen, aan een uitgebreide doelgroep (zoals ook gezinnen) te verhuren. Dit heeft uiteraard een grote impact op het oorspronkelijk ontwerp aangezien het typeappartement zou verdwijnen. De vraag kan gesteld worden of het integreren van een groter aanbod aan collectieve voorzieningen een reddingsmiddel kan zijn voor het behoud van een zo groot mogelijk aantal typeappartementen. Zo kan bijvoorbeeld door de installatie van een minikitchenette het vertrek van de huidige keuken behouden worden. Een uitgebreide collectieve keuken kan dit gebrek opvangen. Ook de badkamer kan tot een minimum beperkt worden en gecompenseerd door een volwaardige gedeelde badkamer. Door de gradatie 'medium' toe te passen kan de

²⁹³ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 24.

oorspronkelijke opdeling van het typeappartement in veel gevallen behouden blijven. Dit ter opoffering van enkele appartementen in functie van de collectieve voorzieningen.

De twee andere vormen van collectiviteit zouden een te grote impact hebben op de oorspronkelijke indeling van het appartement. In de plaats van een uitbreiding zou het typeappartement opgedeeld moeten worden, waardoor er versnippering plaatsvindt. Enkele collectieve voorzieningen die in de Fierensblokken zouden kunnen geïntegreerd worden en die binnen de opzet van het Weens hof passen doordat zij in het verleden in Wenen of Antwerpen werden toegepast zijn de volgende:

- Keukens
- Badkamers
- Was- en droogruimtes
- Bergruimte
- Gastenappartement dat ook gebruikt kan worden voor evenementen of bijeenkomsten.
- Fietsenruimte
- Vuilnisverzamelpunt
- Kinderopvang
- Postpakkettenpunt

Er kan voor bepaalde voorzieningen samengewerkt worden met de uitbaters van de winkelpanden op het gelijkvloers. Zo kan een wasserij, een postpakkettenpunt en kinderopvang hier uitgebaat worden ten behoeve van de bewoners en de bewoners van de buurt. De voorstellen voor collectieve voorzieningen die werden gedaan door AG VESPA zijn de volgende:

- Gemeenschappelijke gastenverblijven: enkele zelfstandige kamers met badkamer en minikitchenette.
- Een gemeenschappelijke polyvalente ruimte op het gelijkvloers die zich opent naar de binnenplaats toe, en die kan dienen als speelruimte, vergaderzaal, feest- en activiteitenruimte voor de bewoners, eventueel zelfs voor buurtbewoners, met bijhorende keukentje, sanitair en berging.
- Een atelierruimte of knutselruimte.
- Kleinere informele collectieve plaatsen die sociale contacten tussen bewoners bevorderen of waar kleine kinderen kunnen spelen. Deze hoeven niet vergezocht te zijn, een verbrede gang met een zitbank kan genoeg zijn.
- Fietsenstalling voor minimum 200 fietsen voorzien volgens afmetingen in de Bouwcode.
- Eén of meer collectieve vuilnisberging/recyclage ruimtes.
- Eén kantoor van voor de gebouwbeheerder (op het gelijkvloers), met aanpalend een extra bergruimte.²⁹⁴

3.2.6 Aanbevelingen betreffende de circulatiepatronen

De hal op het gelijkvloers bevindt zich tussen het buitengebied en de gemeenschappelijke circulatiezones in het gebouw. Het is een overgangszone die al in grote mate geprivatiseerd is. De hal vormt de grens tussen de publieke en private territoria en kan best afgesloten zijn.²⁹⁵ De hal in de Fierensblokken is geprivatiseerd gebied maar ook erg ontsloten. Deze is immers toegankelijk langs drie zijden: de voordeur, de toegang van op het binnenplein en vanuit de kelders. Ze vormt het vertrekpunt om alle woningen, verbonden aan de trapkoker, te bedienen en wordt dus intensief gebruikt. Door het intensief gebruik van de trapkokers door alle bewoners vormen de circulatieruimtes eveneens een soort collectieve voorzieningen waar informele sociale contacten plaatsvinden. Deze waarde mag niet onderschat worden. Hier moet dus ook ruimte aan gegeven worden bij de herbestemming.

De Fierensblokken zijn een schoolvoorbeeld voor de organisatie van de circulatiepatronen van het Weens hof. Ook vandaag is dit nog een werkbaar systeem dat de appartementen vlot toegankelijk maakt en een zekere privacy verschaft door het klein aantal appartementen dat één trapkoker bedient. Het rapport van AG VESPA heeft het bij het rechte eind wanneer het zegt dat de grootschaligheid van het complex zo verkleind wordt naar overzichtelijke entiteiten. Ook zij zien dit als een kwaliteit die behouden moet worden.²⁹⁶

De trapkokers zijn een belangrijk structurerend element voor de opbouw van het woonblok en voor de verticale nadruk van de straat- en pleingevels. Om deze redenen dienen de trapkokers in hun totaliteit bewaard te blijven. De fijne roedeverdeling bepaald mee dit kenmerkende karakter van de trapkokers. De glazen ramen dienen vervangen of gerestaureerd te worden. Ook binnenin zijn de trapkokers stilistisch zeer typerend. Ondanks de grote gebruikintensiteit zijn deze in een relatief goede staat. Kenmerkend is de vloerafwerking en de lambriseringen in granito. Ook de groene

²⁹⁴ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 24, 25.

²⁹⁵ Valkeniers, *Sociale woningen in hoogbouw: een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*, p. 42.

²⁹⁶ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 23.

buisleuningen samen met de groene liftkooi zijn beeldbepalend. De muntgroen geschilderde muren dragen bij tot het woonideaal dat netheid en hygiëne als norm voorop stelde. AG VESPA is van plan de trapkokers zo veel mogelijk te behouden bij de herbestemming. Een oplossing voor de lift moet gezocht worden. *“Een circulatie buiten het gebouw is geen optie. Een uitzondering kan toegelaten worden voor de liften die vervangen worden. De huidige liften zijn zeer klein, ze voldoen niet aan hedendaagse comforteisen en zijn niet toegankelijk voor rolstoelen. De breedte van de trap en de betonnen draagstructuur laten niet toe de lift te vergroten op de huidige locatie. Het eventueel supprimeren van een trappenkoker dient bijzonder goed gemotiveerd te worden.”*²⁹⁷

3.2.7 Aanbevelingen betreffende de daken

De daken van beide Fierensblokken zijn interessant omdat ze plat zijn en als ruimte die benut kan worden ontworpen worden. Ook vandaag kunnen ze een nieuwe functie krijgen ten behoeve van de bewoners. Beide daken verschillen van elkaar doordat het kleine blok in 2003 voorzien werd van nieuwe droogzolders, in tegenstelling tot het grote. Er kan voor geopteerd worden deze droogzolders, die nog in een goede staat zijn, terug functioneel te maken. Uit dit experiment kan blijken of deze oorspronkelijke collectieve voorziening ook vandaag nog van nut kan zijn, ondanks ons geëvolueerd wooncomfort. Indien blijkt dat de droogzolders niet meer werkbaar zijn, kan ervoor geopteerd worden deze ruimte later opnieuw in te richten.

Naast de functie van droogruimte hadden de daken eveneens een functie als ontmoetings- en ontspanningsruimte voor de bewoners. Zo draagt deze ruimte bij aan de sociale waarde van het wooncomplex. Indien de dakconstructie dit toelaat kunnen de daken opnieuw ingericht worden. Zo kunnen er groendaken gemaakt worden, waar eventueel ruimte is voor het kweken van groenten of het plaatsen van bijenkassen die onderhouden kunnen worden door de bewoners. Deze daken kunnen fungeren als de tuin die de woningen voorheen niet hadden wat zeker en vast een meerwaarde betekend naar de verhuring van de woningen toe.

De vraag moet dan gesteld worden of deze plek, die een panoramisch zicht biedt over de Sint-Andrieswijk, enkel voorbehouden blijft voor de bewoners, of dit ook gecommmercialiseerd kan worden? Bij deze tweede optie moet nagedacht worden over hoe de toegang naar het dak en het gebruik ervan geen te grote overlast kan vormen voor de private invloedssfeer van de bewoners. Twee circulatiestromen (bewoners en bezoekers) ontwikkelen, zodat er voor de bewoners geen overlast is, is niet eenvoudig aangezien deze binnen het bouwblok moeten blijven. Het rapport van AG VESPA verlangt dan ook van de architect om mogelijkheden te onderzoeken waarbij het dak gebruikt kan worden voor een tijdelijke of permanente functie voor het publiek. Het terras van een koffiebar of een vernissageruimte worden als een plek gezien waar de bewoner en de buurt elkaar kunnen ontmoeten.²⁹⁸ Hier stelt zich opnieuw dezelfde problematiek van het eigenmaken van de collectieve buitenruimte zoals dit ook het geval was bij het binnenplein. Indien het commercialiseren van het dak tot gevolg heeft dat de bewoners deze plek niet meer als hun persoonlijke tuin kunnen beschouwen, wordt deze economisch meer winstgevende functie boven de sociale waarde van de Fierensblokken als woonblok geplaatst. De herbestemming dient steeds te vertrekken vanuit het perspectief van de bewoners.

3.2.8 Aanbevelingen betreffende de kelders

De individuele kelders zijn ook vandaag nog de ideale individuele berguimtes en kunnen samen met de woning verhuurd worden. Uit het rapport blijkt dat ook AG VESPA deze kelderruimte als dusdanig wil behouden.

3.2.9 Aanbevelingen betreffende het typeappartement

Dat het appartement tot het honderd procent private gebied behoort, is duidelijk. De Fierensblokken zijn immers volgens het stereotiepe stramien opgebouwd waarbij de trappenhal uitsteekt op twee deuren die dit collectieve gebied scheiden van het private gebied. Deze collectieve trappenhal die gedeeld wordt door de bewoners van het hele woonblok, kan gedeeltelijk verpersoonlijkt worden door de appartementbewoners. Zo kan de hal fungeren als een duidelijke overgang van het collectieve naar het private. Dat deze ruimte zo meer betekenis krijgt dat enkel doorgangruimte, kan aanleiding geven tot het leggen van sociale contacten tussen de bewoners.

Gustave Fierens opteert in zijn ontwerp zeer duidelijk voor de integratie van een hal in het typeappartement. Ondanks de beperkte oppervlakte van het typeappartement werd gekozen voor een hal aangezien zo de private levenssfeer van het appartement enigszins afgescheiden kon blijven van mensen die aan de deur kwamen. De hal vormt hierbij een extra sas tussen de buitenruimte (de hal en de overige collectieve ruimtes) en de familiale en intieme levenssfeer van het

²⁹⁷ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 18.

²⁹⁸ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 29.

appartement. Het belang van een hal mag binnen deze typologie niet onderschat worden gezien de hoge graad van samenleven die er heerst.

Net als de hal hebben ook de andere vertrekken een welbepaalde ordening in het appartement. De identieke maar gespiegelde wooneenheden zijn, zoals reeds aangehaald in het eerste hoofdstuk, opgebouwd volgens een gescheiden dag- en nachtgedeelte. Hierbij is het niet nodig de dagvertrekken te betreden in de nacht en andersom. Bovendien zijn de dagvertrekken steeds naar het binnenplein, naar de actieve gemeenschap van het woonblok, gericht wat participatie moet bevorderen. De nachtvertrekken richten zich naar, de toenmalige nog rustige, stadsomgeving. Deze appartement-opstelling, zoals gehandhaafd in het grote woonblok, is een stereotiepe voor de typologie van het Weens hof. Vertrekkende vanuit de architecturale waarde die binnen dit onderzoek als prioritair werd beschouwd, wordt gepleit voor het behoud van een zo groot mogelijk aantal typeappartementen met de originele planindeling.

Met het formuleren van specifieke doelgroepen kiest AG VESPA (in overleg met monumentenzorg) er in het rapport voor om deze architecturale waarde gedeeltelijk op te offeren voor meer ruimte en modern comfort. De gevarieerde doelgroep die AG VESPA voor de Fierensblokken voor ogen heeft bestaat uit jonge starters, gezinnen met kinderen en ouderen. Hiervoor worden de 194 bestaande woningen omgevormd tot 130-tal woningen. Uit studiewerk blijkt dat het bestaande betonskelet op een rationele manier opnieuw ingevuld kan worden waardoor architecten quasi vrij spel hebben wat de invulling van de binnenruimte betreft.²⁹⁹ De huidige wooneenheden met twee slaapkamers hebben ongeveer een oppervlakte van 65m². Die met drie slaapkamers hebben een oppervlakte van ongeveer 74m². Het rapport telde echter een gemiddelde oppervlakte van 60m². Volgens het rapport zijn deze afmetingen te klein naar hedendaagse normen om tegemoet te komen aan de doelgroep van gezinnen. Deze eenheden wil AG VESPA dan ook samenvoegen waardoor appartementen met grotere oppervlaktes ontstaan. Deze zouden gecombineerd worden met de bestaande kleinere units waardoor aan een gemengde doelgroep verhuurd kan worden. De indeling van de huidige appartementen is bovendien niet meer aangepast aan hedendaags wooncomfort: De ruimtelijke wanverhouding tussen slaapkamers en leefruimtes, de achterhaalde inrichting van de te kleine badkamers en keukens, het gebrek aan bergruimte, de piepkleine balkons,... moeten volgens het rapport aangepast worden. Het wijzigen van de binnenruimte wordt dus aanvaard.³⁰⁰ Het gevolg zal zijn dat de binnenstructuur aangepast wordt. Zo zal er geen verwijzing meer zijn naar de oorspronkelijke gespiegelde typeappartementen aangezien deze gedeeltelijk samengevoegd worden. Ook daar waar het typeappartement toch blijft behouden, zal de oorspronkelijke indeling van de vertrekken volledig wijzigen. Uit respect voor de architecturale waarde, wordt een voorstel uitgewerkt voor het behoud van een groter aantal typeappartementen en het behoud van de oorspronkelijke appartementindeling. Bij dit voorstel wordt vertrokken van het onderzoeken van de doelgroep.

Om de doelgroep af te bakenen vertrok AG VESPA van de problematiek van het gebrek aan betaalbare private huurwoningen op de Antwerpse woningmarkt. Door de Fierensblokken volledig te herbesteden tot betaalbare en kwalitatieve huurwoningen wordt getracht op dit probleem een antwoord te bieden. Op deze manier wil de stad inspelen op de nood aan bescheiden en betaalbaar wonen.³⁰¹ AG VESPA tracht hiermee een sterk gevarieerde doelgroep aan te spreken. Dit is inderdaad belangrijk. Om eentonigheid te vermijden en om op een wisselende vraag flexibel te kunnen inspelen, bezitten middel- en hoogbouwprojecten bij voorkeur een evenwichtige menging van woningtypes. Bovendien kunnen zo verschillende woonculturen opgevangen worden.³⁰² Het uitgangspunt voor deze gevarieerde doelgroep wordt in het rapport echter niet gemotiveerd. Zoals onderzoek werd gedaan naar de nood aan betaalbare huurwoningen had een onderzoeksvraag naar de doelgroep voor wie zulke woningen broodnodig zijn een beter fundament kunnen vormen voor de herbestemming. Zo blijkt dat het stereotiep van het klassieke gezin bestaande uit mama, papa en twee kinderen nog steeds erg ingebed zit in onze maatschappij, terwijl dit lang niet meer de norm is. Bijgevolg is de regelgeving, die zich richt naar dit stereotiep, eveneens achterhaald. Dit betreft ook de ruimtelijke ordening.³⁰³ In 1997 kende Vlaanderen 600.000 alleenstaanden. In 2008 waren dit er 770.000 en in 2014, 835.000. In 2025 zal dit aantal oplopen tot 900.000.³⁰⁴ Dit betekent dat in dertig jaar tijd het aantal eenpersoonsgezinnen met meer dan 50 procent zal gestegen zijn en dat in 2018 één op de drie gezinnen in Vlaanderen uit één persoon zal bestaan. In Brussel kan dit aantal oplopen tot één op de twee gezinnen.³⁰⁵ Een groot aandeel binnen deze steeds groeiende groep alleenstaanden zijn de zogenaamde 'net niet'-generatie. Deze groep situeert zich tussen de 25-35 jaar en verdienen te veel voor een sociale woning en te weinig voor

²⁹⁹ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 23.

³⁰⁰ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 18.

³⁰¹ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex "Fierensblok"*, p. 7.

³⁰² Valkeniers, *Sociale woningen in hoogbouw: een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*, p. 51.

³⁰³ <http://www.demorgen.be/opinie/het-beleid-heeft-nood-aan-een-single-reflex-zodat-alleenstaanden-eindelijk-gelijke-kansen-krijgen-b40bd32c/>, 18 juli 2016 geraadpleegd.

³⁰⁴ <http://www.demorgen.be/buitenland/te-huur-stulpje-voor-singles-be568722/>, 18 juli 2016 geraadpleegd.

³⁰⁵ <http://www.demorgen.be/opinie/het-beleid-heeft-nood-aan-een-single-reflex-zodat-alleenstaanden-eindelijk-gelijke-kansen-krijgen-b40bd32c/>, 18 juli 2016 geraadpleegd.

een private huurwoning. Er kan dus geconcludeerd worden dat de singles in onze maatschappij serieus in opmars zijn. Deze tendens wordt echter niet gevolgd door de woningmarkt: Het beleid blijft zeer sterk afgestemd op de klassieke eengezinswoning.³⁰⁶ Deze alleenstaanden kunnen zeer moeilijk aan een lening geraken en dus zelden een huis kopen. Daarom zijn zij, meer dan andere huishoudens, aangewezen op de huurmarkt. Een woning huren is voor een single met een gemiddeld loon echter niet vanzelfsprekend en sparen wordt praktisch onmogelijk.³⁰⁷ Om deze redenen is er nood aan een nieuwe tendens op de woningmarkt die zich richt op kwalitatieve huurwoningen en -appartementen voor deze alleenstaanden.³⁰⁸

Aangezien het project van de Fierensblokken op verschillende vlakken vooruitstrevend wil zijn, kan ook de doelgroep waar het zich op richt een innovatief doel worden. Bovendien kan de keuze voor een bepaalde doelgroep openingen creëren voor een zo groot mogelijk behoud van het typeappartement. De Fierensblokken die zich in het centrum van de stad situeren, grenzend aan een steeds ontwikkelende buurt, kunnen de ideale woonplaats worden voor het verhuren van betaalbare woningen aan deze 'net niet'-generatie. Dit zijn jonge mensen, niet altijd in het bezit van een auto. Gezien ze alleenstaand zijn, hebben ze een beperkte woonruimte nodig. Het zijn vermoedelijk tijdelijke huurders die alsnog beslissen om een gezin te stichten of wachten tot ze genoeg gespaard hebben om een eigen woning te kopen. Ze zijn vaak meer ongebonden en willen niet zozeer investeren in een volledige uitzet waardoor het voorzien van collectieve voorzieningen (zoals bijvoorbeeld een gemeenschappelijke wasserij) voor hen een ideale oplossing kan betekenen. Zo zou zich in de Fierensblokken een jonge, dynamische leefgemeenschap kunnen ontwikkelen. Naast alleenstaanden kunnen ook koppels en gezinnen met één kind (kleine gezinnen) of alleenstaanden met een kind een woning huren in de Fierensblokken. Dit laat toe een groter aantal oorspronkelijke typeappartementen te behouden aangezien ze volgens de heersende normen voldoende groot zijn voor bovenstaande bewonerstypes. Uit de Bouwcode van de stad Antwerpen blijkt immers dat een minimumoppervlakte van een zelfstandige woning 35m² moet bedragen. Dit is de minimummaat voor de kleinste woning, zoals een studio. De Bouwcode legt geen minimale oppervlaktematen op voor de verblijfsruimtes. Als vuistregel geldt dat de oppervlaktematen van de Vlaamse Maatschappij Sociaal Wonen als absolute minimumoppervlaktematen gelden. Het is tevens van belang dat de oppervlakte van de verblijfsruimtes in een goede verhouding tot elkaar en tot het aantal slaapkamers staan.³⁰⁹

Type *	Basis MIN WO	Basis MAX WO
0/1	30 m ²	44 m ²
0/2 & 1/1	44 m ²	52 m ²
1/2	52 m ²	62 m ²
2/3	62 m ²	76 m ²
2/4	70 m ²	86 m ²

Figuur 51: Basisminimum- en basismaximumoppervlakte in functie van gezinsgrootte. Normen van sociale woningbouw V.M.S.W., https://www.vmsw.be/Portals/0/objects/Woningbouwrenovatie/C2008/Deel1/7_Oppervlakte_prijnormen.pdf, 18 juli 2016 geraadpleegd. * ½ = Woningen met één slaapkamer geschikt voor een gezin met twee personen.

Bovenstaande tabel geeft de minimum- en de maximumoppervlakten voor sociale woningen aan en is dus ook geldend voor andere woningen in Antwerpen. Hieruit blijkt dat de huidige appartementen in de Fierensblokken van twee slaapkamers (65m²) kunnen verhuurd worden aan een gezin met drie leden, bijvoorbeeld een koppel met één kind. De huidige appartementen met drie slaapkamers (74m²) kunnen verhuurd worden aan een gezin bestaande uit vier leden, bijvoorbeeld een koppel met twee kinderen. Dit is de maximum gezinsgrootte indien ervoor gekozen wordt om geen typeappartementen samen te voegen. Deze normen gelden voor sociale woningbouw. Er kan ook voor gekozen worden dat deze woonruimte te beperkt is voor niet-sociale woningbouw, de limiet op koppels met één kind leggen, en hiernaast enkel te verhuren aan koppels en alleenstaanden. Dit voorstel laat toe de architecturale waarde, de ensemblewaarde en vervolgens ook de authenticiteitwaarde van de Fierensblokken te respecteren.

Indien vast staat dat er verhuurd zal worden aan grotere gezinnen en hiervoor appartementen zullen gecomprimeerd worden, kan volgend initiatief toch enigszins tegemoet komen aan de bekommernis om de architecturale en de authenticiteitwaarde. Dit initiatief baseert zich op het voorbeeld van Het Schip in Amsterdam. Hier werd eveneens besloten dat de bestaande woningen te beperkt waren in oppervlakte waardoor woningen werden samengevoegd. Omwille van het grote belang dat bij beide restauratiegolven aan de authenticiteitwaarde werd gesteld, werd besloten

³⁰⁶ <http://www.demorgen.be/binnenland/steeds-meer-singles-jongeren-en-ouderen-in-vlaamse-steden-bf250442/>, 18 juli 2016 geraadpleegd.

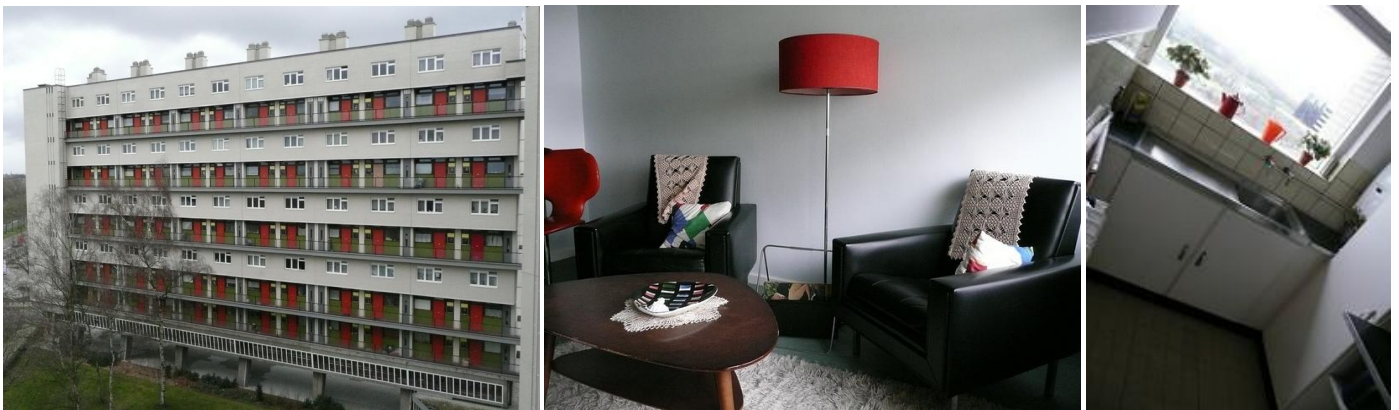
³⁰⁷ <http://www.demorgen.be/opinie/het-beleid-heeft-nood-aan-een-single-reflex-zodat-alleenstaanden-eindelijk-gelijke-kansen-krijgen-b40bd32c/>, 18 juli 2016 geraadpleegd.

³⁰⁸ <http://www.demorgen.be/buitenland/te-huur-stulpje-voor-singles-be568722/>, 18 juli 2016 geraadpleegd.

³⁰⁹ <http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Stadsvernieuwing/Bestemmingsplannen>, 20 juli 2016 geraadpleegd.

één appartement in te richten zoals een oorspronkelijk appartement uit de jaren twintig. Dit appartement werd opengesteld voor bezoekers en fungeerde zo als museumappartement. Het integreren van een museumappartement in de Fierensblokken kan zeer veel betekenis hebben voor verschillende belanghebbenden. Zo kan het opengesteld worden voor toeristen met interesse voor architectuur, waarmee betekenis wordt gegeven aan het Sint-Andrieskwartier, de Antwerpse volksbuurt waarvan de Fierensblokken een belangrijk symbool zijn. Het museumappartement zou een grote wetenschappelijke waarde hebben voor historisch en architecturaal onderzoek naar de wooncultuur uit het interbellum. De Fierensblokken blijven immers het meest representatieve voorbeeld van een Weens hof in Antwerpen, en hoogstwaarschijnlijk ook België. De originele inrichting, meubilering en kleurgebruik kunnen gerestaureerd worden. Ten slotte kan deze oorspronkelijke inrichting interesse wekken bij de huurders wat deze ertoe kan aanzetten om hun eigen woning in te richten met een zekere reflectie naar de oorspronkelijke inrichting. Verschillende van deze huurders kiezen er vermoedelijk voor, net zoals dit het geval is bij het Justus van Effencomplex, om hier te wonen omwille van onder andere de historische en architecturale waarde van het wooncomplex.

Een voorbeeld van een museumappartement in België, dat getuigd van een gelijkaardige geest als de Fierensblokken, is het museumappartement in het sociaal wooncomplex van Renaat Braem (1910-2001) aan het Kiel.³¹⁰ Op Open Monumentendagen wordt het appartement voor het brede publiek opengesteld en komen oud-bewoners vertellen over het leven in het woonblok.³¹¹ Op deze toegankelijke manieren kan een breed publiek in contact komen met het recente verleden van de sociale woningbouw.

Figuur 52: Antwerpen, museumappartement aan het Kiel, Renaat Braem, https://www.flickr.com/photos/cheetah_flicks/5482274603/-in/photostream/, juli 2016 geraadpleegd.

Indien het typeappartement met de huidige opdeling in dag- en nachtvertrekken wordt behouden, stelt zich het probleem van de grote sociale controle. Bij andere Weense hoven in het Antwerpse, zoals het Stuivenbergplein, werden de dag- en nachtvertrekken omgewisseld, mogelijk om aan dit probleem tegemoet te komen. Verder is ook het verkeer een belastende factor. Hier kan vandaag echter aan tegemoet gekomen worden door het plaatsen van dubbel glas. Een omkering van de dag- en nachtvertrekken zou de geslotenheid van het wooncomplex doorbreken, waardoor er langs de straatzijde meer interactie kan ontstaan met de directe buurt. Dit zou ook resulteren in minder 'binnenkijk' bij de burens waardoor het probleem van de sociale controle doorbroken zou worden. Het gevolg hiervan is uiteraard dat de interne indeling van de vertrekken volledig zou wijzigen, wat afbreuk doet aan de architecturale waarde. Om tot een juiste beslissing te komen moeten de erfgoedwaarden afgewogen worden tegenover de problemen en mogelijke oplossingen. De keuze voor het wijzigen of het behouden van de interne indeling van het appartement zal gevolgen hebben voor het al dan niet behouden van de binnenafwerking. *“De binnenafwerking, muurbepleistering, vloerbekleding en plafondbekleding is in het grootste deel van het gebouw aan vervanging toe. Het gebouw is volledig te ontmantelen tot op de ruwbouw, behalve de te bewaren trappenkokers. De deuren hebben een zekere uitstraling maar of ze nog hergebruikt kunnen worden is zeer de vraag. Verder onderzoek zal de keuze moeten helpen bepalen. De nieuwe materialen voor vloeren en muren moeten duurzaam zijn en een zekere weerstand hebben. Huurwoningen hebben over het algemeen meer te lijden onder gebruik. Onderhoud moet door de eigenaar op een efficiënte en economische manier kunnen gebeuren.”* Uit het rapport blijkt dat niets van de binnenafwerking behouden blijft.³¹² Er wordt geen enkele waarde gehecht aan de binnenafwerking die, zo blijkt uit het onderzoek gevoerd in het eerste hoofdstuk, deel uitmaakt van het *Gesamtkunswerk* dat de Fierensblokken zijn. Omwille van de authenticiteitswaarde moet ernaar gestreefd worden enkele zaken uit het interieur te behouden die kenmerkend zijn voor de interbellumperiode. Deze originele interieurelementen kunnen met respect geïntegreerd worden in een hedendaags wooncomfort.

³¹⁰ <http://www.woonhavenantwerpen.be/article/bezoek-een-monument>, 18 juli 2016 geraadpleegd.

³¹¹ http://www.woonwoord.be/Portals/43/Objects/Zoeken/ww%20veldwerk_herfst2007.pdf, 21 juli 2016 geraadpleegd.

³¹² AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerpopdracht. Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 23, 37.

Dat de huidige keuken de dag van vandaag verouderd is en niet meer voldoet aan de huidige comfortnormen staat als een paal boven water. Bovendien zijn weinig keukens nog volledig origineel en zijn deze vaak in een zeer slechte staat. Dit geldt ook voor de badkamer. Beide vertrekken dienen ingericht te worden naar hedendaagse eisen. Aangezien de woningen verhuurd zullen worden, kunnen reeds bij de restauratie basisvoorzieningen voor de badkamer en de keuken voorzien worden. Dit schept enkele mogelijkheden om keuzes te maken waarbij inspiratie bij het oorspronkelijk ontwerp gehaald wordt. Zowel de keuken als de badkamer hadden immers modernistische inspiratie. Volgende elementen uit de keuken, badkamer en de overige vertrekken kunnen eventueel behouden worden. Dit kan door recuperatie of door de keuze voor een gelijkaardig maar historiserend ontwerp.

- Het vierkante bad of douche.
- De keukenkasten.
- De betegelde vloeren en de houten plankenvloeren in de slaapvertrekken.
- De faiencetegels tegen de muur in de keuken en badkamer.
- De marmeren schouw in de woonkamer.

Bij de basisinrichting van de huurappartementen kan ernaar gestreefd worden de uitstraling van standaardisatie te realiseren, zoals dit ook bij het oorspronkelijk ontwerp het geval was. Hierbij kunnen de woningen de geest van het interbellum uitstralen in combinatie met een modern wooncomfort. Een rationele en praktische inrichting van de keuken en badkamer die compact maar functioneel zijn, refereert naar de oorspronkelijke *work flow* zoals door de modernisten werd gepredikt in hun discours. Er is een markt voor de productie van keukenmeubilair dat zich op historische modellen baseert. Zo wordt de vroegere Cubex keuken uit 1932 terug op de markt gebracht.³¹³ Er zijn vormelijk grote gelijkenissen te trekken tussen deze Cubex keuken en de gestandaardiseerde keuken in de Fierensblokken. Wat betreft het kleurgebruik in het interieur kan de nadruk op wit of lichte kleurtinten worden gelegd. Dit past in de tijdsgeest van het interbellum, waarbij deze kleuren het belang van hygiëne benadrukten.

Zoals ook in het rapport wordt aangehaald is akoestiek een belangrijk aandachtspunt bij het ontwerp. *“Het gaat niet alleen over de geluidskwaliteit in een lokaal of entiteit maar ook over het beperken van de geluidsoverdracht tussen één of meerdere lokalen of entiteiten, het beperken van de geluidsoverlast voor de burens, het beperken van de geluidshinder, die van buitenaf komt.”*³¹⁴ Al reeds bij de bouw van de Weense hoven werd veel belang gehecht aan een zekere geluidsdichtheid van de muren en het respecteren van de privacy van de bewoners. Hiermee wilden de architecten afstand nemen van het grote gebrek aan privacy in de vooroorlogse huurkazernes. Vandaag zijn onze verwachtingen naar geluidsdichtheid van de woning waarschijnlijk nog verhoogd. Moderne technieken kunnen hier vermoedelijk oplossingen bieden. Gezien de grote concentratie van appartementen en het geluidsversterkende binnenplein verdient een goede akoestiek de nodige aandacht.

De overgang tussen de wooncel en het buitengebied wordt in de traditionele eengezinswoning gevormd door de tuin. In de hoogbouw fungeert het balkon, dat veelal over alle verdiepingen en op dezelfde constructiewijze is aangebracht, als surrogaat voor de tuin. De belevingswaarde zal nochtans sterk verschillen naar gelang de verdiepinghoogte.³¹⁵ Het belang van het balkon schuilt erin dat dit in principe de enige honderd procent private buitenruimte is die bovendien eenvoudig te bereiken valt zonder dat de bewoners zich in het semiprivate gebied moeten begeven. Ook in het rapport van AG VESPA wordt notie gemaakt van het belang van de balkons. Zo moeten deze voldoende privacy kunnen waarborgen. Door het opleggen van huisregels kan overlast enigszins vermeden worden. AG VESPA linkt het goed functioneren van het balkon aan de architecturale vormgeving en laat deze taak over aan de architecten die zich over de herbestemming ontfermen.³¹⁶ Aangezien er in dit onderzoek wordt uitgegaan van het behoud van de binnengevel zoals in het oorspronkelijk ontwerp, hoort ook het behoud van de huidige balkons hierbij. Deze dienen bijgevolg opgeknapt te worden.

Naast de verplichte twintig procent buitenruimte, berekend op de oppervlakte van het perceel, bespreekt de Antwerpse Bouwcode ook de minimale buitenruimte per woning. Zo wordt verzekerd dat iedere woning een kwalitatieve buitenruimte krijgt wat het wonen in de stad aantrekkelijker maakt. De buitenruimtes dienen wel voldoende groot te zijn om effectief als bruikbare kwalitatieve buitenruimte beschouwd te kunnen worden. Deze minimale ruimte wordt berekend op het aantal slaapkamers aangezien dit doorgaans een goede referentie vormt van het aantal bewoners van de woning. Zo moet een woning met één slaapkamer minimaal 4m² buitenruimte hebben. Per slaapkamer (en dus per persoon), wordt dit vermeerderd met 2m².³¹⁷ Dat betekent dat een appartement in de Fierensblokken met twee slaapkamers 6m² en een appartement met drie slaapkamers 8m² buitenruimte moet hebben. De balkons horende bij

³¹³ <http://cuizine.be/cubex-keuken-nieuw-leven-ingebleden/>; <http://debdesign.be/pages/retro-cubex>, 21 juli 2016 geraadpleegd.

³¹⁴ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerp*. *Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 37-39.

³¹⁵ Valkeniers, *Sociale woningen in hoogbouw: een ontwerpmatig onderzoek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest*, p. 45.

³¹⁶ AG Vespa, *Onderzoeksvragen gunningsfase ontwerp*. *Renovatie en herinvulling van het voormalige sociale woningbouwcomplex “Fierensblok”*, p. 18, 25.

³¹⁷ <http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Stadsvernieuwing/Bestemmingsplannen>, 21 juli 2016 geraadpleegd.

deze appartementen hebben echter slechts een oppervlakte van ongeveer 4,5m². Als er wordt uitgegaan van het behoud van de gevels langs de pleinzijde en van de balkons, moet deze buitenruimte op andere manieren gecompenseerd worden. Zo zou er per woning 3m² kwalitatieve buitenruimte extra moeten voorzien worden. Dankzij het oorspronkelijk ontwerp van dit Weens hof werd reeds van bij de bouw van het wooncomplex sterk ingezet op kwalitatieve buitenruimte. Zo kan het binnenplein alsook het dakterras meegerekend worden. De Bouwcode stelt immers dat de buitenruimte per woning privé kan zijn, maar ook gekoppeld kan worden tot een collectieve buitenruimte.³¹⁸ Omdat deze ruimtes deel uitmaken van de buitenruimte van de woningen kan het belang van het exclusieve voorbehoud hiervan voor enkel de bewoners niet genoeg benadrukt worden.

Een belangrijk typologisch element dat deel uitmaakt van de balkons zijn de vuilschuiven met vuilniskokers. Collectieve vuilnisverzameling kan blijven bestaan en wordt zelfs opgedragen door de Bouwcode. Meergezinswoningen met minimaal vier woningen dienen een gemeenschappelijke afgescheiden ruimte voor afvalverzameling te hebben, voorzien van verluchting. Afhankelijk van het aantal woningen vergroot de oppervlakte van deze verplichte ruimte.³¹⁹ Maar of de vuilniskokers hier nog functioneel voor zijn en of dit voldoet aan de hygiënische eisen is niet zeker. Het visueel behouden van de vuilniskokers als getuigen van het verleden is zeker aan te raden. Eventueel kunnen deze ingeschakeld worden voor andere functies, zoals het verzamelen van leidingen die lopen van de kelder tot het dak.

Besluit

Aan het einde van dit laatste hoofdstuk kan geconcludeerd worden dat het herbestemmingsplan voor de Fierensblokken een goed herbestemmingsplan is voor de bestendiging van de sociale waarde. Toen de Fierensblokken bestemd werden als sociale woningbouw bleken er zich tal van sociale problemen te ontwikkelen die inherent waren aan het ontwerp en zo ook aan de typologie. Een goede herbestemming dient hier dan ook rekening mee te houden. Door de keuze tot het verhuren van de appartementen als betaalbare woningen en het blijven inzetten op collectieve voorzieningen kunnen de Fierensblokken in de toekomst hopelijk weer functioneren als een goed samenlevingsmodel. Op deze manier kan het woonconcept van de Fierensblokken mogelijk een tweede kans krijgen. Dit is de best mogelijke manier om de oorspronkelijke intentie van Gustave Fierens en de typologie van het Weens hof te eerbiedigen. Om dit doel te bereiken werden door AG VESPA echter beslissingen genomen die soms grote gevolgen zullen hebben voor de architecturale waarde. De meest drastische keuzes zijn de beslissing om de pleingevel ingrijpend te veranderen en de binneninrichting en –afwerking van de typeappartementen niet te behouden. Kortom, wat er behouden blijft is de straatgevel, trapkokers en de grote morfologische indeling van bouwblok met binnenplein. Veel kostbare erfgoedelementen en bijgevolg ook informatie gaat zo verloren. Binnen dit onderzoek werd getracht door middel van een andere nadruk te leggen op de doelgroep het behoud van de typeappartementen en de pleingevens te bepleiten. Een herbestemming die vertrekt vanuit respect voor de architecturale waarde en de sociale waarde zal uiteindelijk de authenticiteitwaarde versterken.

Na de restauratie en herbestemming van de Fierensblokken kan een draaiboek opgemaakt worden over de genomen keuzes van zowel constructie, materiaal als kleurgebruik. Eventueel kan het as-builtondossier hierbij gevoegd worden. Eén van de streefdoelen van de restauratie en herbestemming van de Fierensblokken was een voorbeeldproject te zijn waaruit leerelementen en aanbevelingen kunnen gedistilleerd worden in functie van toekomstige projecten. Dit draaiboek kan van nut zijn bij eventuele toekomstige kwalitatieve restauraties van de andere Weense hoven in het Antwerpse.

³¹⁸ <http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Stadsvernieuwing/Bestemmingsplannen>, 21 juli 2016 geraadpleegd.

³¹⁹ <http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Stadsvernieuwing/Bestemmingsplannen>, 21 juli 2016 geraadpleegd.

Algemeen besluit

In dit onderzoek werd getracht de Fierensblokken als typologie van het Weens hof tot in detail te doorgronden. Daartoe werd in eerste instantie onderzoek gedaan naar de wortels van deze bouwtypologie in Wenen en de invloeden van het modernisme bij de toepassing tijdens het interbellum. De verschillende deelaspecten van de typologie werden onderzocht aan de hand van de Fierensblokken, als meest representatieve toepassing van een Weens hof in Antwerpen. Op deze manier werd de Antwerpse woontypologie erg genuanceerd besproken en gedefinieerd. Deze typologie van sociale woningbouw die in het wetenschappelijke discours tot noch toe nauwelijks werd aangehaald, werd zo tot in detail onderzocht, en in zijn ruimer invloedskader geplaatst.

Vanuit deze afbakening van de Fierensblokken als typologie van een Weens hof was het mogelijk een waardebeoordeling op te stellen, waarbij de toestand vandaag het vertrekpunt vormde. Besloten werd dat de Fierensblokken een zeldzaam en authentiek voorbeeld vormen van de typologie in het Antwerpse. Hierdoor heeft het gebouwencomplex een grote architecturale waarde. De esthetische waarde werd toegekend aan de Fierensblokken als belangrijk voorbeeld van de Nieuwe Zakelijkheid in Antwerpen. Ten slotte is ook de sociale waarde van dit erfgoed van groot belang. Hierbij werden de Fierensblokken omschreven als een wooncomplex dat functioneerde volgens een bepaalde ideologie die van bovenhand werd opgelegd door enerzijds het modernisme, maar evengoed een uiting was van de tijdsgeest. Er werden, meestal sociale, problemen onderzocht die zich in het recente verleden stelden en die inherent zijn aan het ontwerp van het Weens hof en die zich ook bij een herbestemming van de Fierensblokken opnieuw kunnen stellen.

Het ontwerp van Gustave Fierens illustreert de aandacht die in het interbellum werd besteed aan een respectvolle en esthetische verzorgde volkshuisvesting, met zowel architecturale als sociale kwaliteiten. Deze kwaliteiten werden eveneens tot doel gesteld bij de herbestemming. Rekeninghoudend met de erfgoedwaarden, de uitgesproken erfgoedelementen werd het huidige herbestemmingsplan kritisch geëvalueerd. Er werd getracht oplossingen te zoeken voor de problematieken die zich stelden bij deze typologie met de erfgoedwaarden in het achterhoofd. Op deze manier kunnen de Fierensblokken een tweede en unieke kans krijgen om te functioneren als een Weens hof.

Het belang van het gevoerde onderzoek uit zich zowel op het vlak van de monumentenzorg in Vlaanderen alsook op breder maatschappelijk vlak.

Het wetenschappelijk belang binnen de monumentenzorg schuilt in het onderzoek dat werd verricht naar een tot nog toe nauwelijks onderzochte typologie van sociale woningbouw. Ondanks de relatief grote vertegenwoordiging in de stad Antwerpen en de waardering die in het verleden heerste voor deze typologie, vormden deze wooncomplexen nooit eerder het onderwerp van uitgebreid en diepgaand onderzoek.

Het gevoerde onderzoek en bijgevolg het definiëren van deze typologie kan resulteren in een zekere erkenning en waardering van deze onderschatte vorm van sociale woningbouw. Van een nog groter belang is de hopelijk groeiende waardering en erkenning van sociale woningbouw als waardevolle vormen van onroerend erfgoed tout court.

Door middel van een kritische bespreking en door eigen aanbevelingen opgesteld vanuit de ontwikkelde expertise over deze vorm van woningbouw, werd getracht het huidige herbestemmingsplan te evalueren. Mogelijk komen deze aanbevelingen te laat om nuances te kunnen aanbrengen in deze plannen. De bewustmaking rond deze typologie, de onderzochte casus van de Fierensblokken en de gegeven aanbevelingen, kunnen echter wel ter inspiratie dienen bij toekomstige ingrepen bij de andere Weense hoven in het Antwerpse. Deze kunnen hopelijk resulteren in beter gefundeerde beslissingen die een positieve evolutie kunnen betekenen voor dit onroerend erfgoed.

Het maatschappelijk belang van dit onderzoek schuilt erin dat een goede herbestemming de Fierensblokken tot een jonge, levendige en inspirerende plaats kan maken voor de bewoners alsook voor de buurtbewoners. Het kan een plaats worden waar de bewoners hun burens en hun buurt effectief kennen. Zo kunnen de Fierensblokken de Sint-Andrieswijk leven inblazen en een stimulerende factor zijn voor de cohesie van de buurt.

Mogelijk kan een goede restauratie en herbestemming van de Fierensblokken een toonaangevend voorbeeld vormen voor andere sociale woningbouw. De voortrekkersrol die de Fierensblokken hebben, kunnen leiden tot toepassingen op sociale woningbouw met een erfgoedwaarde, die niet noodzakelijk in het stadscentrum gelegen is en waarbij de functie van sociale woningbouw behouden blijft. Het historisch uitgangspunt bij de bouw van de Weense hoven was het creëren van een mooie en gezonde leefomgeving die een positief effect heeft op zijn bewoners. Dit is een doelstelling die ook vandaag nog van toepassing kan zijn. Sociale woningbouw blijven behandelen en vormgeven als sociale woningbouw doet de bewoner er steeds aandenken dat hij hier huist. Door deze woningen te mixen met niet-sociale woningen, ze uit hun isolement te halen en bovendien met zorg en architecturale kwaliteit vorm te geven, zal dit de bewoners positief beïnvloeden. De historische status van deze gebouwen kunnen hierbij een aantrekkingsfactor vormen. Kwaliteitsvolle restauraties van sociale woningbouw met erfgoedwaarde kunnen de bewoner trots maken op zijn woning.

Bij aanvang van dit onderzoek werd de afbakening bepaald. Zo bleef dit onderzoek beperkt naar de toepassing van Weense hoven in Antwerpen. Verder onderzoek kan uitwijzen of deze typologie ook realisaties kende in Brussel en andere steden in België. Dit kan een heel nieuw licht werpen op de scope van deze typologie en zijn toepassingen.

Een knagend vraagstuk bij het afronden van dit onderzoek blijft de vraag naar een concrete link tussen Wenen en Antwerpen. Op welke manier werd deze typologie verspreid en bereikte hij Antwerpen? Spelen politieke factoren hier een rol, zijn het de huisvestingsmaatschappijen die deze nieuwe en economisch interessante woonvorm aanbrachten, of rapporteerden contemporaine tijdschriften over deze architectuur waarop dit werd opgepikt door aandachtige architecten? Of is het de combinatie van al deze factoren die zorgde voor de introductie van deze woonvorm in Antwerpen? Verder onderzoek kan trachten deze lacunes aan te vullen.

Naast deze theoretische vragen kan een evaluatie van de Fierensblokken, na de restauratie, herbestemming en ingebruikname, nieuw licht werpen op deze typologie als woonmodel. De omvang van de aangehaalde problematieken en de effectiviteit van de aangeboden oplossingen, zullen moeten blijken bij de ingebruikname van het wooncomplex. Deze zijn nu moeilijk te voorspellen. De bevraging van de bewoners binnen een decennia, kan meer leren omtrent de wooncultuur, deze woonvorm, zijn mankementjes en de gevormde samenleving binnen de Fierensblokken.

BIJLAGE: Bespreking van de negen casestudies te Antwerpen

1. Cité Strauss 1921

1.1 Algemeen

Cité Strauss is gelegen aan de Haantjeslei, aan de rand van de Brederodewijk ten zuiden van Antwerpen, meer bepaald in het zuidoostelijk gedeelte van het Zuid. Deze wijk wordt vandaag omsloten door de Singel, de Amerikalei en de Anselmostraat.³²⁰ Na het afbreken van de Spaanse omwallingen werd in 1875 door de stad Antwerpen voor dit nieuwe uitbreidingsgebied een verkavelingsplan opgesteld. Verschillende industriële ontwikkelingen grepen plaats op deze nieuwe gronden, en arbeiderswoningen volgden.

Het is het eerste grote sociale woningcomplex dat werd gebouwd door de Goede Woning. Dit gebeurde in 1921, twee jaar na de oprichting van de sociale huisvestingsmaatschappij, naar een ontwerp van Hippoliet en Jules De Vos. De Goede Woning gebruikte hiervoor een groot perceel aan de rand van de Brederodewijk. Middenin dat perceel stond een kasteel (het voormalig Hof de Beukelaer); een gedeelte van dat perceel werd in gebruik genomen voor de bouw van sociale woningen.³²¹ Daarnaast had de Goede Woning de eerste jaren zijn kantoren in het kasteel gevestigd.³²² Dit kasteel is inmiddels gesloopt. Op de onderstaande kaarten is het tot op vandaag kenmerkende perceel, nog quasi volledig vrijstaand met centraal gelegen het kasteel, zichtbaar. In 1907 raakte de buurt steeds meer verkaveld waarbij de woonfunctie overheerste. De percelen langs de Durletstraat werden bebouwd waardoor het domein langs deze zijde ingesloten werd. Later werden ook de aangrenzende percelen in de Ballaerstraat bebouwd en werd het gehele voormalige Hof de Beukelaar ingesloten.

Figuur 53: Cité Strauss, toestand 1886, onbekende kaart en bron.

Figuur 54: Cité Strauss, toestand 1907, onbekende kaart en bron

Figuur 55: Cité Strauss, toestand van 2016, <http://www.bing.com/maps/>, februari 2016 geraadpleegd.

In 1964 werd een plan ontworpen voor vrij belangrijke aanpassingen- en renovatiewerken aan het Weens hof, geleid door architect Maes.³²³

³²⁰ <https://nl.wikipedia.org/w/index.php?title=Zuid-Brederode&redirect=no>, 24 februari 2016 geraadpleegd.

³²¹ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6824>, 24 februari 2016 geraadpleegd.

³²² Jos Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*. (Antwerpen: De Goede Woning, 1969), p. 23.

³²³ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 69.

1.2 Morfologie

a) Grondplan

De totale oppervlakte van het perceel bedraagt circa één hectare waarvan ongeveer één derde werd bebouwd, de overige twee derde werd ingevuld als binnenplein voor de bewoners.³²⁴ Het is een vierkant grondplan met een uitstulping naar het noorden. Het gehele wooncomplex telde een ondergrondse kelder verdieping en vijf woonlagen en voorzag in 216 appartementen.³²⁵ In 1950 werd het wooncomplex verhoogd met een zesde woonlaag wat zorgde voor 42 woonegelegenheden extra.³²⁶ Het binnenplein werd, in vergelijking met de andere Weense hoven, niet volledig rondom rond omringd waardoor een echte gesloten binnenplaats werd verkregen. De open plaats werd langs de west- noord- en oostzijde omringd; langs de zuidzijde wordt enkel de hoek gemaakt. Tussen deze vleugels is een grote opening waardoor het plein een heel open karakter heeft. Aangezien Cité Strauss langs de Durlletstraat en de Ballaartstraat ingekapseld zit in het stedelijke weefsel, straalt het wooncomplex langs de achtergevels veel minder openheid uit. Aangezien het perceel waarop Cité Strauss gebouwd werd een historisch kasteeldomein was, is de vorm van dit perceel bepalend geweest voor de vorm van het Weens hof alsook voor de omliggende straten en bebouwing.

b) Circulatie in de collectieve ruimtes

De Haantjeslei volgt de binnenste contouren van het wooncomplex waardoor het binnenplein omringd wordt door een openbare weg. Dit heeft gevolgen enerzijds voor de beleving van dit plein en anderzijds voor de toegankelijkheid. Het plein krijgt hierdoor een expliciet publiek karakter waardoor het gebouw ook enkel langs formele ingangen toegankelijk werd gemaakt. Deze bevinden zich aan het binnenplein, en aan de zuidzijde langs de afgeronde hoeken. Iedere ingang met een dubbele deur kwam uit op een licht geprononceerde trapkoker die tot op het dak reikte. Ook de kelder verdieping, gelegen onder het straatniveau, kon via deze trappen bereikt worden. Op iedere verdieping bediende een kleine trappenhal twee woningen; in de hoeken waren dat er drie. Bij de renovatie van 1964 werden twintig liften geïnstalleerd.³²⁷

Figuur 56: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 1920#10569, H. De Vos, *Cité Strauss*, doorsnede met zicht op de trappenkoker, (1920).

c) Aantal appartementen en de verschillende types

Het overgrote deel van de appartementen voorzag in drie slaapkamers naast een keuken. Dit appartement kan dan ook als het typeappartement beschouwd worden. In de hoeken en ter hoogte van de winkels op het gelijkvloers kwamen uitzonderingen voor op dit type met twee of één slaapkamer(s) naast een keuken.

1.3 Esthetiek

Voor het Weens hof Cité Strauss aan de Haantjeslei is geen historisch fotomateriaal voorhanden waaruit gevelafwerkingen en dergelijke afgeleid kunnen worden. Naast de ontwerpplannen uit 1920 is er een beschrijving die gemaakt werd in 1989 voor de inventaris van het onroerend erfgoed, rekening houdend met de renovatiewerken in 1964 waarbij de achtergevel van het wooncomplex bewerkt werd. Recent werd een nieuwe renovatie uitgevoerd waarbij de voorgevels werden aangepakt. Rekeninghoudend met dit alles kan besloten worden dat de gebroeders De Vos opteerden voor de art deco als stijl om de sociale woningen van hun negatieve bijklank te bevrijden. Door het imposante gebouw, afgewerkt door een sprekende kroonlijst doorbroken met trappenkokers, afwerking van de verticale delen met als art deco herkenbare geometrische motieven (lisenen), en een volumespel door de licht geprononceerde trapkokers, trachten de architecten De Vos de eenvoudige sociale woning te verheffen. De gevels zouden aanvankelijk bestaan hebben uit gecementeerde blokken op een ruw afgewerkte plint. Vandaag is de gevel gelijkmatig afgewerkt in een gele en witte tint boven een hoge grijze, betegelde plint. De art-decoafwerking is dus ook in grote mate verdwenen. De originele rechthoekige muuropeningen lijken bewaard te zijn; de oorspronkelijke roedeverdelingen in de bovenlichten

³²⁴ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6824>, 24 februari 2016 geraadpleegd.

³²⁵ V. Verdun, "Une exploitation d'un groupe d'appartements pourvus du confort moderne". *L'Habitation à Bon Marché*, jg. 15, nr. 6 (1935): p. 121.

³²⁶ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 3.

³²⁷ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 69.

zijn echter verdwenen en vervangen door nieuw schrijnwerk. Opvallend zijn de afgeronde hoekgebouwen met winkels oorspronkelijk voorzien van zwarte faiencetegels op het gelijkvloers. Aanvankelijk was de achtergevel een volledig bakstenen façade; bij de renovatiewerken van 1964 werd deze, aansluitend bij de voorgevels, volledig voorzien van een witte bezetting.³²⁸

Figuur 57: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 1920#10569, H. De Vos, *Cité Strauss, gevelopstand van het binnenplein*, (1920).

Figuur 58: Cité Strauss, afgeronde hoeken van het wooncomplex, met winkels op de gelijkvloers, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

1.4 Collectieve voorzieningen

a) Binnenplein

Wegens het gebrek aan historische foto's en het ontbreken van plannen van de architecten De Vos is het niet mogelijk om een idee te krijgen over de invulling van het binnenplein. Wel is geweten dat de Haantjeslei rond het vierkante binnenplein liep waardoor het dus een publiek plein was. Dit moet het al dan niet intensieve gebruik van het plein door de bewoners beïnvloed hebben. Ook is geweten dat centraal op het plein zich het voormalige kasteel bevond waar zich zowel de kantoren als de sanitaire voorzieningen voor de bewoners bevonden. Vandaag is het plein opnieuw in opbouw waarbij geen sporen naar het verleden bewaard bleken te zijn.

b) Dakterras en droogzolders

Er is geen zekerheid over de aanwezigheid van droogzolders bij het ontwerp. Toch is er een vermoeden, gestoeld op basis van de plannen, dat zij

wel aanwezig waren. De trapkokers liepen immers door tot op het dak wat doet vermoeden dat de architecten tot doel hadden deze plaats voor de bewoners toegankelijk te maken. Bovendien blijkt uit de andere casestudies dat als de trapkokers doorliepen, er een droogzolder aanwezig was, en dat als ze niet doorliepen, deze zich ofwel op een andere plaats bevond of niet aanwezig was. Een andere reden voor dit vermoeden zijn de ontwerpplannen waar een enigszins geromantiseerd plan toont hoe zich planten horizontaal over de dakverdieping uitstrekken.

Figuur 59: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 1920#10569, H. De Vos, *Cité Strauss, detail van de gevelopstand van het binnenplein*, (1920).

c) Vuilniscirculatie

Noch de ontwerpplannen noch de literatuur kunnen bevestigen dat er vuilschuiven aanwezig waren in de woningen.

d) Winkels

Op de gelijkvloerse verdieping bevonden zich in de afgeronde hoek van de linkervleugel vier winkels; in de tegenoverliggende hoek waren dat er vijf. Deze winkels maken deel uit van de appartementen op het gelijkvloers en hadden naast een woonkamer één slaapkamer. Deze winkels waren er uiteraard voor de bewoners van het Weens hof maar lagen ook langs de openbare weg waardoor zij ook door de bredere omgeving bezocht werden.

e) Andere

Elk appartement was voorzien worden van een elektrische bel, een brievenbus en vanaf 1933 ook van een radioantenne.³²⁹ In de kelders van het kasteel, dat de eerste decennia in het midden van het perceel stond, werden 24 douches voorzien voor de bewoners. Ze konden deze sanitaire voorzieningen bereiken via een bijzondere toegang.³³⁰ Bij de renovatiewerken in 1964 werd gemeenschappelijke radio- en televisieaansluiting voorzien.³³¹

³²⁹ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 25, 32.

³³⁰ <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/6824>, 24 februari 2016 geraadpleegd.

³³¹ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 69.

³²⁸ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 69.

1.5 Typeappartement

a) Verschillende ruimtes en hun oriëntatie

Figuur 60: Cité Strauss, typeappartement met drie slaapkamers, eigen schets.

Anders dan bij de overige Weense hoven besloten de architecten De Vos de appartementen niet met de dagvertrekken (woonkamer, eventueel keuken en badkamer) te richten naar het binnenplein, waar zich het gemeenschapsleven afspeelde. Ze kozen ervoor de slaapvertrekken naar het binnenplein te richten en de woonkamer naar de omliggende bouwblokken. Het is dan ook naar deze omgeving dat het balkon zich richtte. Dit impliceerde ook dat de nachtvertrekken naar het zuiden werden gericht in plaats van de dagvertrekken, zoals het gangbaar was. Door de openheid van het binnenplein kregen de woningen op alle woonlagen voldoende rechtstreeks daglicht.

b) Hal

Iedere woning was voorzien van een rechthoekige hal die toegang verschafte tot alle vertrekken binnen de woning: de woonkeuken, de drie slaapkamers en het balkon met toilet.

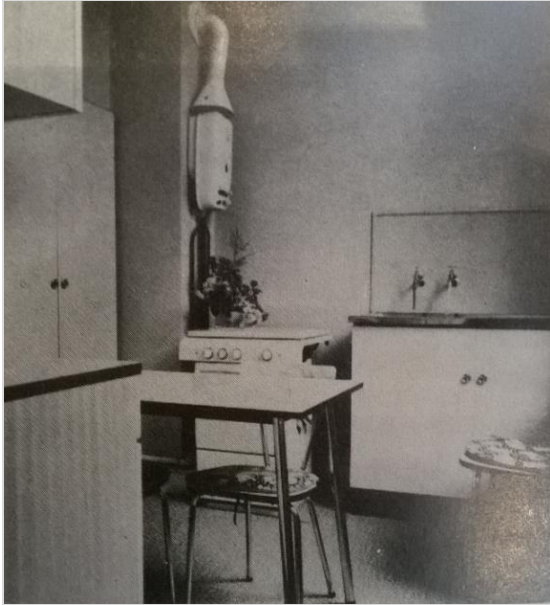
c) Woonkeuken

De woonkeuken werd voorzien van een schouwmantel en gaf uit op het balkon. De woonkeuken vormde het centrum van de woning; hier werd gekookt en gewassen, en het vormde de plaats waar het gezin samenkwam. Dankbaar fotomateriaal uit *Vijftig jaar de Goede Woning* kan informatie geven hoe de inrichting van een woonkeuken in Cité Strauss eruit moet gezien hebben gedurende de eerste periode.

Een compacte, sluitbare kast herbergde kookgerief en een spoelbak. Deze kast kon gesloten worden indien er bezoekers waren of indien er niet gekookt of gewassen werd. Naast deze kast stond een gasvuur met oven.

Figuur 61: Cité Strauss, woonkeuken met wasgelegenheid en gasvuur met oven, toestand zoals in het ontwerp, Cels, *Vijftig jaar de Goede Woning*, p. 69.

Figuur 62: Cité Strauss, 'moderne' keuken en badkamer na de renovatiewerken in 1964, Cels, Vijftig jaar de Goede Woning, p. 69.

binnenplein. Alle drie de slaapkamers waren voorzien van een raam om licht en lucht in de woning te brengen. Verder hadden ze ook een schouwmantel. In 1964 werden de woningen voorzien van individuele verwarming op gas.³³³

f) Persoonlijke kelder

De ontwerpplannen van de gebroeders De Vos tonen hoe ieder appartement een persoonlijke kelder ter beschikking had. Vermoedelijk ging dit in eerste instantie om een kolenkelder en later om een berging.

d) Balkon met toilet

Het balkon werd bereikt via de woonkamer en liep over de gehele breedte van het appartement. Op dit balkon bevond zich het afgesloten toilet. Collectieve douches werden voorzien in het kasteel op het binnenplein.

Tot de renovatiewerken in 1964 moet dat de situatie geweest zijn. In 1964 werden volwaardige badkamers en keukens ingericht volgens het toenmalig moderne comfort.³³² Dit moet tot gevolg gehad hebben dat de woningen minder slaapkamers hadden of dat er woningen werden samengevoegd om dit comfort te kunnen bieden.

e) Slaapkamers

Parallel met de woonkamer bevond zich één slaapkamer, de overigen richtten zich naar het

³³² Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 69.

³³³ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 69.

2. Kiel Hennig 1922-1937

2.1 Algemeen

Het grondgebied van het Kiel ligt ten zuiden van Antwerpen, van de stad gescheiden door de Ring rond Antwerpen. Door deze barrière profileert de wijk zich als enigszins autonoom gebied tegenover de stadskern. Historisch gezien heeft het gebied ook steeds buiten de stadsomwallingen gelegen. Toch heeft het Kiel sterk stedelijke kenmerken. Het Kiel fungeerde als stadsuitbreidinggebied om enerzijds de expansie van de haven en anderzijds van het overbevolkte centrum op te vangen. De genese van het gebied is vergelijkbaar met deze van het eveneens besproken Luchtbal. Ook hier kwamen vanwege de nabije industrie en vanwege de goedkope gronden verschillende grootse woningprojecten tot stand met het doel een woning te voorzien voor de talrijke arbeiders. Het Kiel werd in opeenvolgende fasen verkaveld en bebouwd. Vooral tijdens het interbellum kende de wijk zijn sterkste groei en ging het landelijk karakter ervan verloren. In eerste instantie werd het gebied ten oosten van de Sint-Bernardsesteenweg ontwikkeld en pas daarna, aan het begin van de jaren twintig, het gebied ten westen ervan. De belangrijkste recreatiezone binnen de wijk was ongetwijfeld het Kielpark dat in 1952 werd aangelegd. Het park bood wandel terreinen en sport- en speelterreinen.³³⁴ Het Kiel wordt voornamelijk gekenmerkt door sociale huisvesting in verschillende vormen. Ook de typologie van het Weens hof waarbij middelhoogbouw rond meerdere binnenpleinen werd georganiseerd kreeg hier meerdere malen vorm. Het is de sociale huisvestingsmaatschappij Huisvesting die tijdens het interbellum en vlak na de Tweede Wereldoorlog de opdracht gaf aan de architecten Edward Craeye, J. R. Van Hoenacker, J. Van Beurden en J. Smolderen tot het bouwen van deze wooncomplexen.

Concreet gaat het over volgende Weense hoven:

Kiel Hennig door architect Edward Craeye bestaat uit drie wooncomplexen gerealiseerd in vier fasen:

- Kiel Hennig I omvat 235 woningen, dateert van 1922 en wordt omringd door de Jan Davidlei, Max Roosestraat, Sint-Bernardsesteenweg en de Hendriklei.
- Kiel Hennig II werd gebouwd in twee fasen. In 1923 werden 90 appartementen gebouwd aan de Jan Davidlei, de Max Roosestraat en de Sint-Bernardsesteenweg. Twee jaar later werd dit complex vergroot met 141 appartementen

waardoor de hoek gevormd werd met de Jan Davidlei en de Sint-Bernardsesteenweg.

- Kiel Hennig III werd enige tijd later, in 1937, gebouwd en werd omringd door de Hendriklei, de Jan Davidlei, de Maurits Sabbelaan, de Max Roosestraat en de Van Peenestraat. Het wooncomplex telde 237 woningen.

Kiel Tiebaud, door de architecten Jos Smolderen, Paul Storme, Van Beurden John en Jan Van Hoenacker, bestaat uit één groot Weens hof van 347 appartementen gebouwd in 1925. Dit complex werd omringd door de Jan Davidlei, de Max Roosestraat, de Van Peenestraat en de Alfons De Cockstraat. Zoals deze straten aangeven werden de Weense hoven naast elkaar opgetrokken waardoor zich op het Kiel een homogeen geheel van de onderzochte typologie bevindt.

Naar een vooroorlogs ontwerp van Edward Craeye werd in 1949 ook nog Eric Sasse opgetrokken eveneens in deze buurt gelegen.

Figuur 63: Het Kielpark met zicht op Kiel Hennig I, II en III in het zuiden en Kiel Tiebaud in het noordoosten, <http://www.bing.com/maps/>, februari 2016 geraadpleegd.

Figuur 64: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, GP#5263, z.n., Zicht op Kiel Hennig III vooraan in beeld met de omliggende wooncomplexen, (z.d).

³³⁴ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p.64-68.

Eerst wordt Kiel Hennig en daarna Kiel Tiebaud besproken. Bij de bespreking van Kiel Hennig wordt steeds het onderscheid gemaakt tussen Kiel Hennig I, II en III.

2.2 Morfologie

a) Grondplan

Kiel Hennig I met zijn trapeziumvormig grondplan omsloot drie binnenpleinen door vijf bouwlagen. Kiel Hennig II heeft een driehoekig grondplan waar vier, sterk in vorm en grootte verschillende, binnenpleinen omsloten werden door eveneens vijf bouwlagen. Kiel Hennig III werd opgebouwd als een symmetrisch geheel dat bestaat uit een rechthoekig grondplan dat twee binnenplaatsen omsloot. Langs beide zijden van dit hoofdvolume bevond zich een driehoekige vleugel die eveneens een binnenplein omsloot. Kiel Hennig III telt soms vijf, soms zes en soms zeven bouwlagen. De bouwhoogte werd hier aangewend om bepaalde accenten te leggen. Zo had de hoofdingang met zijn zeven bouwlagen een erg monumentaal karakter, terwijl de andere hoofdingang met plaatselijk twee bouwlagen een veel informeler en toegankelijker karakter krijgt.

Deze bouwblokken met een gemiddelde bouwhoogte van vijftal bouwlagen en erg gelijkaardige art-decogevels bezorgden de omliggende straten een homogeen architecturaal beeld. Aangezien de site van het Kiel stadsuitbreidinggebied was en zo pas in het interbellum werd aangesneden en ingericht, waren het de woonblokken die bepalend waren voor de huidige stratenaanleg. Zo tonen de plannen hoe de omliggende straten nog moesten aangelegd worden en hun naam nog moesten krijgen. In de tijd dat Kiel Hennig III werd gebouwd was het stratenplan reeds gerealiseerd; het woonblok bleef vermoedelijk tot dan braak liggen.

Figuur 65: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#6993, E. Craeye, *Liggingsplan van Kiel Hennig I, II, III en Kiel Tiebaud*, (1937).

b) Circulatie in de collectieve ruimtes

De binnenpleinen van Kiel Hennig I konden bereikt worden vanaf de straat via twee toegangen tot ieder plein. Onderling waren de drie binnenpleinen ook

steeds verbonden door doorgangen. Of deze doorgangen met de straat werden afgesloten is niet af te leiden uit historische foto's. Of de pleinen publiek of privaat waren is dus ook niet met zekerheid te zeggen. Vandaag is het complex toegankelijk langs twee hoofdtoegangen in de Hendriklei en in de Max Roosestraat.

De formele toegangen bevonden zich langs de straatzijde en zijn benadrukt door de architraaf boven de deur. In het verlengde van deze toegang reikt een in de gevel licht geprononceerde trapkoker tot op de vijfde en laatste woonlaag. Deze 24 trapkokers bedienden per verdieping steeds twee woningen; de hal was minimaal. Op de drie binnenpleinen bevonden zich eveneens informele toegangen. Trappen leidden naar de half boven het straatniveau uitstekende kelder verdieping en naar de woningen op de laagste woonlaag waarbij via het balkon de woning betreden kon worden. Zes doorgangen maakten drie binnenpleinen van Kiel Hennig II toegankelijk. De vier binnenpleinen werden onderling verbonden door doorgangen. Opnieuw is het niet uit te sluiten of het om publieke, private of soms semipublieke pleinen gaat. De formele toegangen met 17 trapkokers en de informele toegangen langs de pleinzijden waren exact dezelfde als deze van Kiel Hennig I.

De vier binnenpleinen van Kiel Hennig III konden bereikt worden via vier doorgangen vanaf de straatzijde. Onderling werden deze pleinen verbonden door vijf doorgangen. Hierdoor konden bewoners eenvoudig doorheen het hele complex lopen naar de tegenoverliggende straat. De hoofdingang die zich bevond op de hoek van de Max Roosestraat en de Van Peenestraat gaf toegang tot een eerste semiprivaat vierkant plein. Het verlaagd aantal woonlagen aan deze ingang nodigde uit; een stenen pergolastructuur kondigde echter een andere invloedsfeer aan: een plein waar meer sociale controle heerste dan in de openbare ruimte. Ook vandaag is dit plein toegankelijk voor niet-bewoners. De toegang naar de drie andere pleinen is vandaag afgesloten met de originele metalen poorten waardoor besloten kan worden dat deze oorspronkelijk privaat waren. Verder zijn er nog twee restruimtes, langs de gevels aan de Jan Davidlei en de Maurits Sabbelaan, afgebakend door dezelfde pergolastructuur. In principe zijn ook deze vrij toegankelijk maar stralen ondanks een semiprivate sfeer uit. In het gebouw gebeurde de circulatie, net zoals bij de andere Weense hoven, volledig verticaal, via 22 trapkokers waarvan de meesten zich langs de straatzijde bevonden en van de kelder tot en met de bovenste woonlaag reikten. Enkel aan weerszijden van de twee hoofdtoegangen en op de vierkante binnenplaats bevinden er zich trapzalen langs een binnengevel. Per verdieping gaf een traphal nooit toegang tot meer dan drie appartementen; doorgaans waren dat er twee. In de hoeken van iedere binnenplaats gaven trappen toegang tot de kelder verdieping. Deze vormden de informele toegangen.

Figuur 66: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-ALB#51-62, z.n., Kiel Hennig I of II, informele toegang op een binnenplaats, (z.d.).

Figuur 67: Kiel Hennig II, huidige vrije toegang tot het binnenplein; Kiel Hennig III, afgesloten toegang tot privaat binnenplein; formele toegang met trapkoker en pergola, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

c) Aantal appartementen en de verschillende types

Gezien de grillige vorm van de drie Weense hoven is het niet eenvoudig een typeappartement af te bakenen. Over het algemeen kan besloten worden dat de drie complexen appartementen hadden met één, twee, drie of vier slaapkamers naast de overige functionele ruimtes. Hiermee konden ze onderdak bieden aan verschillende gezinstypen. De typen met één en vier appartementen kwamen voornamelijk voor in de hoeken, boven doorgangen of verbindingen. De typen van twee en drie slaapkamers kwamen het meest voor in de constante, lange zijden. Bij de drie complexen is het type met drie slaapkamers gemiddeld het meest voorkomend; dit kan dan ook als typeappartement beschouwd worden. E. Craeye maakte steeds gebruik van hetzelfde grondplan voor de typeappartementen. Eind jaren 1990 werden deze Weense hoven gerenoveerd waardoor de samenstelling van de woningen vermoedelijk gewijzigd werd met het doel tegemoet te komen aan moderne eisen naar comfort en hygiëne.

2.3 Esthetiek

Edward Craeye koos met overtuiging voor de art deco voor het ontwerp van de drie Weense hoven aan Kiel Hennig. Meer dan dit bij de andere Weense hoven het geval is lijkt Craeye de arbeiderswoning te willen verheffen tot een heus paleis. Vooral in de ontwerpplannen komt dit sterk tot uiting. Renovatiewerken hebben de oorspronkelijke ornamentiek en uitstraling van de wooncomplexen enigszins afgezwakt.

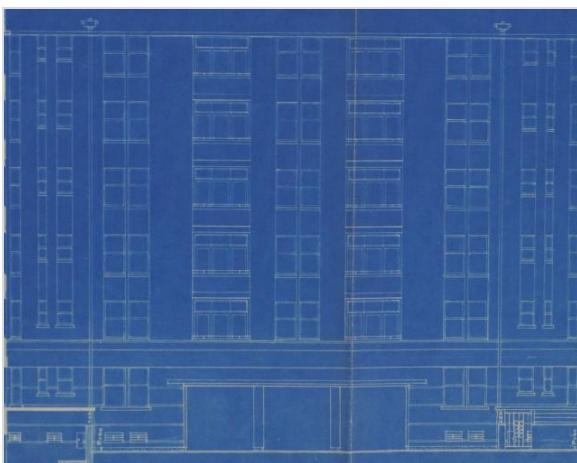

Figuur 68: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1925#21975, E. Craeye, Kiel Hennig II, doorsnede en gevelopstand met fontein, (1925).

Figuur 69: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#5898, z.n., Kiel Hennig I of II, (z.d.).

Opvallend is de overvloed aan fijne afwerking die de straatgevels kenmerkten en de veel sobere uitvoering van de pleingevels.

Figuur 70: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 18#6993, E. Craeye, Kiel Hennig III, gevelopstand pleinzijde, (1937); gevelopstand zelfde pleinzijde, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

Kenmerkend zijn de gecementeerde lijstgevels met schijnvoegen op de begane grond gevolgd door een puillijst met consoles. Deze lijst werd onderbroken door de opgaande traphallen met een verschillende vensterordonnantie van de gevel. Formele deuren werden steeds bekroond met een vooruitspringende

kroonlijst. Rechthoekige raamopeningen voorzien van een kleine metalen balustrade bevonden zich in soms licht geprononceerde geveldelen. De gevels werden afgesloten door een neoclassicistisch aandoende kroonlijst, ondersteund door consoles. De geveluitwerking kent zijn hoogtepunt op de afgeronde gevelwand van Kiel Hennig I op de hoek van de Sint-Bernardsesteenweg en de Jan Davidlei. De vooruitspringende geveldelen zijn voorzien van gestileerde guirlandes. Kiel Hennig III, dat tien jaar later werd gerealiseerd is enigszins soberder maar meer monumentaal vorm gegeven.

Figuur 71: Kiel Hennig I, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

2.4 Collectieve voorzieningen

a) Binnenpleinen

Ieder Weens hof is voorzien van meerdere kleinere binnenpleinen. Hierdoor slaagde Edward Craeye er enigszins in om de pleinen een meer gezellig aandoende sfeer te doen uitstralen dan dit het geval is bij de grote pleinen in de overige besproken casestudies. Zowel de plannen van Craeye die een met zorg uitgevoerd ontwerp tonen van de binnenpleinen als historische foto's tonen het belang dat door de ontwerper aan de pleinen en de inrichting ervan werd gehecht.

Figuur 72: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, GP#9848, z.n., Ontwerpplan Kiel Hennig I en II, (z.d.).

Ieder binnenplein kreeg zijn eigen invulling. Vijvers en fonteinen in art-decovormgeving, plantsoenen, bloembakken, zitbanken, bomen en grasperken stonden ter beschikking van de bewoners en vooral ook van de kinderen. In de literatuur wordt de link gelegd tussen semipublieke binnenpleinen als geplaveide binnenplaatsen en speelruimte voor de kinderen waar tegenover de private binnenplaatsen werden beplant en als tuin ingericht.³³⁵ Dit is echter niet af te leiden uit de huidige inrichting van de binnenpleinen aangezien deze tot een minimum en triestig te vertoeven ruimte werden herleid. Bij de ontwerpplannen werd bij de drie wooncomplexen echter een duidelijk onderscheid gemaakt tussen enerzijds speelplaatsen, vaak betegeld en voorzien van een fontein of vijver, en anderzijds tuinen die beplant werden. Aangezien het moeilijk te bepalen is of deze al dan niet publiek zijn is het niet mogelijk de link te leggen tussen de beplanting en de publieke of private status van de binnenplaats. De binnenplaatsen bij Kiel Hennig I en II waren voldoende groot om licht te brengen in de woningen van alle woonlagen. Kiel Hennig III echter telt soms zeven woonlagen rond relatief beperkte binnenpleinen waardoor deze soms onvoldoende belicht werden.

Figuur 73: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#5144 en FOTO-OF#5899, z.n., Kiel Hennig I, II of III, binnenplaats, (z.d.).

Figuur 74: Kiel Hennig I en II, binnenplaats, eigen fotomateriaal, toestand van november 2016.

b) Dakterras en droogzolders

Kiel Hennig III heeft trapkokers die het dak toegankelijk maakten voor de bewoners. Bovendien tonen de ontwerpplannen hoe er boven de laatste woonlaag nog een niveau voorzien werd. Of dit effectief een droogplaats is staat niet vermeld. Via luchtfoto's is zichtbaar dat ook de trapkokers van Kiel Hennig I en II tot op het dak leiden. De ontwerpplannen tonen hier geen extra bebouwing op het dakniveau. Vermoedelijk waren er bij de eerste Weense hoven van E. Craeye geen droogzolders voorzien.

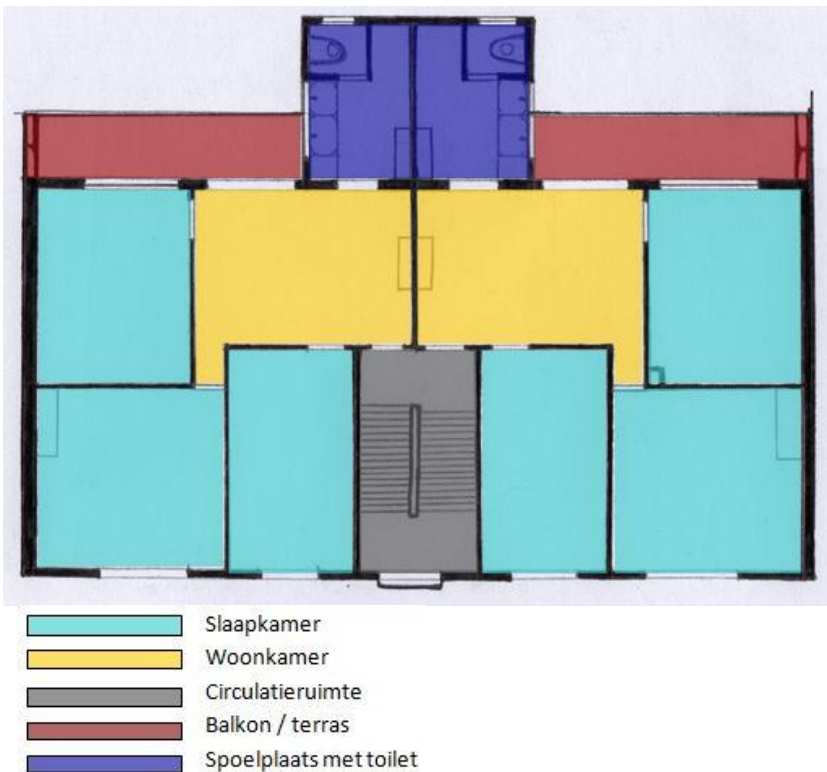
c) Vuilniscirculatie

De vuilschuiven bevonden zich bij de Weense hoven standaard op het balkon, ingewerkt in de muur. Bij de woningen in Kiel Hennig bevonden de vuilschuiven zich in spoelplaats. De verschillende vuilschuiven van de woningen sloten aan op dezelfde vuilschacht en kwamen terecht ter hoogte van de kelder verdieping.

³³⁵ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 66.

2.5 Typeappartement

a) Verschillende ruimtes en hun oriëntatie

Figuur 75: Kiel Hennig I, II en III, typeappartement, eigen schets.

Voor de drie wooncomplexen besloot Edward Craeye steeds de dagvertrekken (woonkamer, spoelplaats en balkon) naar het binnenplein te richten en de nachtvertrekken (slaapkamers) naar de straatkant. Hiermee sluit hij aan bij de traditionele oriëntatie zoals dat ook in het gros van de andere Weense hoven het geval was. De woningen die zich in de vleugels tussen twee binnenplaatsen bevinden hadden slechts gevels langs één zijde, zodat alle ruimtes een identieke oriëntatie hadden en uitkeken op dezelfde binnenplaats. Of E. Craeye ook rekening hield met een noord-zuidoriëntatie is te betwijfelen. Gezien de willekeurige vormen van de Weense hoven is het niet mogelijk iedere woning naar het zuiden te richten met de dagvertrekken voor het vangen van zo veel mogelijk lichtinval. Ieder vertrek in de woningen is voorzien van een raam voor rechtstreekse lichtinval, in de spoelplaats werden verlichtingen voorzien. Voor de beschrijving van de woningen wordt vertrokken van het eerder besproken typeappartement. Hierop komen natuurlijk afwijkingen op voor gezien het groot aantal typen binnen de drie wooncomplexen.

b) Hal

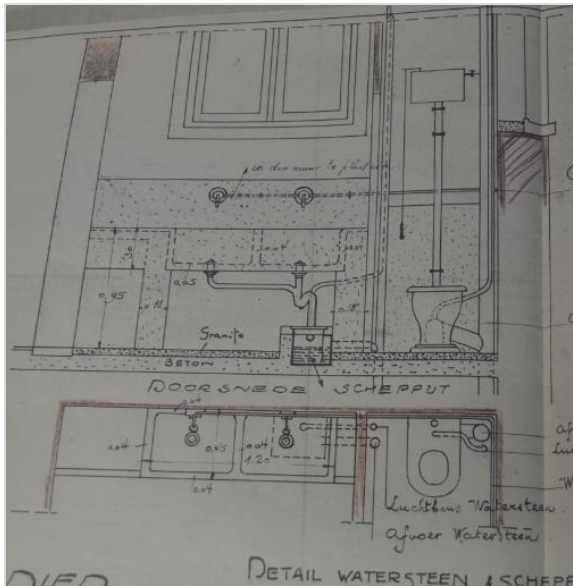
Het typeappartement heeft geen hal. Op de traphal volgt de woonkamer, de draaischijf van de woning.

c) Woonkamer

De woonkamer biedt op zijn beurt toegang tot de overige vertrekken in de woning, via een deur staat de woonkamer in rechtstreekse verbinding met het balkon. Zo konden de binnenpleinen eenvoudig in het oog gehouden worden. De woonkamer werd voorzien van een schouwmantel.

d) Spoelplaats met toilet en bergruimte

De spoelplaats bevond zich in het verlengde van de woonkamer en het balkon en stak uit het gevelvlak naar voren richting binnenplein. Deze ruimte was voorzien van twee ramen waardoor ze kon verlicht en verlucht worden en een granitovloer voor een goede hygiëne. De spoelplaats telde een vuilschuif, twee wastafels, een schouwmantel waar vermoedelijk een kookvuur kon op worden aangesloten, een afsluitbaar toilet in de ene hoek en een kleine bergruimte in de andere hoek. De spoelplaats moest zo dienst doen als keuken, wasruimte, badkamer en toiletruimte.

Figuur 76: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 1923#14951, E. Craeye, *Kiel Hennig II*, detail van de spoelplaats, v.l.n.r.: de vuilschuif, twee wastafels en een afsluitbare toilet, (1923).

e) Balkon

Het balkon was breed maar ondiep, steeds gekoppeld aan dat van het buurappartement. De balkons van de onderste woonlaag konden bereikt worden via de binnenplaats.

f) Slaapkamers

De drie slaapkamers verschilden erg van grootte afhankelijk van de ligging van het appartement in het wooncomplex. Eén slaapkamer bevond zich evenwijdig met de woonkamer, de andere twee bevonden zich langs de straatzijde.

g) Andere

De woningen beschikten ook over een behoorlijke uitrusting met elektrische bel met parlofoon en een aansluiting op een antenne, wat erg revolutionair was. De deuren, ramen en schouwmantels gebruikt in de Weense hoven waren gestandaardiseerd. Zes verschillende deursoorten, zes verschillende ramen en vier verschillende schouwmantels werden gebruikt voor de verschillende vertrekken van kelder tot woning.

h) Persoonlijke kelder

De ontwerpplannen tonen hoe de kelderverdieping zo is ingedeeld dat iedere woning over een ruimte beschikte die kon dienen als kolenkelder of later als berging.

3. Kiel Tiebaud 1925

3.1 Algemeen

Het Weens hof Kiel Tiebaud, gelegen aan de Jan Davidlei, Alfons De Cockstraat de Van Peenestraat en de Max Roosestraat, is een ontwerp van de architecten Jos Smolderen, Jan Van Hoenacker, Paul Storme en John Van Beurden uit 1925. Voor de algemene situering wordt verwezen naar de algemene beschrijving onder Kiel Hennig. Kiel Tiebaud is een wooncomplex van 347 appartementen dat net zoals Kiel Hennig werd gebouwd in opdracht van de sociale huisvestingsmaatschappij Huisvesting.

Figuur 77: Kiel Tiebaud, <http://www.bing.com/maps/>, februari 2016 geraadpleegd.

3.2 Morfologie

a) Grondplan

Het Weens hof had een complex grondplan waarbij vleugels van vijf woonlagen rond vier opeenvolgende binnenplaatsen werden gegroepeerd. Bij de bouw bestonden de Jan Davidlei en de Max Roosestraat reeds, en afhankelijk van de ruimte die het woonblok innam werden ook de Alfons De Cockstraat en de Van Peenestraat aangelegd. In 1949 werd door Jos Smolderen een extra woonlaag te voorzien.³³⁶

Figuur 78: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 1926#24948, Smolderen, Van Hoenacker, Van Beurden, *Kiel Tiebaud, liggingsplan*, (1926).

b) Circulatie in de collectieve ruimtes

Zes doorgangen verbonden de openbare weg met de vier binnenpleinen. De pleinen werden onderling verbonden via doorgangen onder de verbindingen tussen de vleugels. Sommigen van deze doorgangen vanaf de straat waren erg groot tot straatbreed; deze vormden dan ook een vrije toegang tot het binnenplein. Deze semipublieke pleinen werden van de private pleinen gescheiden door poorten. Zo konden de bewoners gebruik maken beide type pleinen. De formele toegangen tot het wooncomplex bevonden zich steeds aan de straatzijde. Weinig in het gevelvlak teruggedrongen deuren gaven toegang tot een trapkoker die de kelder met het dak verbond. Op iedere verdieping bediende een hal twee woningen; in de hoeken werd hier soms vanaf geweken. Op de binnenpleinen konden de woningen op de eerste woonlaag ook rechtstreeks bereikt worden door enkele trapjes die tot op hun balkon reikten. Informele toegangen op het binnenplein boden ook toegang tot de kelder en tot de algemene trappenhal.

³³⁶ Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 1926#24948: Van Hoenacker, Van Beurden, Smolderen, *27 woningen en goten*, (1926).

Figuur 79: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#5900, z.n., Kiel Tiebaud, toegangspartij tot een binnenplein, (z.d.); binnenplein en de formele toegangen, fotomateriaal Agentschap Onroerend Erfgoed, selectie hoogbouw, fiche Kiel Tiebaud.

c) Aantal appartementen en de verschillende types

Ook bij dit Weens hof is het niet eenvoudig een typeappartement af te bakenen gezien het groot aantal hoeken. Het complex bevatte woningen met één tot vier slaapkamers. De hoeken werden vaak gevormd door de combinatie van een appartement met één slaapkamer en één met vier slaapkamers. Het meest voorkomende type in de lange zijden was een type van drie slaapkamers dat steeds gespiegeld rond een trapkoker voorkwam. Deze woning wordt als typewoning beschouwd. In 1970 was het gemiddeld aantal bewoners per woning 4,7 en het gemiddeld aantal kinderen per woning 2,72.³³⁷ In 1999 werden renovatiewerken uitgevoerd waarbij 62 appartementen werden omgevormd tot 42. Ook in 1997, 1998 en 2005 werden telkens 48 appartementen verbouwd.³³⁸ De originele typeappartementen werden op deze manier gewijzigd met het doel meer comfort in de woningen te brengen.

3.3 Esthetiek

Net als Edward Craeye koos voor de art deco voor de Weense hoven van Kiel Hennig, kozen ook de architecten van Kiel Tiebaud voor deze bouwstijl voor de vormgeving van dit grote Weens hof. Kiel Tiebaud onderscheidde zich echter van Kiel Hennig vanwege het afwisselend gebruik van witte natuursteen met rode baksteen in de gevels zowel langs de straat als de pleinzijde. De half boven het straatniveau uitstekende kelderverdieping, en de eerste woonlaag met in het verlengde hiervan de trappenhal met aan weerszijden

telkens een erker werden uitgewerkt in natuursteen. Deze driezijdige erkertjes wisselen alternerend af met een vlakke gevel in baksteen. Het afwisselend materiaalgebruik in combinatie met de uitgewerkte toegangspartijen, de metalen balustrade voor de ramen, de benadrukte kroonlijst en de tandlijst onder de erkertjes vormden de geometrische art-deco-vormgeving van het gebouw. Hiermee trachtten de architecten, net als E. Craeye dat deed bij Kiel Hennig, het imago van de arbeiderswoning op te vijzelen. Desondanks is het niet enkel façadearchitectuur: De vormgeving van het binnenplein kreeg evenveel aandacht en zorg als de straatgevel, en vooruitspringende erkertjes en balkons in witte natuursteen wisselden af met een vlakke bakstenen gevel. Het oorspronkelijk schrijnwerk met fijne roede-verdeling werd vervangen door eenvoudig modern schrijnwerk. Het gehele complex werd gedeeltelijk recent gerenoveerd, waarbij de oorspronkelijke vormgeving van de façades in grote mate werd gerespecteerd. Vandaag wordt het laatste gedeelte van het wooncomplex langs de zijde van de Sint-Bernardsesteenweg onder handen genomen op een zeer ingrijpende wijze die de naam 'façadisme' draagt.

Figuur 80: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1926#24948, Van Hoenacker, Van Beurden, Smolderen, Kiel Tiebaud, gevelopstand straatzijde, (1926); gevel aan de Jan Davidlei, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

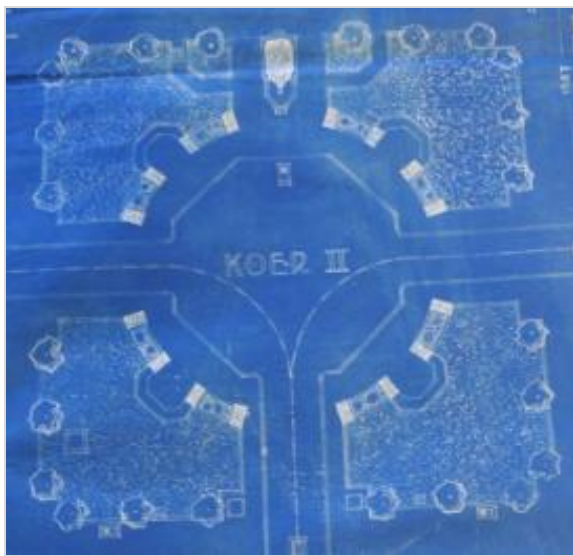
³³⁷ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 21.

³³⁸ Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, z.s.: z.n, *Renovaties*, (1997, 1998, 1999 en 2005).

3.4 Collectieve voorzieningen

a) Binnenpleinen

Kiel Tiebaud omsluit vier binnenpleinen, een rechthoek, een driehoek en twee willekeurige vormen. Sommige pleinen waren publiek toegankelijk, maar vanwege de omringende bewoning eerder semipubliek aandoend, anderen waren privaat. Sommigen van deze binnenpleinen worden ingesloten in een scherpe hoek of zijn soms erg smal waardoor zij en de omliggende woningen weinig licht kregen. Uit de ontwerpplannen blijkt dat de architecten veel aandacht schonken aan de inrichting en de vormgeving van de binnenpleinen. De pleinen werden verhard, maar ook aangelegd met plantsoenen, bomen, zitbanken en art-decofonteinen. Vandaag zijn de binnenpleinen herleid tot een verharde ondergrond met her en der een grasperk.

Figuur 81: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 1926#24948, Kiel Tiebaud, ontwerpplan voor de inrichting van koer II, (1925); Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO#50759, z.n., binnenkoer Kiel Tiebaud, (z.d.).

b) Dakterrassen en droogzolders

Net als bij Kiel Hennig is het bij Kiel Tiebaud moeilijk op te maken of er droogzolders aanwezig waren. De trapkoker leidde tot het dak, en ook tonen de ontwerpplannen een dakvolume op de plaats waar in 1949 een extra verdieping werd toegevoegd, dat een

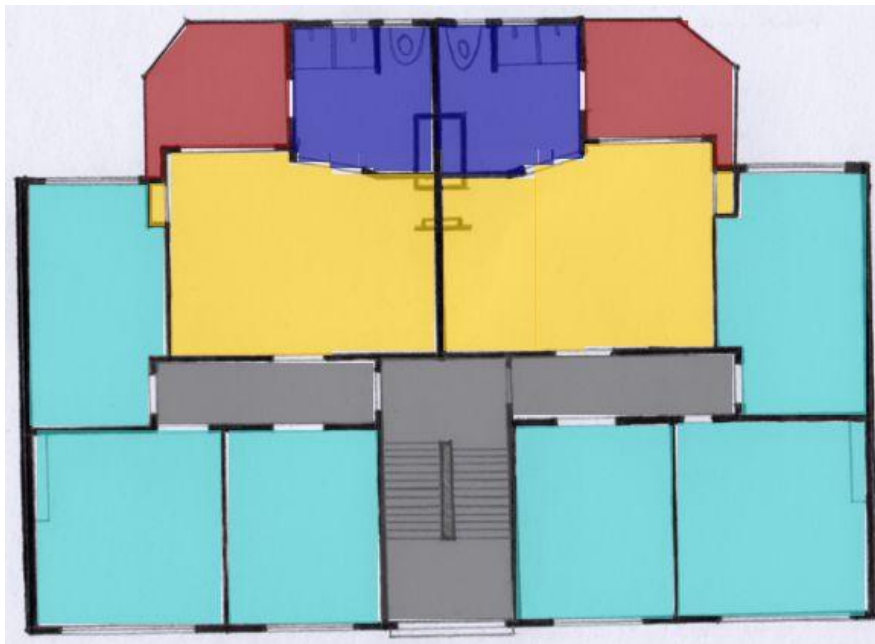
droogzolder zou kunnen zijn. Dit is de enige aanwijzing voor dit vermoeden; historisch fotomateriaal toont steeds de toestand van na 1949. Zie eerder plan van gevelopstand aan de straatzijde.

c) Vuilniscirculatie

Over de aanwezigheid van vuilschuiven kan op basis van de plannen en het historisch fotomateriaal geen uitsluitsel geboden worden.

3.5 Typeappartement

a) Verschillende ruimtes en hun oriëntatie

	Slaapkamer
	Woonkamer
	Circulatie ruimte
	Balkon / terras
	Spoelplaats met toilet

Figuur 82: Kiel Tiebaud, typeappartement met drie slaapkamers, eigen schets.

Ieder appartement was met zijn dagvertrekken naar de binnenplaats georiënteerd, de slaapkamers richtten zich naar de straatzijde. Bij de appartementen die zich op de verbindingen tussen de vleugels bevonden, richtten alle vertrekken in de woning zich naar de binnenpleinen. Gezien de complexe vorm van het Weens hof was het ook hier weinig waarschijnlijk dat de architecten van Kiel Tiebaud rekening hielden met een noord-zuidoriëntatie. Ieder vertrek was voorzien van een raam voor rechtstreekse lichtinval. Dit was ook het geval bij de hoekappartementen waar de ruimtes soms nogal complex georganiseerd werden.

b) Hal

De langgerekte hal van het typeappartement gaf toegang tot alle vertrekken van de woning afgezien van de spoelplaats die bereikbaar was vanaf de woonkamer

c) Woonkamer

De woonkamer bevond zich centraal in de woning en was voorzien van een kast en een schouwmantel. Een raam keek uit op het balkon vanwaar het binnenplein in het oog gehouden kon worden.

d) Spoelplaats met toilet

De woonkamer gaf toegang tot de spoelplaats die op zijn beurt in verbinding stond met het balkon. De spoelplaats was voorzien van één of twee wasbakken, een schouwmantel en een afsluitbaar toilet. Boven de wasbakken en boven het toilet werden ramen voorzien zodat een goede verluchting en verlichting van deze ruimte mogelijk was. De inrichting van deze spoelplaats is quasi dezelfde als deze die Edward Craeye ontwierp voor Kiel Hennig.

e) Balkon

Het balkon stond in verbinding met de spoelplaats en keek uit over de binnenplaats waardoor spelende kinderen in het oog gehouden werden.

f) Slaapkamers

Eén slaapkamer bevond zich evenwijdig met de woonkamer en keek zo ook uit op het binnenplein. De overige twee richtten zich naar de straatzijde. Slechts één van de drie slaapkamers werd voorzien van een schouwmantel.

g) Persoonlijke kelder

De ontwerpplannen tonen hoe ieder appartement werd voorzien van een kleine kelder die dienst deed als kolenkelder en later als bergruimte.

4. Twee Netenstraat 1930

4.1 Algemeen

Het Weens hof gelegen aan de Twee Netenstraat bevindt zich binnen de buurt Dam, een wijk ten noorden van Antwerpen, gescheiden door het huidige Park Spoor Noord van de eerder aangehaalde Stuivenbergwijk en Seefhoek. De wijk kende zijn ontstaan in het begin van de negentiende eeuw ten noorden van de Spaanse wallen. De grond die ter beschikking werd gesteld na het uitgraven van de nieuwe havendokken werd gebruikt om het overstromingsgebied van het Schijn (een zijrivier van de Schelde) op te hogen. Op dit verhoogde gebied kwam vanwege de aanwezige havenindustrie een arbeiderswijk tot ontwikkeling. De huidige Dam, met de Twee Netenstraat centraal binnen de wijk gelegen, wordt in het noorden begrensd door de industriezone aan het Albertkanaal, in het westen door het Asiadok, in het zuiden door het Park Spoor Noord en in het oosten door het Lobroekdok. De wijk wordt doormidden gesneden door de spoorweg en het station Antwerpen-Dam. De wijk Dam kwam doorheen de tijd ingesloten te liggen tussen viaducten, waterwegen, sporen en een knooppunt. Ze werd omringd door een grootschalige en gevarieerde transportinfrastructuur.³³⁹ Na de Eerste Wereldoorlog werd er vanuit de stad actief ingezet op het saneren van de ongezonde arbeidersbuurten. Zoals dat ook het geval was bij de Stuivenbergwijk werd er ingezet op het grootschalig vernieuwen van arbeiderswoningen door middel nieuwe sociale woningbouw.³⁴⁰ Zo werd in 1930 ook de wijk Dam voorzien van een grootschalig woonproject van 192 woningen in de Twee Netenstraat. De opdracht werd gegeven door De Goede Woning aan de architecten Hippoliet Vos en Jules Vos.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de rechtereuleg van het Weens hof met 35 woongelegenheden volledig vernield door een bominslag.³⁴¹ Vier jaar na deze bominslag, in 1948, werd Gustave Fierens door De Goede Woning aangesteld om de vleugel terug op te bouwen. Dit deed Fierens in 1950 met respect voor het ontwerp van de gebroeders De Vos volgens het oorspronkelijk ontwerp.³⁴²

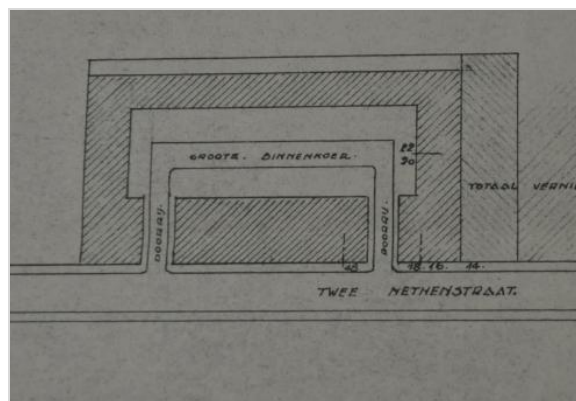

Figuur 83: Twee Netenstraat, <http://www.bing.com/maps/>, februari 2016 geraadpleegd.

4.2 Morfologie

a) Grondplan

Het ontwerp voorzag de bouw van 192 appartementen, verdeeld over acht woonlagen. Hiermee overstijgt het wooncomplex letterlijk de Weense hoven die door Onze Woning in dezelfde periode in de nabije Stuivenbergwijk werden opgetrokken. In tegenstelling tot het Stuivenbergplein en het Weens hof in de Halenstraat is dit in de Twee Netenstraat niet vrijstaand maar omsloten door bebouwing. Het gebouw is zo enkel in de Twee Netenstraat over de gehele lengte en hoogte zichtbaar.

Figuur 84: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#25310, G. Fierens, *Twee Netenstraat*, *liggingsplan met aanduiding van het in 1944 vernielde deel*, (1948).

b) Circulatie in de collectieve ruimtes

Gezien het Weens hof, afgezien van de voorzijde, ingesloten is in het woonblok dienden de overige drie zijden toegankelijk gemaakt te worden via de binnenplaats. De twaalf ingangen zijn formeel van aard gezien zij de enige toegangen vormen en zowel bewoners als niet-bewoners deze gebruikten om het gebouw te betreden. Uit de ontwerpplannen van de gebroeders De Vos valt ook af te leiden dat het plein eerder als een doorrit werd beschouwd en zo ook meer

³³⁹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Dam_%28Antwerpen%29, 24 februari 2016 geraadpleegd.

³⁴⁰ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 37-43.

³⁴¹ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p.3, 4.

³⁴² Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#25310: G. Fierens, *Geteisterd complex herstellen en herbouwen*, (1948).

publiek van aard was dan dit het geval was bij de eerder besproken casestudies. Dit kan bevestigen waarom er geen informele toegangen werden voorzien. Het binnenplein was steeds toegankelijk via twee grote doorritten vanaf de Twee Netenstraat. Een verharde straat verbond beide inritten en vormde zo een weg doorheen de binnenplaats. Naast deze formele toegangen verbonden trapjes het binnenplein met de volledig onder het straatniveau gelegen kelder-verdieping. De woning kon bereikt worden via twaalf trappenkokers en liften die reikten tot aan de laatste woonlaag. Gezien de extra bouwlagen werd een lift noodzakelijk. Dit leverde zeer veel comfort en dit was vooruitstrevend voor een sociaal wooncomplex gebouwd in deze periode. Op iedere verdieping bedienden elke trap en lift twee woningen.

c) Aantal appartementen en de verschillende types

De ontwerpplannen van 1928 benoemen zelf geen typeappartementen. *L'Habitation à Bon Marché* bespreekt in haar bespreking van het Weens hof in 1935 woningen die twee, drie, vier of vijf kamers met woonkamer bevatten.³⁴³ Deze zijn inderdaad terug te vinden op de plannen. De typen van één, twee, vier en vijf kamers naast de woonkamer vormen eerder de afwijkende typen in de hoeken, de korte zijden en boven de doorgangen naar het binnenplein. Daarnaast komt een standaardtype van drie slaapkamers en woonkamer veelvuldig voor in de lange zijden (voorgevel en achtergevel); dit kan dan ook als typeappartement beschouwd worden.

4.3 Esthetiek

De gebroeders De Vos opteerden voor de uitwerking van het Weens hof duidelijk voor een art-decogeïnspireerde architectuur. Hiermee vonden ze aansluiting bij de besproken casestudies op het Kiel door Edward Craeye. Deze stijl komt tot uiting in de nadruk die de architecten legden op in- en uitspringende geveldelen, het volumespel van erkers, smeedijzeren balustraden, de kroonlijst van de voorgevel, de uitsnijding en decoratie van de hardstenen doorritten in de voorgevel en de contrastwerking tussen het baksteenmetselwerk en de cementafwerking. Het is ook de voorgevel die zich als prominent profileert, zichtbaar van op het openbare domein. De pleingevels stellen zich daarentegen enigszins soberder op. Door verticale stroken in baksteenmetselwerk met witte steen af te wisselen krijgen de gevels een sterk verticaliserend effect waardoor het wooncomplex extra rijzig overkomt. De balkons, allemaal gesitueerd aan het binnenplein, bevinden zich evenwijdig met de pleingevel. Waar Alfons Francken zich bewust sober opstelde bij de uitwerking van zijn Weense hoven aan bijvoorbeeld het Stuivenbergplein en meer aansluiting vond bij de

Nieuwe Zakelijkheid, trachtten de gebroeders De Vos het Weens hof te verheffen tot een wooncomplex vergelijkbaar met de appartementsgebouwen waar de bourgeoisie zich in vestigde in het centrum van de stad (bijvoorbeeld: Helenalei door Alfons Francken).

In 1978 werden herstellingswerken aan de gevels uitgevoerd waardoor bepaalde aspecten van de oorspronkelijke gevelesthetiek verloren gingen.³⁴⁴ Dit was voornamelijk het geval aan de gevels van het binnenplein. De voorgevel doorstond daarentegen behoorlijk de tijd.

Figuur 85: Z.n. "Zonder titel". *K.M.B.A.* jg. 6, nr. 1 (1935): p. 121-125.

Figuur 86: Twee Netenstraat, voorgevel, inrit en binnenplaats, eigen fotomateriaal, toestand november 2015.

³⁴³ Verdun, *Une exploitation d'un groupe d'appartements pourvus du confort moderne*, p.121-125.

³⁴⁴ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 3, 4.

4.4 Collectieve voorzieningen

a) Binnenplein

De vier gevels van het wooncomplex omsluiten een rechthoekig binnenplein. Het binnenplein is erg smal en de façades zijn erg hoog. Bijgevolg ontvangen de woningen op de eerste woonlagen weinig daglicht. Zoals reeds uiteengezet lijkt het plein eerder een semipublieke plaats te zijn, ingericht als doorrit. Op de ontwerpplannen wordt immers een onderscheid gemaakt tussen een rijweg en een 'gaanpad'. Deze weg werd voorzien van lantaarns alsof het om een openbare weg ging. Plantsoenen sierden het 'gaanpad'. Dit had tot gevolg dat weinig ruimte beschikbaar bleef voor recreatie voor de bewoners en de kinderen.

Figuur 87: Z.n. "Zonder titel". K.M.B.A. jg. 6, nr. 1 (1935): p. 121-125; eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

b) Dakterras en droogzolders

Zowel de ontwerpplannen, de literatuur als het historisch fotomateriaal kunnen niet bevestigen dat het dak toegankelijk was voor de bewoners en dat er dus een dakterras en/of droogzolder voorzien was. Ook op het gelijkvloers of de kelderverdieping bleken hiervoor geen voorzieningen te zijn.

c) Vuilniscirculatie

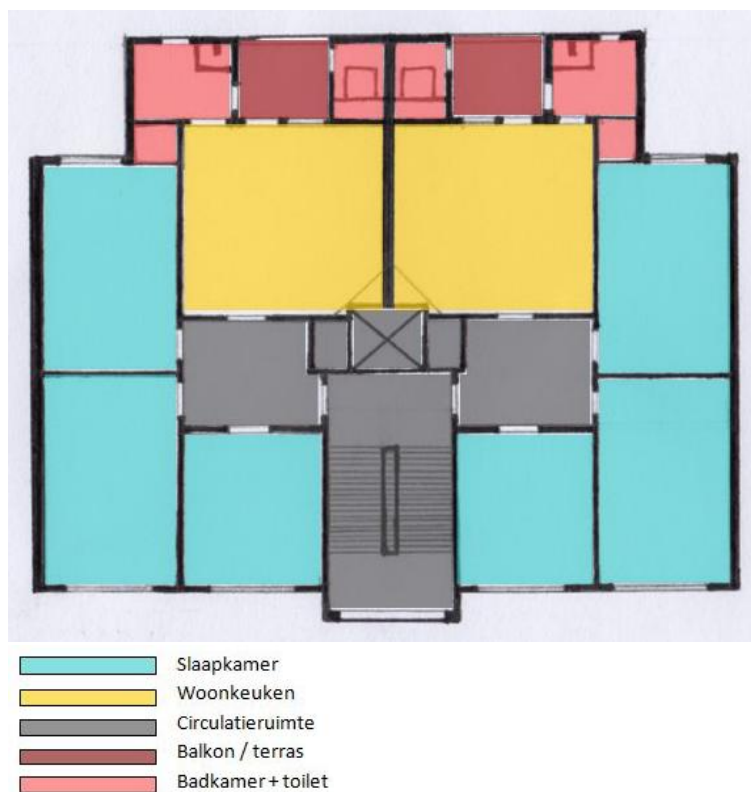
Iedere woning was voorzien van een vuilschuif met hermetisch sluitende kleppen, ingewerkt in de gemeenschappelijke wand die de balkons van elkaar scheidde. Dit afval werd via 24 vuilnisschachten opgevangen in vuilnispunten op het kelderniveau en twee keer per week geleegd.

d) Andere

Elektrische bellen werden voorzien voor iedere woning.³⁴⁵ Bij renovatiewerken in 1962 werden de verouderde liften volledig vernieuwd.³⁴⁶

4.5 Typeappartement

a) Verschillende ruimtes en hun oriëntatie

Figuur 88: Twee Netenstraat, typeappartement met drie slaapkamers, eigen schets.

³⁴⁵ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 31.

³⁴⁶ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 67.

In tegenstelling tot andere Weense hoven zijn niet alle appartementen hetzelfde georiënteerd. Doorgaans werden de dagvertrekken, met woonkamer en keuken, naar het binnenplein georiënteerd en de slaapvertrekken naar de straatzijde. Dit is zo het geval voor de appartementen in de voorgevel van de Twee Netenstraat. De overstaande gevel richt zijn dagvertrekken echter weg van het binnenplein naar de omliggende bebouwing. Een motivatie hiervoor kan gevonden worden in de reden dat de architecten trachtten alle dagvertrekken naar het zuiden te richten waardoor ze maximale lichtinval kregen. Iedere ruimte binnen de woning was voorzien van een raam; de keuken ontving onrechtstreeks licht via het balkon.

b) Hal

De ruime hal met vestiaire bood via vier deuren steeds toegang tot de vier voornaamste vertrekken van de woning: de drie slaapvertrekken en de woonkeuken.

c) Woonkeuken en balkon met badkamer en toilet

De woonkeuken vormde de grootste en tevens de meest centrale ruimte binnen de woning. De woonkeuken verschafte toegang tot een ingesloten balkon met aan de linkerzijde steeds een badkamer met douche en wastafel, beiden voorzien van warm en koud water, en aan de rechterzijde een toilet en de afgesloten vuilschuif. De woonkeuken voorzag in een gasvuur. In deze gekoppelde ruimtes vonden de meeste activiteiten plaats binnen het huishouden. Zij waren allen gericht op het zuiden voor maximale lichtinval.

d) Slaapkamers

Het typeappartement voorzag in drie gelijke slaapkamers waarvan twee zich aan de noordkant bevonden en een derde evenwijdig met de woonkeuken naar het zuiden werd gericht.

e) Andere

Centrale verwarming werd van bij de bouw geïnstalleerd.³⁴⁷ In 1969 werd individuele centrale verwarming op gas geïnstalleerd.³⁴⁸

f) Persoonlijke kelder

Uit de ontwerpplannen blijkt dat ieder appartement over een persoonlijke kelder beschikte. Bovendien werden er collectieve fietsenstallingen voorzien, eveneens in de kelder.³⁴⁹

³⁴⁷ Verdun, *Une exploitation d'un groupe d'appartements pourvus du confort moderne*, p. 121-125.

³⁴⁸ Cels, *Vijftig jaar De Goede Woning*, p. 3, 4.

³⁴⁹ Verdun, *Une exploitation d'un groupe d'appartements pourvus du confort moderne*, p. 121-125.

5. Stuivenbergplein 1929-1931

5.1 Algemeen

Ten noorden van de Antwerpse stadskern ligt Stuivenberg, een grote volkswijk die zijn ontstaan kende in de tweede helft van de negentiende eeuw en waar tot op vandaag de woonfunctie overheerst. De wijk is ook gekend in de volksmond als de Seefhoek. Dit woongebied ontstond door het afbreken van de oude Spaanse omwallingen waardoor de stad kon uitbreiden. Stuivenberg situeert zich bijgevolg tussen de huidige leien en de vroegere Brialmontversterkingen. Havenarbeiders vestigden zich in deze buurt. Het is vooral na de Eerste Wereldoorlog dat er vanuit de stad een actief beleid werd gevoerd met het doel om Stuivenberg op te waarden, onder andere door het actief inzetten op sociale woningbouwprojecten. Het is dan ook in deze context dat door Alfons Francken het Weens hof aan het Stuivenbergplein gerealiseerd werd.³⁵⁰

Het Weens hof, verder kortweg Stuivenbergplein genoemd, werd tussen 1929 en 1931 door Alfons Francken gerealiseerd in opdracht van Onze Woning. Binnen het kader van de saneringen in de wijk werd een groep van 45 krotwoningen gesloopt om plaats te maken voor het wooncomplex. Het gaat om het eerste sociale wooncomplex dat door Francken ontworpen werd. Tot dan toe had hij zich voornamelijk toegelegd op appartementen voor de rijkere burgerij die naar de stad trok. Een toonaangevend voorbeeld hiervan vormde het complex aan de Helenalei (1920), innovatief vanwege de acht bouwlagen.³⁵¹

De huidige situatie kan gezien worden als de gedeeltelijke realisatie van het stedenbouwkundig plan dat Francken in 1950, in opdracht van Onze Woning, voor deze wijk ontwierp. Dit plan voorzag in het doorbreken van het dense wijkweefsel door een brede groenstrook, het huidige Stuivenbergplein.³⁵² Het gehele wooncomplex werd als vrijstaand ontworpen en ook vandaag vormt het Weens hof een monumentaal geheel door de brede omringende straten en het aangrenzende open plein ondanks de drie concurrerende parallelle blokken aan de zijde van de Nijverheidstraat.

Begin 1996 werd overgegaan tot renovatie. Aanleidingen waren: de woningen werden te klein

bevonden, elektrische en sanitaire installaties waren niet conform de eisen, de bouwfysische staat was problematisch,....

Figuur 89: Stuivenbergplein, driehoekige wooncomplex als onderdeel van een groenstrook binnen het dichte woonweefsel, <http://www.bing.com/maps/>, februari 2016 geraadpleegd.

Figuur 90: Stuivenbergplein, <http://www.bing.com/maps/>, februari 2016 geraadpleegd.

5.2 Morfologie

a) Grondplan

Stuivenbergplein omvatte 174 woningen en begrenste een terreinoppervlakte van 3.775m² waarvan 2.260m² was bebouwd. De overige ruimte werd ingenomen door het ingesloten binnenplein, 1.515m² groot.³⁵³ Het woonblok telt vijf woonlagen en één kelder verdieping, die voor de helft boven het straatniveau uitsteekt waardoor de woningen ter hoogte van de eerste woonlaag behoed werden voor inkijk. Op de hoeken maakte Francken een uitzondering: tussen de woonlagen en de kelders voegde hij winkelruimtes toe zodat het gebouw op de hoeken een verdieping meer telt dan elders.³⁵⁴ Hier bedraagt de hoogte 22m. De lengte van het bouwblok is 300m. Het Weens hof werd ingepast in het bestaande stedelijke weefsel. Het bouwblok dat voor de afbraak 45 krotwoningen en een school omvatte, bepaalde zo het perceel en het

³⁵⁰ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 37-43.

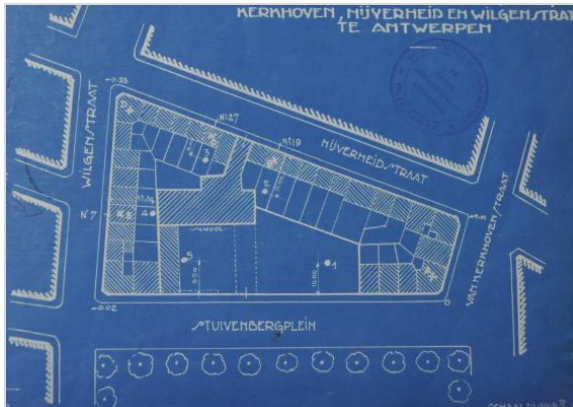
³⁵¹ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/215241>, 18 februari 2016 geraadpleegd.

³⁵² Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 37-43.

³⁵³ Z.n., *Bij het Werk van architect Alfons Francken K.M.B.A.*, p. 79-88.

³⁵⁴ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, bijlagen.

grondplan van het nieuwe Weens hof. Het omvat een groot driehoekig perceel met afgesneden scherpe hoek. Het bouwblok wordt omgeven door de Wilgenstraat, de Nijverheidstraat, de Van Kerkhovenstraat en grenst aan een plein, het Stuienbergplein.³⁵⁵

Figuur 91: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 1929#35527, A. Francken, *Stuienbergplein, toestand voor de bouw met aanduiding van het bouwblok met krottenwoningen*, (1929).

b) Circulatie in de collectieve ruimtes

Het binnenplein is toegankelijk gemaakt door drie boogvormige doorgangen die vandaag afgesloten worden door stalen poorten. Het is onzeker of dit al van bij het ontwerp het geval was en of het plein altijd werd beoogt privaat te zijn en enkel voorbehouden voor de bewoners of juist publiek van aard was. Historisch fotomateriaal kan geen uitsluitsel bieden. Indien het plein een publieke status had, werd bij een niet-bewoner ongetwijfeld een semipublieke sfeer opgeroepen door de omringende appartementen die uitkeken op de binnenplaats. De bewoners van de onderste woonlaag konden hun woning rechtstreeks vanaf de binnenplaats bereiken wat deze semipublieke sfeer enkel versterkte. Enkele trapjes overbruggen het niveauverschil van de kelder en leidden rechtstreeks tot in de spoelplaats van de woning die uitgaaf op het plein. Naast deze informele toegangen bevonden de hoofdingangen zich aan de straatzijde. Deze formele toegang was herkenbaar vanwege de inspringende verticale trapkoker die vertrok in de kelderverdieping en verder dan de bovenste woonlaag reikte en zo het dak toegankelijk maakte. Elk van deze 17 trapkokers bediende op iedere verdieping twee woningen. Via het binnenplein konden bewoners door eerst naar de kelderverdieping te gaan en vervolgens de trapkoker te nemen ook de woning bereiken. Zo ontstond een dubbele ontsluiting op de trapkokers. Een lift werd als overbodig beschouwd vanwege het beperkt aantal woonlagen. Het kan ook dat het aantal woonlagen werd beperkt om de hoge kost van een lift te kunnen vermijden. Bij de renovatie in 1996 werden de

³⁵⁵ Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 1929#35527: Alfons Francken, *Woningcomplex*, (1929).

bestaande, nauwe traphallen behouden, maar werden wel liften toegevoegd.³⁵⁶

Figuur 92: Z.n., *Bij het Werk van architect Alfons Francken K.M.B.A.*, p. 79-88.

c) Aantal appartementen en de verschillende types

Het gebouw omvatte 174 woongelegenheden, waarvan 131 met drie slaapkamers (type X) en 43 met twee slaapkamers (type X'). Type X' vormde het afwijkende type in de hoeken. Type X daarentegen is het meest dominante in de lange zijden van het gebouw en kan dus als het typeappartement beschouwd worden. Deze appartementen liggen steeds per twee gespiegeld waardoor leidingen per twee appartementen gebundeld konden worden. Een unicum is de woning met bureel voor de portier. In april 1934, enkele jaren na de ingebruikname van het Weens hof, woonden er 865 mensen in het complex, wat neer kwam op vier tot vijf mensen per gezin, per woning. Deze populatie bestond uit 176 mannen en 193 vrouwen met 496 kinderen waaronder 291 meisjes en 205 jongens.³⁵⁷ Hieruit kan besloten worden dat het Stuienbergplein er vooral op gericht was gezinnen te huisvesten.

In 1996 werd er getracht de bestaande appartementen te behouden maar extra vloeroppervlakte te zoeken buiten het oorspronkelijke bouwvolume. Enkel op twee hoeken werden, op elke verdieping, drie appartementen samengevoegd tot twee. Na deze renovatie zou Stuienbergplein nog 166 woningen tellen.³⁵⁸

³⁵⁶ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 37-43.

³⁵⁷ Z.n., *Bij het Werk van architect Alfons Francken K.M.B.A.*, p. 79-88.

³⁵⁸ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 37-43.

5.3 Esthetiek

De gevel aan de straatzijde werd gekenmerkt door zichtbaar metselwerk uit Belvédèresteen met omlijstingen van de winkelpuien in blauwe hardsteen, doorbroken door de inspringende trapkokers. Drie afgeronde hoeken vormen een contrast met de vierde die, reflecterend naar de vorm van het binnenplein, een afgesneden hoek vormt. Doordat al de balkons gesitueerd zijn aan de kant van het binnenplein straalt deze façade een grote vlakheid uit. Hierbij gaat Francken in op de vraag van Onze Woning om gevels te ontwerpen in baksteen met zo weinig mogelijk bezetting. Bovendien legt Francken via het huurreglement maatregelen op die de architecturale eenheid van zijn ontwerp konden waarborgen, zoals een uniforme manier om gordijnen aan te brengen, of een vast lettertype voor de belettering van de winkels.³⁵⁹ Een andere reden voor deze soberheid kan gezien worden in economische spaarzaamheid. Dit staat in contrast met de vormelijk erg levendige gevel aan het binnenplein. Hier doorbreken gebundelde en afgeronde balkons in gewapend beton het gevelvlak. Verder werd er eveneens gebruik gemaakt van het sobere baksteenmetselwerk. Deze zakelijke stijl kan in verband gebracht worden met Nederlandse invloed op het werk van Alfons Francken.

Figuur 93: Z.n., *Bij het Werk van architect Alfons Francken K.M.B.A.*, p. 79-88; eigen fotomateriaal, toestand van november 2016.

³⁵⁹ Z.n., *Bij het Werk van architect Alfons Francken K.M.B.A.*, p. 79-88.

Figuur 94: Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, FOTO-OF#8314, z.n., *Stuivenbergplein, binnenkoer met gebundelde balkons*, (z.d.).

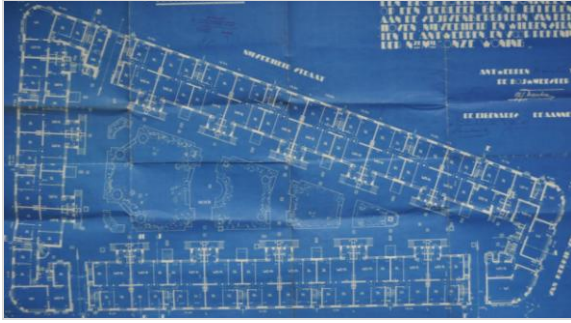
Om, bij de renovatie van 1996, vloeroppervlakte toe te kunnen voegen aan de bestaande woningen werden langs de gevel van de binnenplaats volumes bijgebouwd. Deze volumes werden telkens ingepluigd tussen de twee uitspringende balkons, maar zijn een stuk dieper. Zodoende is het nieuwe gevelvlak, in vergelijking met het oorspronkelijke, sterk opgeschoven richting binnenplaats en wijken de oorspronkelijk vooruitstekende volumes nu terug in het gevelvlak. De oorspronkelijke balkons werden toe gemetst en opgenomen in de keuken of de badkamer. Om een aanvaardbaar isolatieniveau te halen werd tegen de gevels een isolatielaag en een witte pleister aangebracht met een manshoge betegelde zwarte plint.³⁶⁰ Er kan dus overtuigend besloten worden dat de oorspronkelijke esthetiek volledig verdwenen is.

5.4 Collectieve voorzieningen

a) Binnenplein

Het Stuivenbergpleincomplex omsluit één groot binnenplein dat een driehoekige vorm heeft met een afgesneden punt, bepaald door de oorspronkelijke perceelsvorm. Uit de ontwerpplannen van Francken blijkt dat hij veel belang hechtte aan de groene invulling van het plein. Het plein werd onderverdeeld door vier groenperken, gescheiden door paden die de vorm van het plein volgen. De plantsoenen werden begrensd door zitbanken.

³⁶⁰ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 37-43.

Figuur 95: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 1929#35527, A. Francken, *Stuivenbergplein, gelijkvloers met ontwerp voor de binnenplaats*, (1929).

Figuur 96: Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, FOTO-OF#8319, z.n., *Stuivenbergplein, binnenplaats en droogzolders*, (z.d.).

b) Dakterras en droogzolders

De ontwerpplannen van Francken tonen de aanwezigheid van droogzolders en een dakterras op de daken van de lange zijden alsook op de hoeken die een extra woonlaag tellen. Het gaat om een grote overdekte ruimte om de was te drogen aan waslijnen. Zie ook voorgaande foto.

c) Vuilniscirculatie

Ook was het wooncomplex voorzien van vuilschuiven. De schachten situeerden zich in de scheidingsmuur tussen de gebundelde balkons. Deze liepen door tot aan het dak waar de schacht door een schouw verlucht werd, en eindigden ter hoogte van het kelderniveau.

d) Winkels

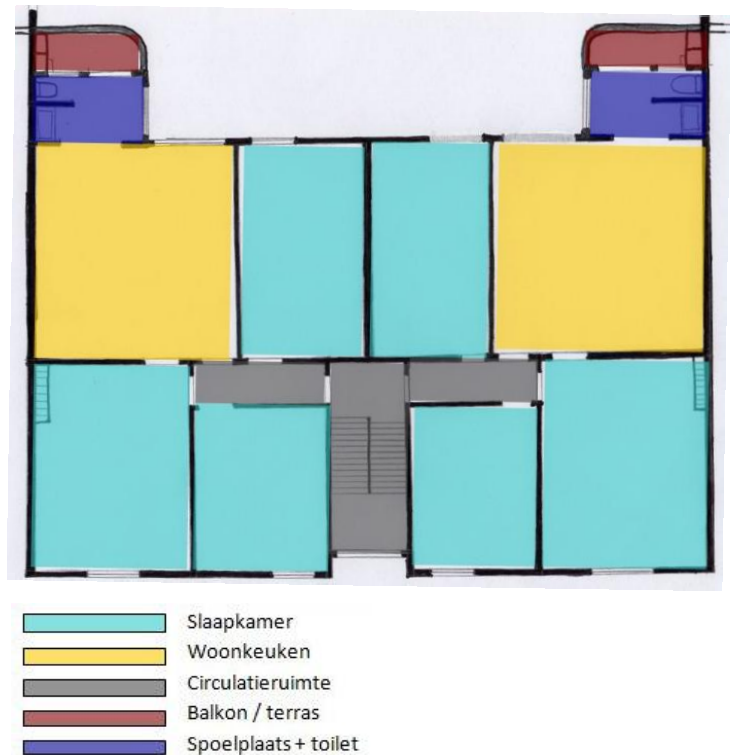
Stuivenbergplein had vijf kleine buurtwinkels, geïntegreerd in het gebouw, drie tussen de hoeken en twee naast elkaar in de afgesneden punt. Zij maakten deel uit van een woning en werden dus ook uitgebaat door inwoners van het complex zelf. De winkel en de woonkamer bevonden zich op het gelijkvloers, de slaapvertrekken op een niveau hoger.

Figuur 97: Z.n., *Bij het Werk van architect Alfons Francken* K.M.B.A., p. 79-88.

5.5 Typeappartement

a) Verschillende ruimtes en hun oriëntatie

Figuur 98: Stuivenbergplein, typeappartement X met drie slaapkamers, eigen schets.

Het driehoekige bouwblok richt zich met zijn afgesneden punt naar het noorden. Hierdoor kreeg deze noordelijke hoek aan de binnenzijde waar het binnenplein het smalste is een maximum aan licht vanuit het zuiden. Ondanks dat staan de zijden van het woonblok hier dicht tegen elkaar.

Vanuit de traphal kwamen de bewoners in een smalle gang die alle ruimtes van de woning toegankelijk maakte. Iedere ruimte in de woning kreeg rechtstreekse lichtinval. Langs de straatkant bevonden zich de slaapvertrekken, langs de pleinzijde een derde slaapkamer en de woonkeuken met spoelplaats die

uitgaf op het balkon bij de verdiepen en op het binnenplein bij de onderste bouwlaag. De situering van de slaapkamer langs de straatzijde vormde aanvankelijk geen probleem gezien het toen beperkte autoverkeer. Bij de renovatie in 1996 werd besloten de oriëntatie van de vertrekken bij de meeste woningen om te keren. De rust voor de nacht kon nu eerder gegarandeerd worden aan de pleinzijde.³⁶¹

b) Hal

De hal bood toegang tot al de vertrekken in de woning.

c) Slaapkamers

De drie slaapkamers verschilden van grootte. Enkel de grootste kamer was voorzien van een schouwmantel om de kolenkachel op aan te sluiten. De slaapkamers waren voorzien van een planken vloer.

d) Woonkeuken en spoelplaats met toilet

De woonkeuken was de grootste ruimte in de woning en stond in rechtstreekse verbinding met de spoelplaats. Beide vertrekken samen vormden de plaats waar alle huishoudelijke activiteiten plaatsvonden en kon zo als het centrum van de woning gezien worden. Het feit dat er binnen de typologie geen strikte scheiding gemaakt werd tussen een woonkamer en een keuken was een bestending van de volkse leefgewoonten in die periode, waarbij de verschillende leefactiviteiten van het gezin zich concentreerden in de keuken, de plaats waar het door het koken ook het warmste was. Zodoende beschikte elk appartement over slechts één volwaardige leefruimte die nauwelijks groter was dan 16m².³⁶² Deze ruimtes werden voorzien van een granitovloer en een schouwmantel in de woonkeuken. De spoelplaats bevatte een afgesloten toilet en één wasbak, de enige sanitaire voorzieningen, zodat zij tegelijkertijd dienst deed als badkamer en wasplaats. Het koken gebeurde bijgevolg in de woonkeuken.

In 1932 werd het zwembad in de Veldstraat opgericht door de stad. Hiermee boden ze, ongetwijfeld in de context van de sanering van de Stuivenbergwijk, een antwoord op het streven van de overheid om de volksgezondheid door openbare voorzieningen te bevorderen. Het gebouw van 1932 omvatte een zwembad, badkamers en een turnzaal.³⁶³ Het Stuivenbergcomplex werd niet voorzien van badkamers aangezien de inwoners gebruik konden maken van deze in het zwembad.

Door haar uitspringende positie richting binnenplein trok de spoelplaats meer licht. Ook de woonkeuken kreeg rechtstreekse lichtinval. Vanuit deze ruimtes was het mogelijk de activiteiten op het binnenplein in het oog te houden. Er was geen sprake van een modern ingerichte keuken, noch van een volledige badkamer: het aparte toilet en een gesloten gootsteen met stromend water samen met de gas- en elektriciteitsaansluiting betekenden ongetwijfeld reeds een grote vooruitgang.³⁶⁴

e) Balkon

Het balkon bood een perfect zicht over het gehele binnenplein. Ingewerkt in de scheidingswand bevond zich de vuilschuif. Voor iedere groep van 2 maal vijf of zes gestapelde woningen werd bijgevolg een vuilnisafdeling voorzien.

f) Andere

In de slaapkamers en de keuken was er een verluchtingsstelsel voorzien. De muren en de zolderingen van de woningen werden geschilderd met afwasbare waterverf. Behangen met papier werd verboden.³⁶⁵

g) Persoonlijke kelder

Op de kelderverdieping beschikte elk appartement over een eigen berging die oorspronkelijk vooral bedoeld was als kolenkelder.

³⁶¹ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 37-43.

³⁶² Stefan Franck, *Leven en werk van Alfons Francken, architect te Antwerpen 1882-1958*. (Leuven: KUL. Faculteit toegepaste wetenschappen. Departement architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening - ASRO, 1999), p. 40-42.

³⁶³ https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/200485_22 februari 2016 geraadpleegd.

³⁶⁴ Franck, *Leven en werk van Alfons Francken, architect te Antwerpen 1882-1958*, p. 40-42.

³⁶⁵ Z.n., *Bij het Werk van architect Alfons Francken K.M.B.A.*, p. 79-88.

6. Geelhandplaats 1933-1935

6.1 Algemeen

Het Weens hof van de Geelhandplaats bevindt zich niet ver van het Stuivenbergplein en de Halenstraat. Beide Weense hoven liggen op tien minuten wandelafstand van de Geelhandplaats. Zo bevindt de Geelhandplaats zich eveneens binnen de Stuivenbergwijk, of de ruimere Seefhoek, die ontstond bij de verlegging van de vestinggordel en waar bijgevolg een arbeiderswijk ontstond binnen deze stadsuitbreiding. Zoals reeds aangehaald werden door de stad gedurende het interbellum enkele projecten van sociale woningbouw gerealiseerd in de context van grootse saneringswerken. Ook het project Geelhandplaats, door Alfons Francken gerealiseerd in 1935, behoort tot deze initiatieven. Het plein Geelhandplaats gaat reeds verder terug in de geschiedenis. Het werd genoemd naar een zekere A. Geelhand die in 1850 10.000fr. naliet aan de armen van de stad. Daarop werd in 1872 rond het plein door het Bureel van Weldadigheid een arbeiderswijk van 72 woningen en zes winkels opgericht. In 1933 besloot de stad deze woningen gedeeltelijk te slopen, het plein werd behouden en op de vrijgekomen grond werd rondom het plein een nieuw sociaal woonproject van 178 woningen opgericht door Onze Woning.³⁶⁶ Het ontwerp van het Weens hof dateert van 1931, dus niet lang na het beëindigen van het Stuivenbergcomplex, eveneens door A. Francken. Enkele gelijkenissen zijn dan ook opvallend. Een verschil met de andere Weense hoven is dat het ingesloten plein hier expliciet publiek is gezien de functie van het plein als publieke ruimte behouden bleef, ook na de bouw van het wooncomplex. Het Stuivenbergplein was net als bij de andere twee Weense hoven de dichtstbijzijnde groenzone en het zwembad bood mogelijkheden tot recreatie.

De eerste renovatiewerken werden uitgevoerd in 1980-1982 naar het ontwerp van het ontwerpbureau Omgeving. Hierbij werden de 178 woningen behouden; de indeling van de woningen veranderde echter.³⁶⁷

6.2 Morfologie

a) Grondplan

Figuur 99: Geelhandplaats, het rechthoekige wooncomplex wringt zich in het vijfhoekige woonblok met restruimte tot gevolg, <http://www.bing.com/maps/>, februari 2016 geraadpleegd.

Het grondplan van Geelhandplaats heeft een bijna meetkundig rechthoekige vorm. Dit wooncomplex lijkt zich enigszins in te wringen in het vijfhoekige woonblok, de omliggende woningen sluiten niet mooi aan op het complex. Een verklaring hiervoor kan gevonden worden in zijn geschiedenis waarbij eerst het woonblok werd gerealiseerd in de context van de stadsuitbreiding, een organisch gegroeid weefsel, waarna pas in 1933-1935 het rationeel gevormd wooncomplex zijn plaats in het woonblok opeiste, rondom het reeds aanwezige plein. Bijgevolg grenst maar één zijde aan de openbare weg, namelijk de Duinstraat. Daar waar het Stuivenbergcomplex en Halenstraat volledig vrijstaand zijn staat Geelhandplaats met zijn zes bouwlagen des te meer in sterk contrast met de omringende rijwoningen. De kelder verdieping bevond zich volledig boven het straatniveau, waarboven zich vijf woonlagen situeerden.

³⁶⁶ <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/6751>, 22 februari 2016 geraadpleegd.

³⁶⁷ <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/6751>, 22 februari 2016 geraadpleegd.

b) Circulatie in de collectieve ruimtes

Figuur 100: Antwerpen, A.P.A., fotoalbum sociale wooncomplexen Onze Woning, z.s., z.n., Geelhandplaats, binnenplein (de 'Geelhandplaats') vanuit de Duinstraat met grote doorgang; verticale trapkoker met balkons, (z.d).

Gezien de insluiting van het Weens hof in het bestaande woonblok bevinden de formele ingangen zich logischerwijs op het binnenplein zelf. De binnenplaats is, noodzakelijkerwijze, publiek toegankelijk via een grote onderdoorgang vanuit de Duinstraat. Gezien dit publieke karakter bevinden er zich ook geen informele toegangen op het binnenplein zoals dat bij verschillende andere casestudies wel het geval was. Iedere toegang op het binnenplein stond in rechtstreekse verbinding met een interne trapkoker die tot op het dak reikte. Mensen kwamen binnen in de kelderverdieping die zich op straatniveau bevond. Deze 18 trapkokers werden verlicht door glazen bandenramen. Op ieder niveau bediende een klein halletje twee woningen. Gezien de beperkte bouwlagen betekende een lift ook hier een onnodige kost. Bij renovatiewerken in 1980 werden wel liften voorzien.³⁶⁸

³⁶⁸ Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Geelhandplaats, z.s.: z.n., Renovatieplannen, (1979).*

c) Aantal appartementen en de verschillende types

Oorspronkelijk omvatte het Weens hof 178 woningen waarvan 86 met twee slaapkamers, 92 met drie slaapkamers en zes winkels aan de Duinstraat. In de lange zijden keerden de twee types van telkens twee en drie slaapkamers gespiegeld aan elkaar terug; zij vormden het typeappartement. De korte zijden aan de Duinstraat en de achterkant van het wooncomplex vormden afwijkende typen, ook steeds met twee of drie slaapkamers. Hieruit kan afgeleid worden dat het Weens hof Geelhandplaats zich voornamelijk op grote gezinnen richtte. De renovatiewerken in de jaren tachtig brachten geen verandering in het aantal woonegelegenheden, wel in het type. Sindsdien zijn er in het wooncomplex 36 appartementen met één slaapkamer, 116 met twee slaapkamers, 4 met drie slaapkamers, 20 met twee slaapkamers en een kleine berging en ten slotte nog twee winkels.³⁶⁹ Deze winkels zijn vandaag omgevormd tot wooneenheden.

6.3 Esthetiek

De straatgevel werd volledig in een gele Belvédèresteen opgetrokken. De gelijkvloers werd oorspronkelijk gekenmerkt door winkelpuien met een houten schrijnwerk in een gecementeerde plint.³⁷⁰ Deze gelijkvloers werd samen met het tussenverdiep gerenoveerd waarbij zij werden omgevormd tot wooneenheden. Hardstenen tegels gevolgd door grijs baksteenmetselwerk, vervingen op deze hoogte de oorspronkelijke façade. Afgezien van deze ingrijpende wijziging werden de overige gevels aan de pleinzijde in redelijk oorspronkelijke toestand bewaard. Hierbij werd de horizontaliteit van de vlakke straatgevel benadrukt door de doorlopende vensterbanken, de vierkante ramen en de erg brede onderdoorgang. Daarentegen werd op het binnenplein vooral de nadruk gelegd op de verticaliteit door de bandenramen van de trapkokers met telkens aan weerszijden de uitstekende, verticaal verbonden balkons van de woningen. Voor de pleingevels werd een klampsteen gebruikt, van een donkerder kleur. Tot op manshoogte ter aanduiding van het kelderniveau werd een plint geplaatst in Belvédèresteen. De balkons kregen een lichtgele bepleistering/cementering waardoor ze in contrast staan met de donkerdere steen van de gevel. Historisch fotomateriaal toont hoe net als bij het Stuivenbergplein, de ramen werden voorzien van uniforme gordijnen. Vermoedelijk trachtte Francken ook hier via reglementen stijleenheid te bewaren. Over het algemeen kan besloten worden dat Francken opnieuw opteerde voor een zeer sobere en zakelijke stijl voor zijn tweede Weens hof.

³⁶⁹ <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/6751>, 22 februari 2016 geraadpleegd.

³⁷⁰ Franck, *Leven en werk van Alfons Francken, architect te Antwerpen 1882-1958*, p. 52.

Figuur 101: Antwerpen, A.P.A., Fotoalbum sociale wooncomplexen Onze Woning, z.s., z.n., Geelhandplaats, binnenplein, (z.d); Duinstraat, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

6.4 Collectieve voorzieningen

a) Binnenplein

De Geelhandplaats kreeg een erg sobere invulling. Het ontwerpplan van Francken toont twee gespiegelde plantsoenen, afgerond naar de buitenzijde. De randen van deze plantsoenen werden omzoomd door telkens tien bomen. De overige pleinruimte werd verhard. Tegen de gevel werden beperkte plantenstrookjes

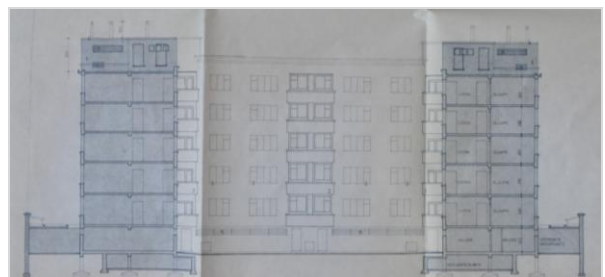
aangebracht. Deze sobere inrichting, veel minder gericht op de collectieve beleving, is te wijten aan het publieke karakter van het plein. Foto's tonen hoe er later ook banken en speeltuigen werden geplaatst.

Figuur 102: Antwerpen, A.P.A., Fotoalbum sociale Wooncomplexen Onze Woning, z.s., z.n., Geelhandplaats, binnenkoer, (z.d); eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

b) Dakterras en droogzolders

De droogzolders vinden zich bij Geelhandplaats op een ongewone plaats. Voor de Geelhandplaats werd ervoor geopteerd om gebruik te maken van de restruimte tussen de linker- en de rechterzijde van de lange zijden van het woonblok en de omliggende rijwoningen van het woonblok, ter hoogte van het gelijkvloers. Een deel van de kelderverdieping werd dus buiten het rechthoekige plattegrond ingericht als overdekte droogplaats. Droogplaatsen werden traditioneel op het dak geplaatst aangezien hier ruimte voor was, maar eveneens vanuit het idee dat de wind zo de was snel kon drogen. Dit moet, gezien de ingeslotenheid van de droogplaatsen, bij Geelhandplaats minder het geval geweest zijn.

Figuur 103: Antwerpen, Archief Woonhaven, Archiefstukken met betrekking tot de Geelhandplaats, z.s., z.n., Renovatieplannen, (1979).

c) Vuilniscirculatie

Iedere woning werd via het balkon voorzien van een vuilschuif waardoor er een collectieve vuilnisverzameling en verwerking was ter hoogte van het gelijkvloers.

d) Winkels

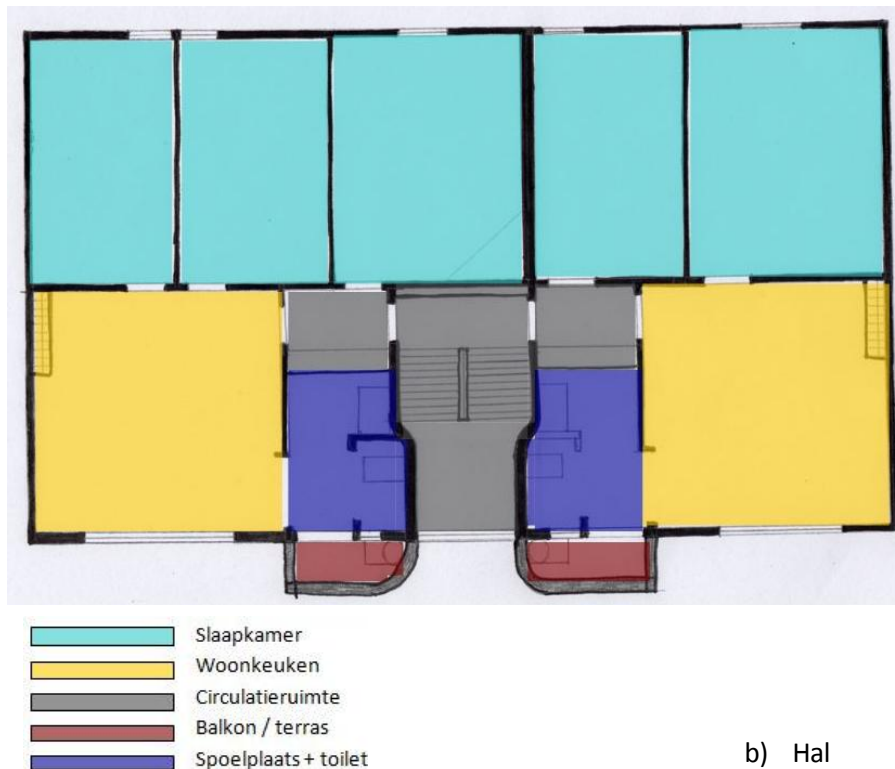
Het Weens hof was voorzien van zes winkels aan de Duinstraat. Deze winkels maakten deel uit van de woningen, de winkelruimte met woonkamer en spoelplaats situeerden zich op de gelijkvloers. Deze stonden in verbinding met een tussenverdiep met drie slaapkamers en een tweede spoelplaats met balkon. De winkels waren ongetwijfeld op de bewoners gericht alsook op de bredere omgeving van de Duinstraat.

e) Andere

Er werd een radioantenne geïnstalleerd met distributie doorheen heel het gebouw.³⁷¹

6.5 Typeappartement

a) Verschillende ruimtes en hun oriëntatie

Figuur 104: Geelhandplaats, typeappartementen met twee en drie slaapkamers, eigen schets.

Traditioneel zijn de slaapkamers naar de straatzijde gericht en de woonkamer alsook de spoelplaats naar het binnenplein. Ondanks dat de traditionele opdeling van het appartement werd gehanteerd door Francken is de situatie van Geelhandplaats verschillend van andere Weense hoven gezien zijn inbedding binnen het woonblok en de publieke aard van het binnenplein.

³⁷¹ Franck, *Leven en werk van Alfons Francken, architect te Antwerpen 1882-1958*, p. 45-46.

Langs beide zijden van de woning kon nu veel minder privacy verkregen worden. Deze inbedding in het woonblok had bovendien ook tot gevolg dat de woningen op de onderste woonlagen veel minder daglicht kregen. Het binnenplein daarentegen was voldoende breed om de onderste woonlagen langs deze zijde van voldoende daglicht te voorzien. De traditionele inrichting van de ruimtes kan echter op deze manier verdedigd worden: De Duinstraat ligt op het zuiden waardoor het woonblok zo georiënteerd is dat de meeste woningen met de dagvertrekken enigszins naar het zuiden gericht zijn en dus voldoende licht binnenkrijgen. Bovendien was het nog steeds van groot belang dat er een interactie bestond tussen de bewoners en het plein door de dagvertrekken aan deze zijde te plaatsen. Bij de renovatie van 1980 bleef de oorspronkelijke oriëntatie van de ruimtes behouden. De spoelplaats werd echter uitgebreid tot een volwaardige keuken en de derde slaapkamer van het drieslaapkamerappartement werd opgeofferd voor de bouw van twee badkamers voor per twee gespiegelde appartementen.³⁷²

b) Hal

De hal van zowel het type van twee als van drie slaapkamers was minimaal. Deze vormde slechts een as om de verschillende vertrekken te bereiken. Een kleine kast diende als vestiaire.

c) Woonkeuken en met toilet

De woonkeuken was de grootste ruimte in de woning en stond in rechtstreekse verbinding met de

³⁷² Antwerpen, Archief Woonhaven, *Archiefstukken met betrekking tot de Geelhandplaats, z.s., z.n., Renovatieplannen*, (1979).

spoelplaats. Beide vertrekken samen vormden de plaats waar alle huishoudelijke activiteiten plaatsvonden en konden zo als het centrum van de woning gezien worden. De woonkeuken was voorzien van een schouwmantel om de kolenkachel of kookvuur op aan te sluiten. De spoelplaats bestond uit een spoelbak en een afgesloten toilet. Deze voorzieningen waren erg minimaal en vergelijkbaar met deze in het Stuivenbergplein. Voor andere sanitaire voorzieningen dienden de bewoners gebruik te maken van het zwembad in de Veldstraat, eveneens gelegen in de Stuivenbergwijk, waar talrijke badkamers voor de omgeving voorzien werden. De woonkeuken kreeg rechtstreekse lichtinval en de spoelplaats gaf met een raam en deur uit op het balkon. Via deze vertrekken konden de activiteiten op het plein in het oog gehouden worden.

d) Balkon

In vergelijking met de voorgaande Weense hoven zijn de balkons van de Geelhandplaats erg klein. Ook deze herbergden een vuilschuif.

e) Slaapkamers

De woningen voorzagen afwisselend in twee of drie slaapkamers, allen rechtstreeks verlicht en allen ongeveer even groot. Enkel in het geval van een derde slaapkamer werd deze voorzien van een schouwmantel.

f) Persoonlijke kelder

De ontwerpplannen tonen hoe ieder appartement is voorzien van een persoonlijke kelder op deze gelijkvloerse verdieping.

7. Halenstraat 1937

7.1 Algemeen

Het Weens hof aan de Halenstraat omvatte 160 woningen geordend rond een binnenplein. Het werd gerealiseerd in 1937 naar het ontwerp van Hugo Van Kuyck in opdracht van Onze Woning. Het Weens hof situeert zich op vier minuten wandelen van het Stuivenbergplein. De ruimere ontwikkelingen van de omgeving ten noorden van Antwerpen in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn bijgevolg dezelfde: Nieuwe gebieden van de stad werden aangesneden bij het verleggen van de vestinggordel en er ontwikkelde zich een arbeiderswijk. Ook de Halenstraat, grenzend aan het station Antwerpen-Dam, behoort tot de Stuivenbergwijk. Ook hier werd het Weens hof gerealiseerd na het afbreken van krotwoningen, ditmaal gelegen tussen de Lange Veldstraat en de Halenstraat.³⁷³ Het Halenstraatcomplex neemt dus ook hier de vorm aan van een volledig vrijstaand woonblok en vormt zo een monumentaal contrast met de omliggende rijwoningen. Het is eveneens het resultaat van het stedelijke beleid gedurende het interbellum waarbij ingezet werd op de sociale woningbouw.

De Halenstraat grenst niet meteen aan een groen plein, zoals dat bij het Stuivenbergplein het geval was, maar de bewoners konden wel gebruik maken van deze dichtstbijzijnde groenzone.

Figuur 105: Halenstraat, <http://www.bing.com/maps/>, februari 2016 geraadpleegd.

7.2 Morfologie

a) Grondplan

Net als bij het Stuivenbergplein is het bestaande stedelijke weefsel en de bestaande stratenaanleg bepalend geweest voor de vorm en de grootte van het perceel. De perceelsvorm is rechthoekig met één scherpe hoek op de hoek van de Halenstraat en de Veldstraat. Het complex telt vijf woonlagen en een half boven het straatniveau uitstekende kelder verdieping om de eerste woonlaag te behoeden voor inkijk. Het

wordt omgeven door de Halenstraat, de Veldstraat, de Meloenstraat en de Pompoenstraat.

Figuur 106: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#4741, H. Van Kuyck, *Bouwcomplex voor 160 woningen*, (1936).

b) Circulatie in de collectieve ruimtes

De formele toegangen tot het Weens hof bevonden zich aan de straatzijde. Deze werden benadrukt door de hardstenen omlijsting met telkens aan weerszijden de ingewerkte brievenbussen. In het verlengde van deze toegangen staan vijftien verticale interne trapkokers die over de gehele hoogte beglaasd waren. Deze trapkokers liepen van het kelderniveau tot boven de laatste woonlaag zodat zij ook de dakverdieping bedienden. Op iedere woonlaag verschaftte een hal toegang tot telkens twee woningen. Naast deze formele toegangen verbonden drie grote poorttoegangen de straat rechtstreeks met het binnenplein. Ook bij Halenstraat is het niet duidelijk of deze toegangen werden afgesloten en of het plein publiek van aard was. Opnieuw kan gesteld worden dat zelfs indien het plein publiek was, een niet-inwonende hoe dan ook een semipublieke sfeer zou ervaren vanwege de woningen die voornamelijk georiënteerd waren op het binnenplein en de vermoedelijke bedrijvigheid die er heerste. Van op het binnenplein waren de woningen van de onderste woonlaag bereikbaar via enkele trapjes die meteen toegang gaven tot de keuken die uitkeek op het plein. Deze vormden uiteraard de informele toegangen. Andere bewoners konden hun woning eveneens bereiken van op het binnenplein via een deur die via de kelder leidde en zo terecht kwam bij de trapkoker.

³⁷³ Bouwplan 1936, Felixarchief.

Figuur 107: Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, FOTO-OF#6614 en FOTO-OF#7974, z.n., *Halenstraat, wooncomplex, informele toegangen aan het binnenplein, (z.d)*; formele ingang langs de Veldstraat, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

c) Aantal appartementen en de verschillende types

In de lange zijden telt het Weens hof drie types van appartementen: type A met twee slaapkamers, type A' met drie slaapkamers en type C met één slaapkamer. Verder worden de hoeken gevormd door afwijkende types. Type A, A' en C wisselen elkaar af met andere afwijkende typen waarbij type A het meeste voorkomt, telkens in gespiegelde vorm. Zo worden de functionele ruimtes zoals keuken en badkamer aan elkaar gespiegeld waardoor leidingen en dergelijke gebundeld kunnen worden in de gemeenschappelijke muur. Hetzelfde werd verkregen door deze ruimtes van het type C en B aan elkaar te spiegelen.

7.3 Esthetiek

Figuur 108: Halenstraat, hoek van de Halenstraat en de Veldstraat, Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, FOTO-OF#5863, z.n., (z.d.); Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#4741, H. Van Kuyck, (1936); eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

De gevels aan zowel de straat- als de pleinzijde waren opgebouwd in bruine en gele gevelstenen. Aan de straatzijde bestonden de plint, de omlijsting van de formele toegangen en de omlijsting van de ramen van de trapkokers uit blauwe hardsteen. Deze toegangen in hardsteen met voetschraper vormen vandaag misschien nog de enige bewaarde details van het oorspronkelijke Weens hof. Grote gelijknissen zijn er met het Stuivenbergplein door de oorspronkelijk erg vlakke afwerking van de straatgevel. Enkel de inspringende trapkokers en de uitspringende balkons op twee van de hoeken doorbreken de vlakke façade aan deze zijde. Deze balkons, bedekt met witte pleister, situeren zich op de hoek van de Halenstraat en de Veldstraat, een

uitspringende punt met centrale trapkoker die zich als hoofdtoegang tot het gebouw lijkt te willen profileren. Ook op de hoek van de Veldstraat en de Pompoenstraat bevinden zich balkons die mee de afgeronde hoek volgen. De pleingevel verschilt van de straatgevel door de gebundelde balkons die uit het gevelvlak springen. Ook deze zijn witgepleisterd waardoor zij een contrast vormen met de bakstenen gevel. Kenmerkend langs beide gevels is het witte schrijnwerk.

7.4 Collectieve voorzieningen

a) Binnenplein

Figuur 109: Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, FOTO-OF#4462 en FOTO-OF#7968, z.n., *Halenstraat, binnenplein*, (z.d.).

Het binnenplein volgt de vorm van het bouwblok en vormt zo een rechthoek met een scherpe hoek. Historisch fotomateriaal toont aan hoe er intensief werd ingezet op de inrichting van het binnenplein zodat dit optimaal door de bewoners van het complex benut kon worden. Met de drie duidelijk afgebakende grasperken gescheiden door twee ingebouwde plonsbaden met fontein werd vooral ingezet op de beleving van het plein door de kinderen binnen het woonblok. Deze fontein uit 1940 naar ontwerp van S. Lutgen, had de vorm van een bronzen dolfin.³⁷⁴ Uit toenmalige literatuur blijkt dat dit zwembad als een belangrijk aspect binnen de opvoeding van de kinderen werd gezien. Er zou zich eveneens een

zandbak bevonden hebben.³⁷⁵ In de randen van de groenperken werden zitbanken ingewerkt.

b) Dakterras en droogzolders

Historisch fotomateriaal bevestigt de aanwezigheid van droogzolders op het dak (zie bovenstaande FOTO-OF#4462). Deze konden bereikt worden door middel van de trapkokers. De droogzolders liepen over de vier zijden van het wooncomplex. Deze droogzolders werden verwijderd aangezien zij niet meer van nut waren.

c) Vuilniscirculatie

Bouwplannen tonen hoe vuilschuiven werden ingewerkt in de gemeenschappelijke muur van de gebundelde balkons aan de pleinzijde.

d) Winkels

Het Weens hof telde twee winkels aan de uitgesproken hoek van de Halenstraat met de Veldstraat. Aan weerszijden van de toegang tot de trapkoker aan de straatzijde bevonden zich twee keer twee winkelpuien gelijk met het straatniveau. De hoek van de Veldstraat met de Pompoenstraat werd gekenmerkt door één winkel met twee winkelpuien aan weerszijden van de toegang. Deze laatste maakte deel uit van een woning op de eerste woonlaag waarin de winkelruimte werd geïntegreerd. De andere twee winkels maakten geen deel uit van een woning maar waren wel voorzien van bergruimte en een toilet. Dit sluit niet uit dat deze werden uitgebaat door een bewoner van het complex. Zie bovenstaande FOTO-OF#5863.

³⁷⁴ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

³⁷⁵ Z.n., *De Nationale maatschappij voor goedkope woningen en de commissies van openbaren onderstand te Antwerpen. Een na te volgen voorbeeld*, p.252.

7.5 Typeappartement

a) Verschillende ruimtes en hun oriëntatie

Figuur 110: Halenstraat, v.l.n.r.: type C met één slaapkamer, type B met twee slaapkamers en gespiegeld typeappartement A met twee slaapkamers, eigen schets.

De standaardoriëntatie bij alle appartementen is deze waarbij de slaapkamers gericht zijn naar de straatzijde en de woonkamer samen met de keuken en in het verlengde het balkon uitkeek over de binnenplaats. Deze traditionele oriëntatie vindt zijn motivatie opnieuw in de onderverdeling van nacht- en dagactiviteiten waarbij de dagactiviteiten gericht zijn naar de binnenplaats waar zich het collectieve leven afspeelde en de slaapkamers naar de private en rustige omgeving buiten het woonblok. Iedere ruimte kreeg rechtstreekse lichtinval, behalve het toilet dat steeds werd voorzien van onrechtstreeks daglicht via de aangrenzende keuken. Kenmerkend voor elk type is de centrale hal die toegang verschafte tot de woonkamer, het toilet en bij het type A en B ook aan één slaapkamer. De overige ruimtes waren toegankelijk vanuit de woonkamer.

a) Hal en toilet

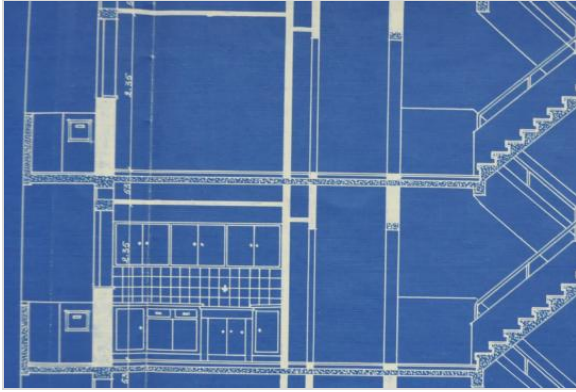
De hal is verschillende van grootte naargelang het type maar omvat wel steeds een vestiaire. Het toilet bevindt zich steeds nabij de ingang van de woning, toegankelijk vanuit de hal.

g) Woonkamer

De woonkamer gaf toegang tot de keuken en eventueel tot een tweede slaapkamer, in het geval van type A en B. Ook hier krijgt de woonkamer als status die van het centrum van de woning, als plaats van alle bedrijvigheid, steeds in nauwe verbinding met de keuken. Ze is dan ook de grootste ruimte binnen de woning en steeds voorzien van een schouw voor aansluiting van een kolenkachel.

h) Keuken

Er is sprake van een volwaardige, ingebouwde en gestandaardiseerde keuken, zo blijkt uit de detaillering van de plannen. Hierin zij verschilt van een spoelplaats. Bovendien zijn toilet en keuken strikt gescheiden waardoor niet alle natte ruimtes in één kamer voorzien zijn. Dit vormt een opvallend onderscheid met de spoelplaats van het Stuivenbergplein. De keuken springt licht naar voren richting binnenplein en is voorzien van een raam en deur naar het balkon waardoor de bewoners van hieruit een goed zicht had op de binnenplaats.

Figuur 111: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 18#4741, H. Van Kuyck, Halenstraat, detail doorsnede met interieurzicht, (1936).

i) Balkon

Het balkon was toegankelijk vanuit de keuken. In de scheidingswand tussen de gekoppelde balkons bevond zich steeds een vuilnisschacht. Het balkon was even breed als de keuken; bij type A waren beide een stuk groter dan bij de andere type woningen.

j) Slaapkamers

De slaapkamers waren toegankelijk via de hal en/of via de woonkamer.

k) Andere

De woningen waren niet voorzien van een badkamer. Zoals dat ook in het Stuivenbergcomplex het geval was moesten de bewoners gebruik maken van de badkamers die in het zwembad in de Veldstraat voorzien werden.³⁷⁶

l) Persoonlijke kelder

De ontwerpplannen tonen hoe ieder appartement een kleine kelder ter beschikking had. Deze evolueerde vermoedelijk van kolenkelder tot bergruimte.

³⁷⁶ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/200485>, 22 februari 2016 geraadpleegd.

8. Fierensblokken 1937-1939

8.1 Algemeen

De Fierensblokken bevinden zich in het centrum van de stad Antwerpen en bestaan uit enerzijds een hoofdblok omgrenst door de Nationalestraat, Kronenburgstraat, Van Craesbeeckstraat en Willem Lepelstraat, en anderzijds een achterliggend lager blok aan de Van Craesbeeckstraat. Vandaag vormt de Nationalestraat een grote verbindingsas tussen de Groenplaats en het Zuid, en de straat snijdt het Sint-Andrieskwartier, een typische volkswijk, doormidden. Het deel van de Nationalestraat waarin de Fierensblokken zich vandaag bevinden is ontstaan bij de derde stadsuitbreiding tussen 1295-1314. Op deze wijze ging het deel uitmaken van de oorspronkelijke kern van het Sint-Andrieskwartier. Midden zestiende eeuw maakten de nieuwe Spaanse omwallingen de voormalige vestingen en stadspoorten overbodig waarop deze werden gesloopt tussen 1518-1581. Tot halverwege de negentiende eeuw zat het Sint-Andrieskwartier gekneld binnen de zestiende eeuwse Spaanse omwallinggordel. Bovendien gold tot 1859 een bouwverbod tot op 585m afstand van deze gordel aan de binnenzijde. In 1864 werden de Spaanse omwallingen gesloopt en verviel het bouwverbod. Dit gaf het startsein voor de verdere uitbreiding van het Sint-Andrieskwartier: nieuwe straten werden aangelegd, bestaande straten verbreed en gesaneerd.³⁷⁷ Het Sint-Andrieskwartier was één van de eerste wijken binnen de omwallingen waar de tabula rasa van meer dan honderd krotwoningen mogelijkheden schepte voor stadsinrichting volgens nieuwe normen waaronder naar de openbare gezondheid van deze volksbuurten.³⁷⁸ Zo werd de Kronenburgstraat tussen 1874-1876 aangelegd op de gronden van het voormalig Kasteelplein. De straat werd nadien, in 1913, nog verbreed.³⁷⁹ De oorspronkelijke Willem Lepelstraat ontstond na de derde stadsvergroting, maar werd met de bouw van de Fierensblokken verbreed in opdracht van Onze Woning. Deze straat wordt vandaag gedomineerd door sociale woningbouw.³⁸⁰ De Van Craesbeeckstraat ontstond in 1877 door de doortrekking van een gang aan de Prekerstraat. Deze werd eveneens bij de bouw van de Fierensblokken verbreed. De Boeksteeg werd in 1880 omgevormd tot de huidige Nationalestraat: De straat werd verbreed waarbij de oude bebouwing verdween, en nieuwe percelen werden afgebakend met relatief

brede en diepe panden.³⁸¹ De dominante bebouwing van de Nationalestraat vandaag wordt gekenmerkt door voornamelijk bepleisterde en bakstenen lijstgevels van vier bouwlagen, gebouwd bij de aanleg van de straat en gedurende het eerste kwart van de 20ste eeuw. De Fierensblokken bevinden zich middenin een dets stedelijk weefsel waarvan in het begin de woonfunctie overheerste en een beperkte ruimte voor groen en recreatie werd voorzien.

Figuur 112: Fierensblokken, v.l.n.r.: Tropisch Instituut, Nationalestraat, het grote blok van de Fierensblokken, Van Craesbeeckstraat, het kleine blok van de Fierensblokken. <http://www.bing.com/maps/>, februari 2016 geraadpleegd.

De oudste bebouwing op de plaats van de Fierensblokken gaat terug tot de 14de eeuw. Hier bevond zich tot de achttiende eeuw het leprozenhuis Ter Zieken met aansluitend klooster. Begin negentiende eeuw bevond er zich een wasdoekfabriek met omliggende huizen. De fabriek werd niet veel later omgevormd tot gasfabriek van de Antwerpse Gasmaatschappij. Deze werd in de tweede helft van de negentiende eeuw meermaals vergroot. In 1937 werd de fabriek en de omliggende gronden aangekocht door de huisvestingsmaatschappij Onze Woning. De bestaande gebouwen werden afgebroken afgezien van het pand in de Nationalestraat nr. 162-164. Dit perceel vormde de basis voor de bouw van de huidige Fierensblokken in 1937-1939; het overgebleven pand werd opgenomen in het Weens hof.³⁸²

³⁷⁷ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

³⁷⁸ Z.n., *Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948*, p. 27.

³⁷⁹ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

³⁸⁰ O.a. project van E. Posson, I. Van de Wiele en J. Fuyen uit 1976.

³⁸¹ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

³⁸² Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

Figuur 113: Antwerpen, Felixarchief, Beeldbank, FOTO-OF#6667, z.n., *Fierensblokken, voormalige gasfabriek en het nog bestaande hoekpand*, (z.d.); hoek van de Nationalestraat en de Kronenburgstraat met het hoekpand, eigen beeldmateriaal, toestand van november 2015.

De naamgeving van de Fierensblokken gaat terug op de architect van het Weens hof: Gustave Fierens (1881-1962). Hij werd in 1937 aangesteld door de huisvestingsmaatschappij Onze Woning voor het ontwerp van voor de nieuwbouw. Sociale woningbouw was tot dan toe een onbekend terrein voor Fierens. Hij begon in 1904 als architect en een jaar later als landmeter. Hij was zowel theoretisch als praktisch actief binnen de Antwerpse architectuursector. Zo gaf hij reeds in 1905 publieke voordrachten over wettenleer, kunst, wetenschap en gezondheidsleer.³⁸³ Ook schreef hij als raadslid van het architectuurtijdschrift *De Bouwgids* tussen 1911-1933 op regelmatige basis rubrieken over verschillende nieuwe bouwmaterialen die hun intrede deden alsook over bouwconstructies.³⁸⁴ Fierens was eveneens lid van de Kring voor Bouwkunde (K.V.B.), een organisatie opgericht door enkele jonge Antwerpse bouwkundigen met als doel een onderlinge samenwerking te bevorderen.³⁸⁵ Vanaf 1911 tot aan zijn dood in 1962 was Fierens actief bij de Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen (K.M.B.A.). Tussen 1942-

1949 was hij er ondervoorzitter en tussen 1950-1952 raadslid.³⁸⁶

Fierens was een architect van voornamelijk rijkelijke burgerlijke woningen alsook van verbouwingswerken aan bestaande gebouwen in en rond het centrum van Antwerpen. In het begin van zijn carrière realiseerde hij voornamelijk traditionele burgerwoningen in eclectische of neoclassicistische stijl, waarin soms art-nouveau-invloeden verwerkt zaten.³⁸⁷ Enkele representatieve voorbeelden:

Figuur 114: Z.n, *Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948, 82 e.v.*: Fierensblokken, woning Osystraat, centrum Antwerpen; woning Oostenstraat, buurt Zurenborgwijk Antwerpen; woning P. Reypenslei, centrum Mortsel, Antwerpen; woning Rubensstraat, Mortsel, Antwerpen, Gustave Fierens (begin 20ste eeuw).

³⁸³ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

³⁸⁴ *De Bouwgids*, 1911-1933.

³⁸⁵ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

³⁸⁶ Antwerpen, Architectuurarchief Provincie Antwerpen, *Leden K.M.B.A.*, z.s: z.n, *Dossier lidmaatschap van Gustave Fierens*, (z.d).

³⁸⁷ Z.n., *Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948*, p. 82 e.v.

Rond 1930 sloeg Gustave Fierens een andere richting in en ging zich onder andere bezighouden met de bouw van appartementen en sociale woningbouw. Het is in deze periode dat Fierens naast de Fierensblokken ook een tuinwijk realiseerde, eveneens in opdracht van Onze Woning; een wijk van 38 woningen in de Oorderseweg in Antwerpen gebouwd in 1937.³⁸⁸ Deze wijk is ondertussen verdwenen.

Figuur 115: Tuinwijk (1937) door G. Fierens, Z.n, *Bouw: honderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948, 82 e.v.*

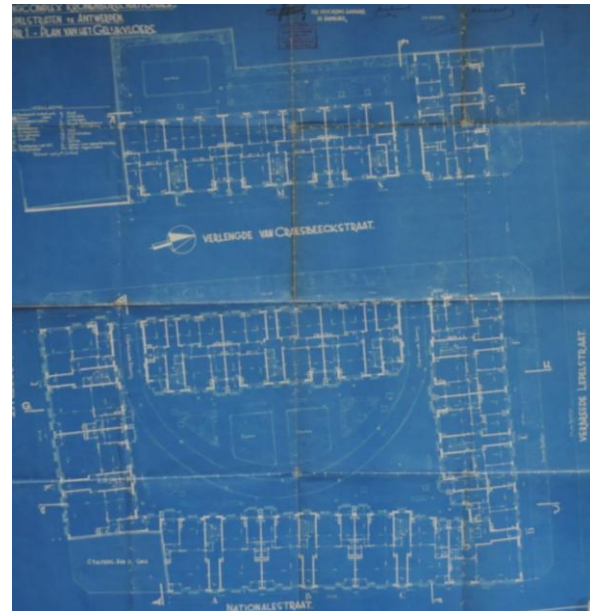
8.2 Morfologie

a) Grondplan

De Fierensblokken kunnen opgedeeld worden in enerzijds het grote blok en anderzijds het kleine blok. Het grote blok omvat een heel woonblok en is dus volledig vrijstaand en omringd door straten die tijdens de bouw van het complex werden aangelegd. Voor de bouw van de Fierensblokken was het perceel steeds bebouwd door grote panden met eenzelfde functie. Bij de aankoop van het perceel door Onze Woning en de afbraak van de gasfabriek kwam dan ook het gehele perceel tegelijkertijd vrij. Dit verklaart waarom het grote blok in zulk dens woonweefsel volledig vrijstaand is. Het kleine blok maakt deel uit van een ander woonblok van onder andere rijwoningen op de Nationalestraat en een recenter woonblok in de Willem Lepelstraat, en is dus niet vrijstaand. Het grote blok vormt een rechthoek waarbij vier vleugels de rechthoekige binnenplaats omsluiten. Drie vleugels tellen acht bouwlagen; de gevel aan de Nationalestraat is echter één verdieping lager. Het kleine blok vormt een L-vorm van vijf bouwlagen en grenst aan een rechthoekig plein dat ingesloten ligt omwille van de omliggende bebouwing. Beide blokken samen tellen 205 wooneenheden waarvan 194 woningen en 11 winkels met ook woonfunctie.³⁸⁹

³⁸⁸ Z.n., *De Nationale maatschappij voor goedkope woningen en de commissies van openbaren onderstand te Antwerpen. Een na te volgen voorbeeld*, p. 248.

³⁸⁹ Z.n., *De Nationale maatschappij voor goedkope woningen en de commissies van openbaren onderstand te Antwerpen. Een na te volgen voorbeeld*, p. 248.

Figuur 116: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#10381, G. Fierens, grondplan Fierensblokken, (1938).

b) Circulatie in de collectieve ruimtes

Twee grote onderdoorgangen vanuit de Craesbeeckstraat maken het binnenplein van het grote blok toegankelijk. Aangezien zij vandaag nog worden afgesloten door de originele rode poorten met een art-decovormgeving was het binnenplein hoogstwaarschijnlijk privaat. Ook het binnenplein van het kleine blok was ontoegankelijk voor niet-bewoners vanwege een afgesloten doorgang tot het plein. Deze moesten bij beide blokken gebruik maken van de formele toegangen langs de straatzijde. Deze werden benadrukt door de hardstenen omlijsting met ingewerkte brievenbussen. Elk van deze toegangen kwam uit op een trapkoker die van de kelder tot op het dak liep. De trapkoker werd langs de buitenzijde benadrukt door de doorlopende ramen met fijne roede-verdeling waardoor deze collectieve ruimte steeds goed verlicht werd. De trappen en traphallen zelf werden uitgewerkt in granito tot op hoogte van de lambriseringsen en werden voorzien van groene metalen leuningen. Reeds van bij de bouw werd het grote blok voorzien van elf liften, ingewerkt in een glazen cabine met eveneens groene roede-verdeling en in het verlengde geplaatst van elf trapkokers. Gezien het beperkter aantal verdiepen bij de kleine blok voorzag Fierens hier geen liften naast de vier trapkokers.³⁹⁰ Iedere traphal bediende twee woningen per verdieping bij beide woonblokken. De bewoners konden deze trapkokers ook betreden vanaf het binnenplein om zo hun woning te bereiken; deze vormden de informele toegangen.

³⁹⁰ Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 25#38311: G. Fierens, *11 electromotoren met liften*, (1938).

Figuur 117: Fierensblokken, rode toegangspoort; formele toegang met verticale trapkoker; trapkoker met lift, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

c) Aantal appartementen en de verschillende types

In de Fierensblokken is zeer duidelijk een dubbel typeappartement te herkennen. Dit type keert steeds terug in de lange zijden van beide woonblokken. De hoeken vormen traditioneel afwijkingen op dit type. Het typeappartement bestaat uit een terugkerend patroon van twee appartementen van twee en van drie slaapkamers gespiegeld rond de trappenhal. Naast de hoeken kijken ook de gelijkvloerse verdieping van de Nationalestraat en de Kronenburgstraat af van dit type. Hier werden door Fierens elf winkels voorzien. Deze winkels maakten deel uit van een woning waarvan de vertrekken zich op deze gelijkvloerse verdieping alsook op een tussenverdieping bevonden.

8.3 Esthetiek

De façade aan de straatzijde van beide woonblokken is opgetrokken in een gele baksteen met een kenmerkend diepliggend voegwerk. Die gevels waar zich winkelpuien bevinden werden voorzien van een twee verdiepingen hoge plint in donkerbruine keramische tegels. De erg sobere gevels langs de straatzijde worden onderbroken door licht vooruitspringende geveldelen. De straatgevel van het kleine blok wordt gekenmerkt door afwisselend glazen trapkokers en vooruitspringende gekoppelde balkons. Het grote blok voorziet enkel balkons langs de straatzijde voor de hoekappartementen van de Van

Craesbeeckstraat, interagerend met deze van het kleine blok. Voor de vormgeving van deze gevels koos Gustave Fierens steevast voor een zakelijke architectuur, vergelijkbaar met deze van Alfons Francken bij het Weens hof aan het Stuivenbergplein. Deze zakelijkheid wordt extra versterkt door de gelijk met de gevel liggende horizontale bandenramen. Deze ramen en de smalle, vlakke baksteen zorgen voor een erg horizontaliserend effect.

De façaden aan de binnenpleinen werden met enigszins eenvoudigere materialen uitgewerkt. Fierens koos hier voor een rode baksteen voor de gevels en een betonafwerking voor de beeldbepalende balkons. Deze balkons, steeds gekoppeld en met rechte hoeken, wisselen af met de glazen trapkokers en zorgen voor een verticaliserend effect, tegengesteld aan de voorgevels van het grote blok, maar erg gelijkend op de voorgevels van het kleine blok.

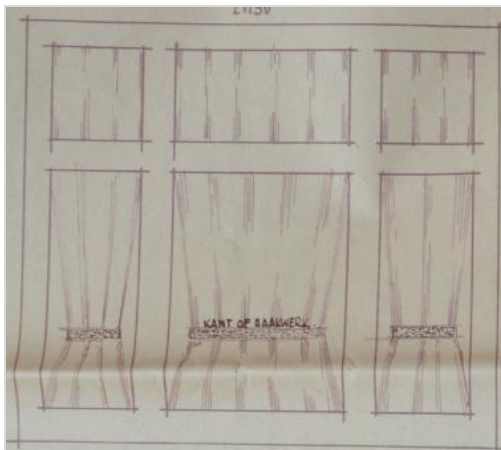

Figuur 118: Fierensblokken, straatgevel langs de Willem Lepelstraat en de Van Craesbeeckstraat; pleingevel grote blok, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

Figuur 119: Antwerpen, Archief Woonhaven, Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.n., G. Fierens, Ontwerpplan voor de gevel langs de Kronenburgstraat, (z.d.).

Dat Gustave Fierens veel belang hechtte aan het bewaren van de stijleenheid wanneer de bewoners hun intrek zouden nemen in de appartementen, blijkt uit het ontwerp dat hij maakte voor de gordijnen zowel langs de straatkant als langs de kant van het binnenplein.

Figuur 120: Antwerpen, Archief Woonhaven, Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.n., G. Fierens, Ontwerp voor de gordijnen aan de binnenplaats, (z.d.).

8.4 Collectieve voorzieningen

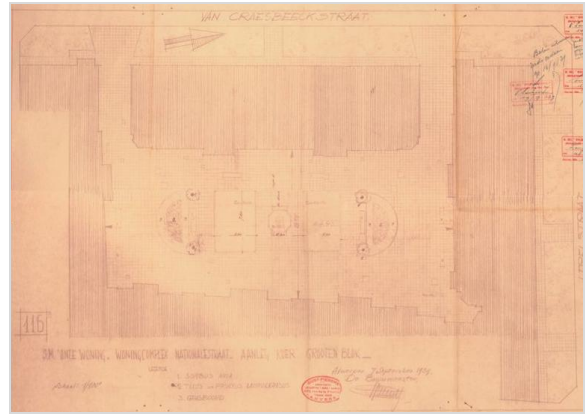
a) Binnenpleinen

Zoals eerder aangehaald waren beide pleinen, van zowel de kleine als van de grote blok, privaat. Dit had ook invloed op de inrichting van het plein. Het grote plein werd ingericht als een tuin voor de ouderen en een speelplaats voor de kinderen. Zo werd de rechthoekige grote binnenplaats geplaveid met cementdallen en symmetrisch aangelegd met twee halfcirkelvormige plantsoenen en twee zandbakken. In 1940 werd centraal op het plein een fontein voorzien die tevens diende als plonsbad voor de kinderen. De fontein werd op een betonnen bloembak geplaatst, geflankeerd door twee zitbanken.³⁹¹ De ruime binnenplaats kreeg,

³⁹¹ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

ondanks het hoge aantal verdiepingen, voldoende licht waardoor de onderste woningen ook van deze lichtinval konden profiteren.

De binnenplaats van de kleine blok werd voorzien van een zandbak voor de kinderen, banken, en groenperken langs de randen van het binnenplein. Deze binnenplaats is erg smal en ingesloten tussen de omliggende bebouwing waardoor de binnenplaats alsook de woningen weinig licht krijgen. Van deze pleininrichting blijft vandaag niets meer over.

Figuur 121: Antwerpen, Archief Woonhaven, Archiefstukken met betrekking tot de Fierensblokken, z.n., G. Fierens, Plan voor de inrichting van de grote binnenplaats, (1939).

b) Dakterrassen en droogzolders

Beide Weense hoven werden voorzien van droogzolders op het platte dak. Dit blijkt duidelijk uit de ontwerpplannen. Uniek is dat Woonhaven niet lang geleden deze droogzolders op de kleine blok besloot te behouden en zelfs te vernieuwen, waar ze bij de andere gebouwen reeds lange tijd verdwenen zijn. De droogzolders op het grote blok werden afgebroken in 2003.³⁹² De vernieuwde droogzolders op de kleine blok hebben een zeer gesloten karakter. Bij de andere gebouwen hebben de oorspronkelijke droogzolders eerder een afdak met open wanden waardoor de wind kon waaien.

Figuur 122: Fierensblokken, voorgevel kleine blok met de in 2003 vernieuwde droogzolders, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

³⁹² Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

c) Vuilniscirculatie

Figuur 123: Fierensblokken, blauwe afsluitklep voor een vuilshuif op het balkon; afsluiting van een vuilnisverzamelpunt, eigen fotomateriaal, toestand van november 2015.

Iedere woning was voorzien van een vuilshuif, ingewerkt in de gemeenschappelijke muur van de gebundelde balkons. Deze vuilshuif werd afgesloten door een metalen klep. Het vuilnis werd via een verticale schacht verzameld op de gelijkvloerse verdieping, waar dit verzamelpunt geleegd kon worden.

d) Winkels

Gustave Fierens voorzag in het grote blok vier winkels langs de Nationalestraat en zeven langs de Kronenburgstraat. Deze winkels waren betrokken op de Fierensblokken in die zin dat zij er waren voor de bewoners van de Fierensblokken maar ook omdat zij uitgebaad werden door bewoners van de Fierensblokken zelf. De winkels waren onderdeel van een woning die zich situeerde op de gelijkvloers en op een tussenverdieping. De gelijkvloers omvatte de winkelpui met een toilet, een woonkamer die uitkeek op het binnenplein, een 'lavatory', wat vermoedelijk een kleine wasplaats was, en een kookplaats die uitkwam op het balkon met eveneens uitkijk op het plein. Het tussenverdiep was op zijn beurt voorzien van een hal die

toegang verschaft tot drie slaapkamers, een badkamer met toilet, en een ruime bergplaats die ook uitkwam op een balkon.

Figuur 124: Winkelpuien Fierensblokken, (1948), Z.n, *Bouwhonderd jaar Antwerpse bouwkunst. Jubileumalbum KMBA 1848-1948*; originele winkelpui, eigen fotomateriaal, toestand november 2015.

e) Andere

Collectieve fietsenbergingen werden voorzien in de kelderverdieping.

8.5 Typeappartement

a) Verschillende ruimtes en hun oriëntatie

Figuur 125: Fierensblokken, typeappartement met gespiegeld twee en drie slaapkamers, eigen schets, inrichting: *L'Habitation à Bon Marché*, 1938, nr. 11.

De oriëntatie van de appartementen van het grote blok is zoals het overgrote deel van de Weense hoven: De dagvertrekken richten zich naar het open binnenplein, en de nachtvertrekken richten zich naar het omliggende stadsgebied. Een afwijking van dit patroon komt voor op de hoeken waar alle ruimtes zich aan de straatkant bevinden.

Het kleine blok is tegengesteld van het grote blok georiënteerd: de slaapvertrekken richten zich naar de smalle binnenplaats, de dagvertrekken richten zich op het tegenoverliggende grote blok. De reden hiervoor zou kunnen zijn dat de binnenplaats, die vrij donker was vanwege de omliggende bebouwing, niet voldoende licht in de dagvertrekken kon brengen, terwijl de open straat dit wel kon. Een andere reden kan zijn dat Fierens de interactie tussen beide woonblokken wilde aanmoedigen door de dagvertrekken naar het grote blok te richten en naar de balkons langs de straatzijde langs de Van Craesbeeckstraat. Bovendien waren de dagvertrekken van de kleine blok op deze manier naar het zuiden gericht waardoor deze vertrekken een optimale lichtinval hadden. Steevast werd ieder vertrek van de woning voorzien van een raam en op enkele plaatsen van ijzeren verluchttingsroosters in de muren en de plafonds, soms met verschuifbare kleppen. Hierdoor werd licht en lucht in de woning gebracht.

b) Hal

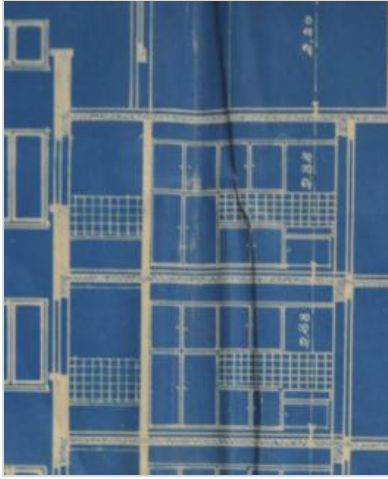
Iedere woning was voorzien van een lange hal met vestiaire. De hal gaf toegang tot de badkamer, de slaapkamers en tot de woonkamer die op zijn beurt toegang gaf tot de keuken en het balkon.

c) Woonkamer

De appartementen in de Fierensblokken waren voorzien van een volwaardige woonkamer, keuken en badkamer. De woonkamer was voorzien van inbouwkasten, die konden verschillen van appartement tot appartement. De marmeren schouwmantel keerde steeds terug. De woonkamer keek uit op het binnenplein.

d) Keuken

Vanuit de woonkamer kon de keuken bereikt worden. De gestandaardiseerde keuken was smal maar voorzien van ingemaakte kasten en modern comfort naar toenmalige normen. De vloer en de muren waren voorzien van een betegeling. Een raam en een deur gaf toegang tot het balkon. De oorspronkelijke keukens zijn slechts gedeeltelijk bewaard.

Figuur 126: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#10381, G. Fierens, *Fierensblokken, detail doorsnede met keukeninrichting*, (1938); huidige situatie van de keuken met originele kasten, eigen fotomateriaal, toestand november 2015.

e) Balkon

Vanuit het balkon kon de gehele binnenplaats in het oog gehouden worden, zo ook de spelende kinderen. In de betonnen scheidingswand tussen de balkons was een vuilschuif voorzien.

f) Badkamer

De badkamer lag recht achter de keuken, maar was half zo groot. De badkamer voorzag in een toilet, een wastafel en een vierkant bad dat eveneens als douche kon dienen. De wanden hadden evenals bij de keuken, betegeling omwille van de hygiëne. Opnieuw getuigt dit, zeker in vergelijking met de andere casestudies, van een erg hoog comfort voor een sociale woning op dat moment. De badkamer werd niet voorzien van rechtstreeks daglicht om binnenkijk vanuit de keuken te voorkomen. Een granitoglas zorgde voor enige lichtinval, een verluchttingsrooster voor luchtverversing.

Figuur 127: Fierensblokken, huidige situatie van de badkamer met originele badkuip, eigen fotomateriaal, situatie november 2015.

g) Slaapkamers

Het typeappartement had afwisselend twee of drie slaapkamers, steeds voorzien van grote ramen en inbouwkasten. De slaapkamers waren ruim genoeg om twee eenpersoonsbedden te plaatsen en een kast. Zo kon een gezin met vier kinderen zijn intrek nemen in een drie slaapkamerappartement.

h) Andere

Al van in het begin was een telefooninrichting aanwezig in het gebouw.³⁹³

i) Persoonlijke kelder

Ieder appartement is voorzien van een eigen kelder. De winkels langs de kant van de Nationalestraat werden ook voorzien van kelderruimtes.

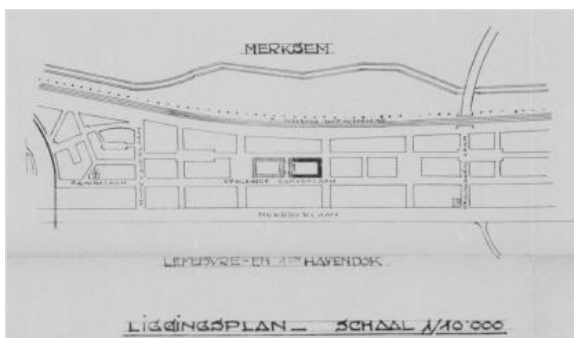
³⁹³ Silvie Creyf, *CHE-rapport Fierensblokken*, (Antwerpen: 2008).

9. Canadablok 1938

9.1 Algemeen

Vanwege de lage grondprijzen was het huidige Luchtbal, eertijds een polderlandschap gelegen ten noorden van de stad Antwerpen, een erg gunstig gebied voor Huisvesting om een groots project voor sociale woningbouw uit te bouwen. De eerste bouwactiviteit vond plaats in 1925 met de bouw van een tuinwijk. Tussen de Tweede Wereldoorlog en de jaren zestig kende de bebouwing een piek. Dit was mogelijk dankzij overheidssteun. Omvangrijke projecten van sociale woningbouw werden gerealiseerd door zowel Huisvesting als door Onze Woning. Reeds in het interbellum werd dit stadsuitbreidingsgebied opgemerkt als ontwikkelingsgebied voor de haven en de bijhorende industrie. Vandaag is de wijk langs alle zijden omgeven door drukke verkeerswegen, zoals onder andere de constant hoorbaar aanwezige Ring rond Antwerpen. Hierdoor ligt de wijk ook enigszins geïsoleerd tegenover de stad.³⁹⁴

Met de bouw van het Canadablok in 1938, volgens ontwerp van de architect Hugo Van Kuyck, begon Onze Woning aan haar eerste realisatie op het zuidelijke deel van Luchtbal. Bij de wederopbouw na de oorlog, in 1944, ontwikkelde Van Kuyck, opnieuw op vraag van Onze Woning, een algemeen inrichtingsplan voor Luchtbal-Zuid.

Figuur 128: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#10633, H. Van Kuyck, *Woningcomplex Canadablok, liggingplan*, (1938).

De meeste Weense hoven kenden meerdere renovatiegolven waardoor ze architecturaal aanzienlijk kunnen verschillen van hun oorspronkelijk ontwerp. Bij het algemeen inrichtingsplan van Van Kuyck is dit anders: de structuur zoals door Van Kuyck ontworpen, is duidelijk gebleven tot op vandaag. Drie grote, vrijstaande, opeenvolgende woonkernen bepalen het gebied. Van noord naar zuid vormen nog steeds de

³⁹⁴ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p.51.

Torens, het Canadablok en de Lange Blokken een as door het domein. Hierlangs situeren zich tuinwijken.

Rond de gebouwen werden naast voorzieningen, overvloedig open ruimtes voor recreatie voorzien. Een gedeelte hiervan werd ingericht als sport- of speelterrein, zoals bijvoorbeeld het Tampicoplein dat het Canadablok begrenst.³⁹⁵

Figuur 129: Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, FOTO-OF#4549, z.n, Canadablok, *Lange Blokken met erachter het Canadablok en vervolgens de Torens*, (1967); Canadablok en omgeving (1952), www.spindus.org, februari 2016 geraadpleegd.

Nog lang nadat het Canadablok werd gebouwd bleef het kenmerkende polderlandschap in de omgeving behouden. Ondanks de hoge concentratie aan woningen straalt Luchtbal nog vandaag een grote openheid uit, mede doordat ieder wooncomplex expliciet vrijstaand is en omgeven door groen. Het project van het Canadablok is de eerste realisatie op Luchtbal van bouwmaatschappij Onze Woning. De twee aaneensluitende blokken werden gedurende 1938-1939 gebouwd in de toenmalige open vlakte ten zuiden van de in 1925 gebouwde tuinwijk. Het doel was het bouwen van woningen voor kroostrijke gezinnen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de gebouwen eerst door de Duitsers en later door de geallieerden als

³⁹⁵ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 53, 55.

kazerne gebruikt. In 1953, onder toezicht van Van Kuyck, volgde een grondige renovatie. Hierbij nam Van Kuyck duidelijk afstand van zijn vooroorlogse ontwerp en werden de droogzolders op de dakverdieping weggelaten en vervangen door zadeldaken waaronder de leidingen van de verwarming en zestig bijkomende appartementen een plaats vonden.³⁹⁶ Sinds 1999 werkt het ontwerp bureau Omgeving aan een masterplan voor de renovatie van de Canadablokken met zijn 444 woningen en de publieke ruimte.³⁹⁷

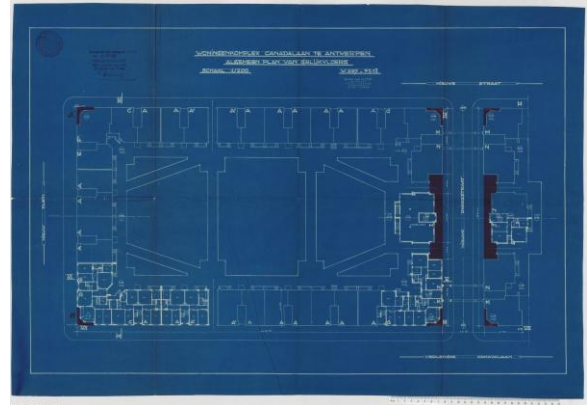

Figuur 130: Canadablock, <http://www.bing.com/maps/>, februari 2016 geraadpleegd.

9.2 Morfologie

a) Grondplan

Hugo Van Kuyck ontwierp in 1938 twee identieke rechthoekige woonblokken gescheiden door de Hondurasstraat als spiegelas. De gehele site omvat 14.406m². De woonblokken hebben vijf woonlagen. De twee spiegelende binnenpleinen maakte hij toegankelijk via de Hondurasstraat en via vier toegangen doorheen de woonblokken. De Hondurasstraat kon als publieke ruimte opgenomen worden in het gebouw doordat heel Luchtbal één groot ontwerp vormde van in het begin. De realisatie vergde daarentegen enkele decennia. Van Kuyck moest weinig rekening houden met een bestaand weefsel. De ordening en oriëntatie van de woonblokken kon de stratenaanleg bepalen. Om in de Hondurasstraat met een dense bebouwing toch nog voldoende bezonning van de woningen te bekomen werden de woonlagen hier beperkt tot drie. De kelder reikte, net zoals de andere Weense hoven een halve verdieping boven het straatniveau uit zodat hij overdag natuurlijk verlicht werd en zodat inkijk in de eerste woonverdieping meteen vermeden werd.

Figuur 131: Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 18#8104, H. Van Kuyck, Canadablock, plan van het gelijkvloers met rechts de nieuw aan te leggen Hondurasstraat, (1937).

b) Circulatie in de collectieve ruimtes

De binnenpleinen konden, zoals reeds aangehaald, bereikt worden via de doorlopende Hondurasstraat of elk ook via twee doorgangspoorten. De woningen zelf werden ontsloten via 36 trapkokers die over de vijf verdiepingen en het dakterras doorliepen. De formele toegang tot de trapkokers bevindt zich nog steeds aan de straatkant en wordt benadrukt door de brievenbussen en de deurbellen alsook door het gebruik van blauwe hardsteen als deuroplijsting. Deze omlijsting met voetschraper is, afgezien van de grote structuur van het woonblok, misschien wel het enigste bewaarde detail uit het oorspronkelijke ontwerp van Van Kuyck. Een tweede toegang bevond zich op de binnenplaats, vanwaar de trapzaal bereikt wordt via het kelderniveau. Iedere trapkoker bediende op iedere verdieping doorgaans twee appartementen. (Opnieuw) kenmerkend zijn de trapkokers die over de hele lengte voorzien zijn van een glazen façade waardoor ze steeds voorzien zijn van helder daglicht. De woningen op de eerste woonlaag waren eveneens toegankelijk via een meer informele toegang die rechtstreeks de keuken inleidde. Tegelijkertijd met de toevoeging van de dakverdieping in 1953, toegankelijk gemaakt door galerijen, werden liften geplaatst op de binnenplaats enkel ter bediening van enkel de bovenste verdieping.³⁹⁸ Vandaag zijn liften geïntegreerd in het gebouw en bedienen zij alle appartementen.

³⁹⁶ 44 éénkamerappartementen en 16 studio's. Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 55.

³⁹⁷ Omgeving: <http://omgeving.be/blog/projecten/stadskantoor-luchtbal/#>, 16 februari 2016 geraadpleegd.

³⁹⁸ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50: van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 57.

Figuur 132: Canadablok, ingangspartij straatzijde met glazen trapkoker, eigen fotomateriaal, toestand van februari 2016; Antwerpen, Felixarchief, Bouwaanvragen, 18#10633, H. Van Kuyck, *Plan van de straatgevel*, (1938).

c) Aantal appartementen en de verschillende types

Het Canadablok omvatte van bij het ontwerp 384 woningen. De ontwerpplannen van Hugo Van Kuyck tonen een behoorlijk grote variatie aan type-appartementen, steeds met twee tot drie slaapkamers aangezien het woningblok doelde op grote gezinnen. Enkel bij de drie bouwlagen ter hoogte van de overkapping aan de Hondurasstraat bevinden zich 16 appartementen met één slaapkamer. Het meest voorkomende type is het type A met twee slaapkamers, dat steeds gespiegeld werd.³⁹⁹ Leidingen en verluchtingskokers konden hierdoor gebundeld worden en bleven beperkt in de lengte. Het type B' met drie slaapkamers bevond zich ter hoogte van de vier doorgangspoorten.⁴⁰⁰ Verder vormden de types C, D, E en F eerder uitzonderingen aangezien zij de afwijkende hoeken vormen. Zij waren steeds voorzien van twee slaapkamers. Type D op de gelijkvloerse verdieping was voorzien van een winkelruimte. Type A met twee slaapkamers kan dus als het typeappartement beschouwd worden. De verschillende types staan aangeduid op het grondplan dat reeds werd weergegeven.

9.3 Esthetiek

De gevels langs de straatzijde werden gekenmerkt door het gebruik van een gele baksteen; de half boven de grond uitstekende kelder verdieping werd aangeduid door een donkerdere plint bestaande uit vermoedelijk roodbruine keramiektegels. Fel contrasterend met de gele baksteen waren de rechthoekige balkons die volgden op de afgeronde hoeken van ieder blok en uit het gevelvlak staken. Enkel de hoekappartementen waren voorzien van een wit bepleisterd balkon aan de straatzijde aangezien hier logischerwijs geen ruimte voor was aan de pleinzijde. De appartementen in de

lange zijden van het Canadablok hadden steeds een balkon dat uitkeek op het binnenplein. Sterk verticale elementen in de straatgevels waren de geritmeerde insprongen van de glazen trappenkokers, vertrekkende vanaf de hardstenen deurtogingen, doorlopend tot het dak en hierdoor hoger uitstekend om toegang te verschaffen tot de droogzolders. De toegangen waren gedetailleerd uitgewerkt met brievenbussen als openingen in de steen en een voetschraper (zie eerder). Rond de binnenpleinen werden de gevels doorbroken door de verticale uitstulpingen van de reeksen gebundelde balkons. Historische foto's doen vermoeden dat de gevel aan de pleinzijde eveneens was opgebouwd uit dezelfde gele baksteen in combinatie met een donkerdere soort. Vandaag zijn beide façaden erg gewijzigd. De verticale trappenkokers en de balkons zijn wel bewaard.

Figuur 133: Antwerpen, Felixarchief, *Beeldbank*, 656#31, z.n., *Canadablok*, (2000); eigen fotomateriaal, toestand van februari 2016.

9.4 Collectieve voorzieningen

a) Binnenpleinen

De twee aaneengeschakelde woonblokken omsloten twee symmetrische pleinen. De rechthoekige pleinen werden op hun beurt onderverdeeld in een spiegelende padenstructuur. Bij de bouw van de woonblokken waren de binnenpleinen aangelegd als grasperken.⁴⁰¹

³⁹⁹ 280 Appartementen hebben twee slaapkamers.

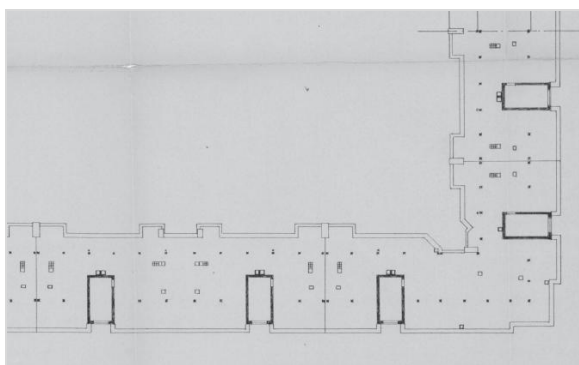
⁴⁰⁰ 88 Appartementen hebben drie slaapkamers.

⁴⁰¹ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 56.

Het eerder weergegeven grondplan toont de oorspronkelijke padenstructuur. Eén plein werd ingericht voor de niet- schoolplichtige kinderen: een speelplaats waar kinderen van moeders die uit werken gingen tijdens weekdays, konden spelen onder toezicht van verzorgsters. In de tweede binnenkoer werd een plonsbad geïnstalleerd, een zandbak, en een plek ingericht voor het nemen van zonnebaden.⁴⁰² Vanwege de publieke toegankelijkheid zijn deze binnenplaatsen openbare ruimtes, maar doordat zij volledig ingesloten zijn door de naar het binnenplein gerichte appartementen, ervaart een passant de binnenplaatsen eerder als semiprivaat. De Hondurasgang die een straat vormt wordt dan weer eerder ervaren als openbare ruimte. De binnenplaatsen zijn ruim genoeg om voldoende lichtinval te verzekeren voor de omliggende appartementen. Vandaag heeft de binnenplaats zijn oorspronkelijke openheid en symmetrische aanleg ingeruild voor een eerder chaotische aanleg waarin betonnen scheidingswanden, plaatsen voor speeltuigen, aanplantingen en een grote overdekte fietsruimte elkaar afwisselen. Er wordt gespeeld met niveaoverschillen tussen deze verschillende inrichtende elementen. Deze recente aanleg lijkt eerder te trachten plaatsen van privacy tot stand te brengen daar waar de oorspronkelijke aanleg eerder openheid en overzichtelijkheid wilde realiseren.

b) Dakterras en droogzolders

De originele plannen van Hugo Van Kuyck en historisch fotomateriaal bevestigen de aanwezigheid van droogzolders boven iedere vleugel van het woonblok. Deze waren toegankelijk via de trapkokers die zo boven de vijfde woonlaag uitstaken. In 1953, wanneer Van Kuyck instaat voor een eerste renovatie na de oorlogsvernielingen verdwijnen de droogzolders en het dakterras en werd een zadeldak gebouwd waaronder de woningruimte kon uitbreiden.

⁴⁰² Z.n., *De Nationale maatschappij voor goedkope woningen en de commissies van openbaren onderstand te Antwerpen. Een na te volgen voorbeeld*, p. 253-254.

Figuur 134: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#10633, H. Van Kuyck, *Canadablock, detail van het dakenplan met trapkokers en droogzolders*, (1938); Canadablock (vóór 1953), www.delcampe.net, februari 2016 geraadpleegd.

c) Vuilniscirculatie

Het huisvuil werd afgevoerd in vuilnisschachten die verwerkt zaten in de scheidingswand tussen de gekoppelde terrassen. De vuilschuif is zichtbaar op het plan van het typeappartement A en de doorsnede van het typeappartement. Zie verder.

d) Winkels

Op de hoeken waren zeven winkels en een wijklokaal van Onze Woning.⁴⁰³ Deze winkels maakten deel uit van het hoekappartement op de eerste woonverdieping en werden zo met grote zekerheid uitgebaat door bewoners van het complex. De winkelruimte werd op de bovenliggende verdiepingen vertaald in een tweede woonkamer.

e) Andere

De kelder verdieping zou collectieve bergingen en fietsstallingen geherbergd hebben. Andere collectieve voorzieningen zijn de wasserij, centraal in het woonblok gelegen aan de Hondurasstraat. In het gebouw tegenover de wasserij gebeurde de collectieve bereiding van warm water. Na de Tweede Wereldoorlog werd centrale verwarming voorzien: een netwerk voor de hele wijk werd aangelegd en aangesloten op de elektriciteitscentrale van Merksem.⁴⁰⁴

⁴⁰³ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 58.

⁴⁰⁴ Desmet, *Problematiek van hoge dichtheid in de sociale huisvesting tussen de jaren '30 en '50 : van gesloten bouwblok tot vrijstaande hoogbouw*, p. 58.

9.5 Typeappartement

a) Verschillende ruimtes en hun oriëntatie

Figuur 135: Canadablok, typeappartement A met twee slaapkamers, eigen schets.

Ieder appartement had een hal, een woonkamer, een keuken, een badkamer en toilet en twee of drie slaapkamers. Hierbij waren de slaapkamers steeds georiënteerd naar de straatzijde, de keuken en de woonkamer waren gericht naar de binnenplaats. De motivatie hiervoor is dat het slapen aan de straatzijde toentertijd meer stilte en privacy kon waarborgen. De keuken en de woonkamer waren daarentegen plaatsen waar overdag werd geleefd, samen met het gezin, en de huishoudelijke taken verrichtte. En vanuit de woonkamer, de keuken of het balkon was het zo mogelijk de kinderen op de binnenplaats in het oog te houden.

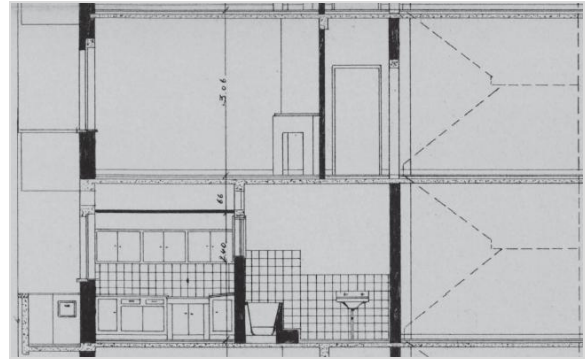
b) Hal

Vanuit de trappenhal kwamen bewoners binnen in de hal die toegang verschafte aan alle vertrekken binnen de woning, afgezien van de keuken. Een inbouwkast kon dienen als vestiaire.

c) Keuken

De keuken, gesitueerd aan de pleinzijde, was enkel toegankelijk via de woonkamer waardoor deze twee ruimtes die overdag een actieve beleving kenden, nauw met elkaar in verbinding stonden. De keuken bood op zijn beurt toegang enkel tot de binnenplaats op de eerste woonlaag, en tot het balkon op de andere verdiepen. De balkondeur en een extra raam maakten

van deze ruimte een sterk verlicht vertrek. De keuken was gestandaardiseerd en betegeld.

Figuur 136: Antwerpen, Felixarchief, *Bouwaanvragen*, 18#10633, H. Van Kuyck, *Canadablok*, detail plan doorsnede, (1938).

d) Balkon

Het balkon was even breed als de keuken, maar ondiep. Op het balkon waren vuilnisschuiven voorzien met schachten voor centrale afvalverzameling en afvoer. Afgezien van de kleine balkons in de hoeken aan de pleinzijde konden de balkons voldoende licht krijgen doorheen de dag. Deze hoekbalkons aan de pleinzijde werden gecompenseerd door de extra hoekbalkons aan de straatzijde.

e) Badkamer

Binnenvallend licht was nodig om de badkamer en het toilet, gelegen achter de keuken, onrechtstreeks te verlichten. Samen met de hal vormen deze de enige ruimtes in de woning die geen rechtstreeks licht kregen. De volwaardige badkamer omvatte een badkuip en een lavabo wat erg comfortabel was. Deze natte ruimte was ook betegeld tot op een bepaalde muurhoogte.

f) Toilet

Het toilet, toegankelijk vanuit de hal werd onrechtstreeks verlicht door een raam dat uitgaf op de keuken.

g) Woonkamer

De woonkamer vormde de grootste kamer van de woning en werd sterk verlicht door een bijna gevelbreed raam aan de pleinzijde. Een schouw in de hoek diende als verwarmingselement.

h) Slaapkamers

De twee slaapkamers verschilden van grootte en waren beiden verlicht door een raam aan de straatzijde. De grootste slaapkamer was voorzien van een schouwmantel.

i) Persoonlijke kelder

Het kelderplan toont hoe deze verdieping zo is onderverdeeld zodat ieder appartement een persoonlijke bergruimte had die vermoedelijk dienst deed als kolenkelder in de beginjaren.